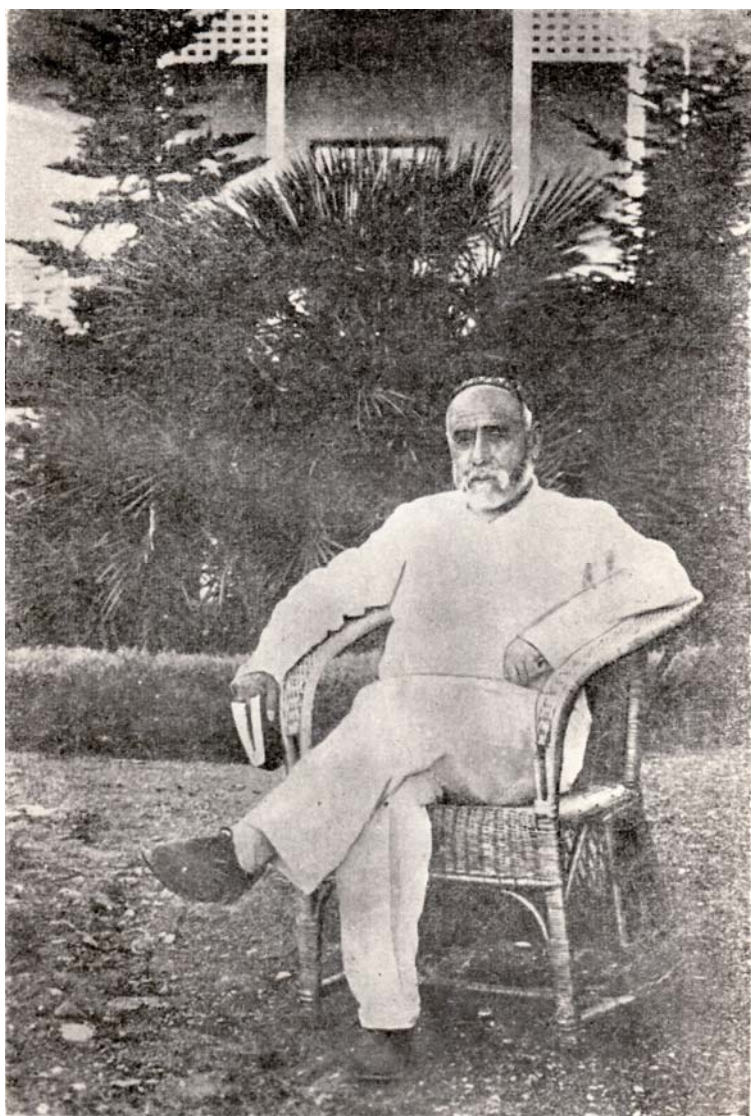


НАШРИЁТИ
«АДИБ»



С.Айнӣ дар соли 1937

САДРИДДИН АЙНӢ

МАРГИ СУДХӢР

*матни илмӣ
бо кӯшиши ва эҳтимомии
Аламхон Кӯчаров*



Душанбе
«Адиб»
2010

ББК Тоҷик 84 7-4
А-64

Мураттиб *Аламхон Қўчаров*
Муҳаррир *Одина Мирак*

А-64 **Садриддин Айний.** Марги судхӯр (қисса).
– Душанбе, «Адиб», 2010, 220 сах.

Қиссаи «Марги судхӯр» аз тарафи суҳаншиносони ватаниву хориҷӣ чун қуллаи баландтарини ҳаҷви бадеӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик эътироф шудааст.

Умед аст, ки чопи илмӣ қиссаи арзишманди «Марги судхӯр» таваҷҷӯҳи мутахассисон ва доираи васеъи хонандагонро ҷалб менамояд.

ISBN 978-99947-64-63-1

© Садриддин Айний, 2010

АЗ МУРАТТИБ

Қиссаи «Марги судхӯр» аз тарафи суҳаншиносони ватанию хоричӣ чун қуллаи баландтарини ҳаҷви бадеӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик эътироф шудааст. Ба гуфти адабиётшиноси маъруфи чех Иржи Бечка, «Садриддин Айний дар «Марги судхӯр» дар тасвири олами рӯҳии судхӯрон ба комёбиҳои калон ноил гардид».

Ба тавассути ин қисса ҳаҷви С.Айний ба тасвирҳои ҳаҷвии В.Шекспир, О.Балзак, А.С.Пушкин, Н.В.Гогол, С.Шедрин, Содик Ҳидоят барин нависандагони маъруфи дунё қиёс гардида, образи Қориисмат дар пояи образҳои барҷастаи ҳаҷвии адабиёти ҷаҳонӣ Шейлок, Гобсек, ритсари ҳасис – Плюшкин, Иудушка Головлев, Ҳочиого қарор мегирад.

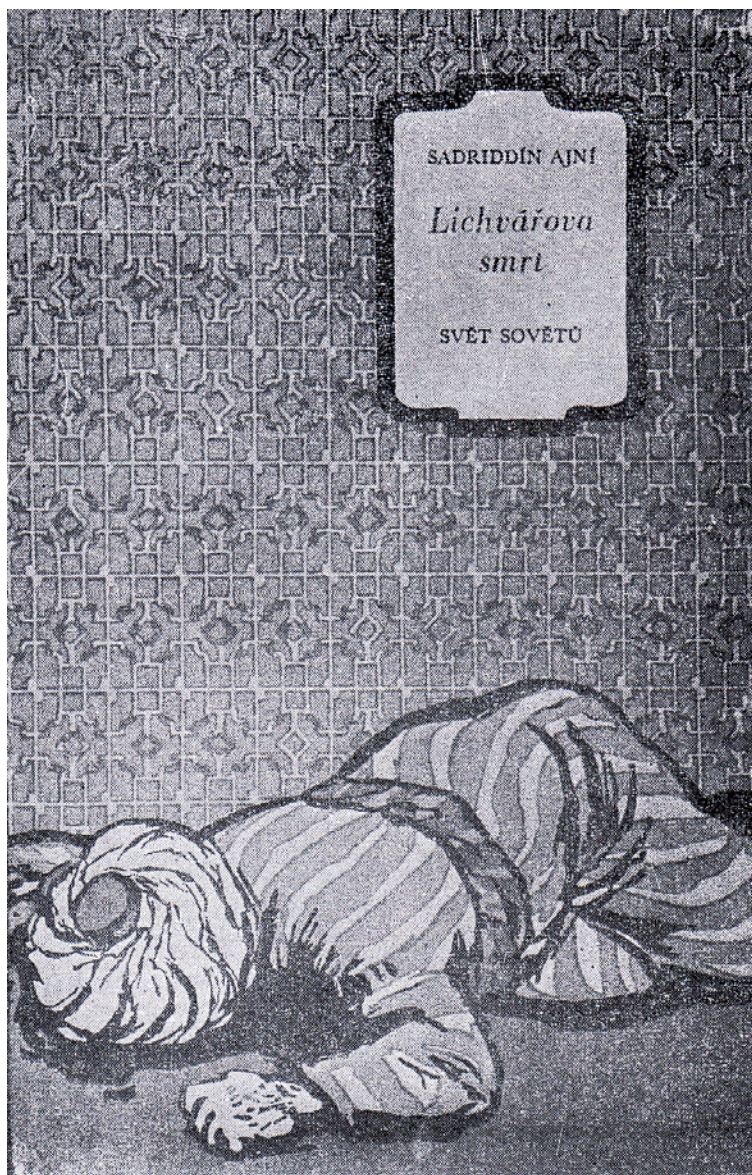
Ин қисса дар як муддати кӯтоҳ ба алфози бонуфузи дунё, аз ҷумла забонҳои русӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, чехӣ, лаҳистонӣ, маҷорӣ, руминӣ, украинӣ, литвонӣ, эстонӣ, қирғизӣ тарҷума ва ҷоп гардид.

Сабаби асосии чунин маъруфият дар он аст, ки «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда борҳо таҳриру тақмил дидааст ва агар аввалин мулоҳизаҳои адибро оид ба офаридани ин қисса ба эътибор гирем, таърихи эҷоди асар аз соли 1935 то соли 1953 давом кардааст. «Қори С.Айний аз болои «Марги судхӯр» гувоҳ бар он аст, ки ин асар қариб бист сол ақлу дили нависандаро ба худ банд карда буд», – гуфтааст адабиётшиноси рус В.Панкина.

Ин асар ба забони тоҷикӣ борҳо бо ҳуруфоти лотинӣ, арабиасоси тоҷикӣ ва кириллӣ ба таъъ расидааст ва табиист, ки дар матнҳои он хатоҳои хурду калони зиёд роҳ ёфтаанд. Аз ин рӯ, мо тасмим гирифтем, ки дар асоси тадқиқи матншиносии се нусхаи қаламӣ ва се нусхаи ҷопӣ матни илмӣ ва саҳеҳи қиссаро ба мутахассисон ва оммаи васеи хонандагон пешкаш намоем.

Матни илмӣ «Марги судхӯр» аз қисматҳои матни илмӣ ва иловаҳо иборат мебошад. Дар баробари матни саҳеҳ дар қисмати иловаҳо муқаддимаи нависанда ба ҷопи соли 1953, мақола оид ба таърихи эҷоди қисса ва тавзеҳоту ташреҳот низ ба хонандаи мутахассис пешниҳод шуд. Мафҳумҳои эзоҳталаб бо рақамҳои арабӣ (1, 2...), калимаву таркибҳои ислоҳшуда ва тағйирёфта ба аломати ситораҷаи дефисдор (-*) ва вожаҳое, ки аз ҷониби адиб дар поварақ эзоҳ ёфтаанд, ба аломати ситораҷа (*) ишора шудаанд.

Ҳамчунин аст, ки ҷопи илмӣ қиссаи арзишманди «Марги судхӯр» тавачҷӯи мутахассисон ва доираи васеи хонандагонро ҷалб мекунад.



Муқоваи наири «Марги судхӯр» дар Чехословакия

*Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал,
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.¹*

I

Ман дар солҳои 1312 ҳиҷрӣ,² ки талабаи мадрасаҳои Бухоро ба шумор мерафтам, бе бошишгоҳ мондам ва дар Бухоро, ки тақрибан сад дар мадраси калон ва қариб ҳамин қадар мадраси хурд дошт, барои ман ҳучраи қобили истикомате ба зудӣ ёфт нашуд. Зеро, ҳарчанд ҳамаи мадрасаҳои Бухоро расман вақф³ буда, хариду фурӯши онҳо аз рӯи шариат раво набошад ҳам, дар замонҳои охир бо фатвои⁴ уламои дин, ки дар масъалаҳои динӣ ҳилаҳои шаръиро ба қор мебурданд, ҳамаи ҳучраҳои мадрасаҳо ба тарзи хариду фурӯш мулки хусусӣ шуда ба дасти одамони пулдор афтода буд ва талабаҳои фақир дар ҷои истиқомат ёфтанд ба душвориҳо меафтоданд.

Дар ҳамон рӯзҳое, ки ман дар ҷустуҷӯи ҳучра будам, яке аз дӯстонам бо роҳи маслиҳат ба ман гуфт:

– «Қоришқамба» ном як кас ҳаст, ки чанд дар ҳучраи зархарид⁵ дорад, агар аз вай пурсӣ, шояд яке аз ҳучраҳояшро ба ту ба орият^{*} бидиҳад. Бо шунидани ин маслиҳати он дӯстам диққати ман аз ҳучра додан ё надодани он одам зиёдтар ба номи ӯ кашида шуд.

– «Қоришқамба»?

Дар ҳақиқат ҳам ин ном хеле ғалатӣ буд. Ман медонистам, ки ҳалтаи меъдаи ҳайвонотро, ки дар он ҷо хӯроки хӯрдашуда ҷамъ мешавад, «ишқамба» меноманд. Аммо «ишқамба» номида шудани одамро дар умри худ нахустин бор шунда истода будам ва «сабаб ҷӣ бошад, ки одамро

* Орият – чизеро ба касе барои истифодаи муваққатӣ додан аст. Дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро талабагонро, ки дар ҳучраи касони дигар зиндагӣ мекарданд, «ориятнишин» мегуфтанд.

«ишкамба» номидаанд?» гӯён дар дили худ таачҷуб мекардам ва ин таачҷубамро ба он дӯстам изҳор намуда аз вай эзоҳ пурсидам.

– Номи аслии он одам «Қорӣ Исмат» аст, – гуфт дӯстам дар ҷавоб, – лекин ишками он кас калон аст, шояд ба ҳамин муносибат бошад, дар вақтҳои аввал баъзе касон ўро «Қорӣ Исматӣ ишкам» гуфтаанд ва баъзе ширинкорон «Қорӣ Исматӣ ишкамба» хитоб намудаанд ва рафта-рафта калимаи «Исмат»-ро партофта «Қоришкамба» гуфтаанд мондаанд ва чунон ки мегӯянд, «лақаб равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳо афтода дар байни мардум бо унвони «Қоришкамба» шӯҳрат ёфтааст.

– Бояд аз касе, ки мардум ба ӯ лақаби «Ишкамба»-ро сазовор дидаанд, умеди хайре карда нашавад, – гуфтам ман ба дӯстам, – бо вучуди ин ту ўро ба ман шиносо карда мон! Чӣ зарар дорад, «шавад обӣ, нашавад лалмӣ» гӯён ман аз вай хучра мепурсам. Агар ӯ ба ман хучра надихад ҳам, ман чӣ гуна будани «Ишкамба-одам»-ро дида мемонам. Худи ҳамин барои ман як фоида аст.

– Худам шахсан бо вай шинос нестам, ки туро шиносо кунам, – гуфт он дӯстам, – фақат кӣ будани ўро медонам ва метавонам, ки дар яке аз кӯчаҳо ўро ба ту нишон диҳам ва баъд аз он худат роҳ ёфта бо ӯ шинос шуда, аз вай хучра мепурсӣ.

Ман ба ин таклифи дӯстам розӣ шудам ва ба воситаи ӯ дар паи ёфта, дида, шинохтани Қоришкамба афтодам...

II

Рӯзе аз рӯзҳо бо он дӯстам дар лаби ҳавзи Девонбегии шаҳри Бухоро, ки ягона сайронгоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем, ки ӯ якбора ба ҳаяҷон омада:

– Ана, Қоришкамба ҳамин одам аст! – гӯён касеро, ки ба як сартарошхона медаромад, ба ман нишон дод.

Ман танҳо пушти он одамро дида мондам ва чигунагии симою сураташро муайян карда натавонистам ва дар пеши худ қарор додам, ки то мӯйсари худро тарошонида баромадани он одам дар ҳамон ҷоҳо истода шаклу шамоилашро

тамоман шинохта мегирам ва агар рост ояд, бо ӯ шинос шуда, аз вай ҳучра мепурсам.

Аммо дӯстам дар ин кор ба ман ҳамроҳӣ накард ва коре-ро сабаб нишон дода аз ман чудо шуда рафт ва ман рафта ба лаби суфачаи сартарошхонае, ки Қоришкамба он ҷо даромада буд, нишастам ва бе он ки ба ӯ фаҳмонам, сару сурат ва тамоми киёфаи ӯро аз назар гузаронидам:

Ӯ як одами миёнақадӣ фарбеҳи ишкамкалони гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони гулии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯяшро фуру гирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишкамбаи холӣ карданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, ғояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди чуссаи шутури ба дарди хориш гирифторгардидаи мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд.

Баъд аз дидани ин гуна шаклу шамоили ин одам, дар дили ман гузашт: «шояд мардум на аз ҷиҳати калонии шикамаш, балки аз ҷиҳати он ки баъд аз тарошидани ришаш тамоми баданаш ба як шикамбаи калон монандӣ пайдо мекард, ба ӯ ин лақабро муносиб дида бошанд.

Дуруст аст, ки шиками ин одам аз шикамҳои одамони одӣ аз ҳад зиёд калон буд, лекин ғафсии дигар ҷойҳои баданаш, ҳатто гардану рӯяш ҳам ба дараҷае буд, ки он шиками калон дар пеши онҳо номаълум ва одӣ шуда мемонд. Бинобар ин дар сабаби лақаби ин одам фикри охирии нависандаи ин сатрҳо ба ҳақиқат наздик менамуд.

Навбати мӯйсаргирӣ ба Қоришкамба расид ва сартарош покуи⁶ худро санг зада истода ба ӯ:

– Ба болои сандалича марҳамат кунед! – гуфт.

Қоришкамба, аз ҷиҳати вазнинии баданаш ё ба сабаби ягон беморӣ, аз ҷояш базӯр бархост ва дасторашро аз сар гирифта хост, ки вайро ба сари меҳи лӯнгиовезии сартарош монад. Аммо сартарош ба ин кор роҳ надод ва чолокона теғу сангро ба рафчаи пеши оина гузошта дудафта дасторро аз дасти Қоришкамба гирифта истода:

– Саллаи шумо қариб панҷсер⁷ вазн дорад ва агар ба сари

мех мемондед, мех мешикаст ва лўнгиҳои ман ба замин ғалтида чиркин мешуданд, – гуфт бо оҳанги ҳазломез.

Дар ҳақиқат саллаи Қоришкамба бисёр калон буда, аз дастори ҳар гуна муллоҳои саллакалон ду баробар меомад, бо вучуди ин вай он қадар вазн надошт, ки меҳи лўнгиовезиро шиканад. Шояд бар меҳи лўнгиовезӣ ба гузоштани он салла роҳ надодани сартарош барои он бошад, ки вай бисёр чиркин буд ва ба болои лўнгиҳои мӯйсаргирӣ истодани он саллаи чиркин сабаби нафрати мӯйсаргирони дигар мешуд.

– Хайрият, ки ба хоҳири лўнгиҳоятон дастори маро ниғадорӣ кардед, – гуфт Қоришкамба, – вагарна бо шикастани меҳ дар қатори лўнгиҳои шумо саллаи ман ҳам ба замин афтода ба ҳок меҷӯлид, ки барои шуста тоза кардани он панҷ мисқол⁸ собун сарф шуда ба ман зарари калон мерасид.

– Дастори шумо ба сабаби ба замин афтодан аз ҳок ҳеҷ зарар намедид, – гуфт сартарош, – магар дер боз рӯи тағораи чомашӯиро надида будааст, ки аз хоки замини дӯкони ман чиркинтар менамояд.

Ҳақиқатан ҳам аз печҳои дастори Қоришкамба гӯё ки дар вай дастмолҳои дегшӯиро печонда баста бошад, тасма-тасма чиркҳои рағғанолуд намоён буд.

– Ин гуна дастори калонро ҳар ҳафта як бор ба тағораи чомашӯӣ андохта шустан мумкин нест, – гуфт Қоришкамба, – дар он сурат ҳонаи собун месӯхт.

– Чаро дасторро хурдтар намекунед, ки ҳам доқа камтар раваду ҳам шустанаш осонтар шуда собун камтар сарф шавад? – гӯён сартарош пурсид.

– Ин саллаи ман дастори «ертишгиру^{*} тӯйхӯр» аст! – гуфт Қоришкамба дар ҷавоб, – вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи сергӯшту рағғани палав ба пеши ман меояд...

* Ертиш – порчаи суф ва ё чит, ки дар вақтҳои пеш дар ҳангоми дафни мурда ба тарзи садақа ба касоне, ки ба сари қабр ҷамъ омадаанд, дода мешуд.

Сартарош чор даҳан гап зада як бор покуро ба санг зада охир теғро мувофиқи табъаш тез кард ва лўнгиरो ба гардани Қоришкамба баста истода ба сухан давом намуд:

– Албатта, касе, ки шуморо намешиносад, на ба чаноза хабар мекунад ва на ба тўй, аммо он касоне, ки шуморо мешиносанд ва ба чанозаю тўяшон хабар мекунанд, хоҳ дасторатон калон бошад, хоҳ хурд, ба шумо он муомиларо мекунанд, ки шуморо ба он муносиб медонанд. Ба фикри ман барои ин барзиёд сарф кардани дока бефоидааст.

– Шумо сода будед, бародар! – гуфт Қоришкамба ба сартарош, – агар ман ба ертиши мурдаҳое, ки ба чанозаи онҳо маро хабар мекунанд, қаноат карда мегаштам, пас пули мўйсарро аз кучо ёфта ба шумо меодам? Ман ҳар рӯз намози пешинро дар хонаҳои Девонбегӣ⁹ меҳонам ва ба он ҷо ҳар мурдаеро, ки барои чанозаҳои оварда бошанд, хоҳ шинос бошад, хоҳ бегона, баъд аз хондани чаноза ба сари қабраш меравам ва ба қадри насиба ертиш гирифта мегардам.

– Шумо ба мўйсаргирӣ пули бисёр сарф намекунад, ки барои ин дар ташвиш афтед, – гуфт сартарош, – ҳар кас дар як ҳафта ё даҳ рӯз мўйсар гирад, шумо дар ду моҳ як бор мўйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари нимаи музди дигарон дода мегузаред.

Ман аз ин сухани сартарош огоҳӣ ёфта ба сари Қоришкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мўйсараш монанди зиндониёни даври амирӣ баланд расида то пешонӣ ва буни гарданааш фурумадагӣ буда, торҳои мўйсараш бо торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастҳои бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар хилофи сарҳои одӣ дар теппаи сараш ба қадри кафи даст як ҷои бемӯй ҳам менамуд.

Қоришкамба аз сухани охири сартарош қадре ба ғазаб омада ва сари худро аз зери дасти ӯ, ки тар карда молиш меод, ба қафо кашид ва чашми худро ба чашми ӯ дӯхта истода гуфт:

– Ман хоҳ дар як ҳафта як бор мўйсар гирам, хоҳ дар ду моҳ, ин кори ман аст ва ба шумо ҳеҷ дахл надорад. Мўйсари

ман хоҳ баланд бошад, хоҳ паст, шумо як бор теғ меронед ва барои мӯйсари баланд ду бор теғ намеронед, ки хизмати барзиёд карда бошед. Агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода бошам, шумо ба шикоят кардан ҳақ надоред, зеро худатон дида истодаед, ки нимаи сари ман бемӯй аст ва шумо ба он ҷо ҳеҷ теғ намеронед, бинобар ин дар вақти музд гирифтани ҳамин нуктаро ба назар гирифтани лозим аст.

Бояд барои паст кардани оташи ғзаби Қоришкамба бошад:

– Ман ҳазл кардам, – гуфт сартарош нармона, – вагарна музди хизмати маро хоҳ кам диҳед, хоҳ зиёд диҳед, ман аз шумо миннатдор шуда мегирам ва пули шуморо табаррук¹⁰ медонам...

Сартарош сари Қоришкамбаро тарошида шуд ва лӯнгиро аз гардани ӯ кушода гирифта, ба куттии мӯйсардон афшонда, хост, ки дубора ба гардани ӯ бандад, то ки дубора тар карда чиркҳои таги мӯйсарро тарошида гирад, аммо Қоришкамба ба ин кор роҳ надод:

– Дубора тарошидан лозим нест, – гуфт ӯ – мӯйлабамро кӯтоҳ кунед, кифоя аст, вақти барзиёд надорам.

– Магар ба ягон ҷаноза нигаронед? – гуфта пурсид сартарош.

– Не! – гуфт Қоришкамба – агар ҷанозае вохӯрад, дар ҳамин ҷо – дар сахни хонақоҳ дар соати дувоздаҳ вомехӯрад, – ва ба соати девории сартарошхона нигоҳ карда илова намуд, – ҳоло соат даҳ аст.

– Пас, ҷи гуна кори зарур доред? – сартарош пурсид ва ҳазломезона боз суол дод, – магар ба ягон тӯй ногуфт рафтани мехоҳед?

– Ҳамин вақт вақти ҷойнӯшии ҷоштгоҳии ходимони бонк аст. Агар дер монам, аз ҷойи серқанди ройгон маҳрум мешавам...

Ман аз ҳамаи ин гуфтугузорҳо чизе нафаҳмида дар хайрат будам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар ин одам чанд ҳуҷраи зархарид дошта бошад, пас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсараширо ба болои ертиши мурда-

гон мондааст, ки ин кори гадоёни бекасуқӯй аст, на пешаи одами сарватманди чандхучрадор? Агар ин одам дар ҳақиқат гадои бекасуқӯй бошад, ўро ба бонк ва ходимони бонк чӣ муносибат аст, ки ба сари чойи чоштгоҳии онҳо расида рафтан меҳаҳад? Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барои хучра умедвор карда ба пеши ин гадои бекасуқӯй фирис-тод, ё ин ки ў маро бозӣ додан меҳост?» Ва боз дар худ ме-андешидам: «агар дӯстам маро бозӣ додан хоста бошад ҳам, зарар надорад, чунки ин одам одами бисёр ачиб менамояд, ин одамро шинохтан ва ҳамаи кирдору гуфторҳои ўро омӯхтан барои ман, ки табиатан кунҷков воқеъ шудаам, аз хучра ёфтан ҳам беҳтар аст. Дар ҳар ҳол ман ин одамро то охир таъқиб ва думболагирӣ хоҳам намуд. Хучра надошта-ни ў ё ба ман хучра надоданаш ба ин кори ман монёв нахоҳад шуд. Ҳар чӣ бошад, масъалаи хучра барои ба даст даровардани ин мақсад ба ман як васила ва баҳона хоҳад шуд...»

Қоришкамба бо кӯтоҳ кардани мӯйлабаш ҳатто ба кушода гирифтани лўнгӣ мунтазир нашуда аз ҷояш ҷаста бархост ва то аз гарданаш гирифтани лўнгӣ дасторашро аз суфача гирифта ба сари худ гузошта шитобкорона аз дўкони сартарош баромад.

– Қориамак, пули мӯйсар чӣ шуд? – гӯён сартарош аз пушташ овоз дод.

Қоришкамба, бе он ки аз роҳаш бозистад ва сарашро ба тарафи сартарош гардонад:

– Дар оянда пули ду мӯйсарро якҷоя медиҳам, – гӯён бо қадамҳои калон-калон дар як дақиқа аз пеши сартарошхона дур шуд ва дар он ҷо маро муяссар нашуд, ки масъалаи хучраро дар пеши ў монам ва ба ин муносибат бо ў шахсан шиносо шавам...

Баъд аз барои рафтани Қоришкамба аз лаби ҳавзи Девонбегӣ, ман ҳам аз он ҷо рафтам ва бо умеди дар ягон ҷои дигар рост овардани ў ҳамон рӯз то бегоҳӣ раставу бозорхоро сарсариёна гаштам, аммо ба дидани ў комёб нагардидам.

III

Фардои он рӯзе, ки ман Қоришкамбаро дар сартарош-хона дидам, пагоҳонӣ дар пай ёфта дида шинос шудан бо ӯ ба кӯча баромадам: аввал лаби ҳавзи Девонбегиро гардиш карда баромадам ва аз он ҷо ба растай баззозӣ¹¹, ки аз ҷануби хонақоҳ ва ҳавзи Девонбегӣ аз шарқ ба ғарб мерафт, гузашта он ҷоро ҳам то сесӯ бо диққат аз назар гузаронидам. Чун аз он ҷоҳо матлаби худро наёфтам, ба растай чинифурӯшӣ, ки аз охири растай баззозӣ сар шуда аз ҷануб ба шимол мерафт, гузаштам...

Дар растай чинифурӯшӣ, ҳанӯз даҳ қадам дур нарафта, ба ногоҳ дидам, ки Қоришкамба ба сари дӯкони як чинифурӯш поҳои худро ба замин овезон карда бар лаби суфачаи пеши он дӯкон нишастааст ва ман ҳам қадре дуртар аз он дар он тарафи раста, ки муқобили ҷои нишастӣ ӯ ба шумор мерафт, бар суфачаи як дӯкони дарбаста нишастам ва монанди гурбае, ки мушро мепояд, бе он ки ба худӣ ӯ фаҳмонам, ҳаракатҳояшро дар зери назари диққат гирифтам.

Қоришкамба бо чинифурӯш ҷой менӯшид. Дар ҳамин вақт як нонфурӯш, ки ба сараш як сабад ва ба дасташ як сабади дигар пури нон буд, «гарм, дастсӯз, обаш равшан, ордаш шакар, нахӯрда намонед, ки дар ҳасрат мемонед!...» гӯён аз раста гузаштан гирифт.

Қоришкамба нонфурӯшро ҷеғ зада ба пеши худ оварда аз сабади рӯи дасти он ду нонро ҷудо карда гирифта бе он ки нархи онро пурсад ва бо нонфурӯш савдо кунад, онҳоро ба рӯи бодбезак, ки бо вай магасонро ронда нишаста буд, гузошт ва гӯё ки пули нонҳоро медода бошад, дасташро ба чайбаш бурда баъд аз қадре кофтуков кардани кисааш дасташро ҳолӣ бароварда дар ҳолате, ки нонҳоро шикаста барои хӯрдан омода мекард, ба чинифурӯш:

– Бародар пули майдаам набудааст, марҳамат карда шумо пули нонҳоро диҳед! – гӯён худ ба нонхӯрӣ сар кард.

Чинифурӯш як ба нон ва як ба Қоришкамба бо тааҷҷуб нигоҳ карда, оқибат аз нонфурӯш нархи нонҳояшро пурсида, паси сари худро хорон-хорон аз ғалладон пул бароварду ба нонфурӯш дода ӯро гусел кард. Аммо Қоришкамба на

ба чинифурӯш нигоҳ мекард ва на ба нонфурӯш, ӯ ду чашми худро бар рӯи бодбезак ба нонҳои шикаста дӯхта истода, бурдаҳои нонро дукаат ва секаат карда ба лунчи худ меандохт.

Чинифурӯш дид, ки ӯ нахӯрад ҳам аз он нонҳо ягон бурда боқӣ нахоҳад монд ва ҳарчанд Қоришкамба ӯро ба нонхӯрӣ таклиф накарда бошад ҳам, як лукма нонро ба даҳон андохта як пиёла чойеро, ки дар пешаш буд, ба нӯшидан сар кард. Чинифурӯш пиёлаи чойро ҳанӯз ҳолӣ накарда Қоришкамба даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на нонро ҳоیدا метавонист ва на ҳарф зада ва ӯ дар ҳамин ҳолат, аз тарси он, ки чинифурӯш нони боқимондари хӯрда намонад, як дасти худро ба бурдаи охиринаи нон, ки ба рӯи бодбезак буд, гузошта бо дасти дигараш ба чинифурӯш ишора кард, ки зудтар пиёларо ҳолӣ карда ба ӯ чой кашида диҳад, то ки вай нонҳои нимҳоидаи дар лунҷаш будари бо ёрмандии чой фурӯ бурда тавонад.

Чинифурӯш чойи нимсардшудаи пиёларо ба зудӣ нӯшида, ба он пиёла чой рехта, ба Қоришкамба дода бо табассуми истехзоомез нонхӯрӣ ва чойнӯшии ӯро тамошо карда истод.

Қоришкамба пиёларо ба даст гирифта аз ҷиҳати гармии чой пуф-пуфкунон кам-кам нӯшида даҳони худро қадре аз нон ҳолӣ кард ва бо дасти дигараш, ки ҳанӯз бар рӯи нон буд, бурдаи охириноро бардошта, ба даҳон андохту он бурдари ҳанӯз тамои наҳоида ва фурӯ набурда, пиёларо ба чойи боқимондааш ба замин гузошта худ аз чой барҳоста ба пеш равон шуд ва ман ҳам аз дунболи ӯ ба ҳаракат даромадам...

Қоришкамба ҳанӯз бист қадам роҳ нарафта дар назди сарои сандуқ дар пеши дӯкони як сандуқфурӯш нишаст ва ман, ки аз дунболи ӯ мерафтам ва дар рӯ ба рӯи дӯкони сандуқфурӯш ҷои муносибе наёфтам, ночор аз он ҷо гузашта, ба дуртар рафта нишастам.

Дар вақти гузаштанам аз пеши дӯкони сандуқфурӯш бо гӯшаи чашми худ дидам, ки соҳиби дӯкон дар дарунтари дӯкони худ нишаста ва ҷӯти ҳисобро монанди деворча рост гузошта ва дар паси вай кадом як чизи хӯрданиро монда аз

назари роҳгузарон пинҳон карда меҳӯрд. Аммо чашми тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида ба он ҷо нишастааст, ки ғавран ба як паҳлӯ ёзида ва дасти худро ба паси ҷӯт ёзонда дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба соҳиби дӯкон шарик шуд.

Азбаски ҷои нишастии ман аз ҷои нишастии Қоришкамба дур буд, дар байни ӯ ва сандуқфурӯш ҷӣ гуфтугузор шуданро шунида натавонистам. Аммо гумон мекунам, ки дар байни онҳо гуфту шуниди барзиёд бояд нашуда бошад ва ҳамаи вақте, ки Қоришкамба ба сари дӯкони он одам нишаст, бояд ба хӯрдани он чиз сарф шуда бошад, чунки бо тамои шудани он чизи хурдани, ки ин аз ҷӯтро аз миён бардошта ба як сӯ гузоштани соҳиби дӯкон маълум мешуд, Қоришкамба ҳам зуд аз ҷо бархоста ба роҳ даромад.

* * *

Қоришкамба ба як растачаи танги болопӯшида, ки аз ғарб ба шарқ дар байни растаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва дар он ҷо тоқияву шохӣ мефурӯхтанд, даромад ва ман ҳам аз роҳ баргашта аз дунболи ӯ ба тимча даромада чолокона қадам гузошта ба вай расида гирифтаам.

Қоришкамба дар тимча дар пеши дӯкони як тоқияфурӯш рост истода аз вай:

– Тоқияҳои маро фурӯхтед? – гуфта пурсид.

Ин суоли Қоришкамба тааҷҷуби маро аз аввала зиёдтар кард, чунки шахси монанди гадоён аз мурдаҳои ношинос ертишгиранда, ба тӯйҳои нохонда рафта палавхӯранда ва дар айни замон ошноӣ наздики ходимони бонк ҳоло дар пеши ман тоқиядӯз ё ин ки тоқиячаллоб шуда баромада буд. Бинобар ин ҳаваси ман ба шунидани гуфтугузори ӯ бо тоқияфурӯш зиёд шуда, ман ҳам дар он ҷо дар паҳлӯи ӯ, аммо қадре пасттар аз ӯ рост истодам.

– Не, ҳанӯз нафурӯхтаам! – тоқияфурӯш ба Қоришкамба ҷавоб дод.

– Бояд фурӯхта бошед, – гуфт Қоришкамба ба ҷавоби тоқияфурӯш изҳори нобоварӣ карда, – лекин бояд меҳоста

бошед, ки пули онҳоро рӯзе чанд дар хариду фурӯши худ кор фармуда, чаллонда,¹² ба манфиати худ фоидаи барзиёд ёбед!

– Қориамак, шумо ачаб одами нобовар мебошед, – гӯён токияфурӯш якрӯя шуда пуштнокӣ ҳам шуд ва ба зери пардае, ки дар пеши рафчаҳои дӯкон кашида шуда буд, даст дароварда аз он ҷо як даста тоқияи дарун ба дарун гузошташударо баровард ва дар пеши назари Қоришкамба гузошта аз вай пурсид:

– Магар ҳаминҳо тоқияҳои шумо нестанд?

Баъд аз он ки Қоришкамба аз он худаш будани он тоқияҳоро тасдиқ кард, тоқияфурӯш дастаи тоқияҳоро қадре ба тарафи ӯ тела дода илова намуд:

– Бардоред, инҳоро гирифта баред! Маро тоқати он нест, ки ҳам ба шумо хизмат кунам ва ҳам тӯҳмат шунавам.

Қоришкамба шӯридани тоқияфурӯшро дида ба узргӯй даромад:

– Аввал ҳам ман сухани шуморо ва то ҳол ба фурӯш на- рафтани тоқияҳоро бовар карда будам, лекин ҳазл карда будам, вале шумо ҳазлро чиддӣ дониста ба ғазаб омадед.

– Ман чаро ба ғазаб омада бошам, ман ин гуна ҳазлҳои чиддинамои шуморо акнун нашунавидаам, – гуфт тоқияфурӯш дар ҳолате ки аз шӯриш фуromaда буд.

Қоришкамба паст шудани оташи ғазаби тоқияфурӯшро дида аз ӯ бо чоплюсӣ ва хушомадгӯӣ аз роҳи дигар фоида бурдан хоста гуфт:

– Ҳазлро ба як тараф монем, чиддӣ мегӯям, ки ман ҳамин рӯз ба пул эҳтиёҷи зиёд дорам, чӣ мешавад, ки ҳоҷатбарорӣ карда пули ҳамин тоқияҳоро, ҳеҷ набошад нимаашро, ҳамин рӯз ба ман пешакӣ диҳед! Илоҳӣ саломат бошед! Дар ҳаққи фарзандонатон ҳам дуо мекунам.

– Ин суханатон ҳазл бошад ҳам, дуруст нею аз тағи дил бошад ҳам! – гуфт тоқияфурӯш бо оҳанги чиддӣ.

– Чаро – тааҷҷубкунон пурсид Қоришкамба.

– Охир, шумо аз ман хоҳиш карда будед, ки тоқияхотонро ба харидорҳои беруна бо нархи яккафурӯшӣ – бо нархи баланд фурӯхта диҳам. Албатта, дар фурӯши дона-дона ва бо

нархи баланд инҳо ба зудӣ фурӯш намешаванд ва дер мемонанд. Дар ин сурат ман як қисми сармояи худро ба моли шумо банд карда монам, аз кучо пайдою пасандоз мекунам, хароҷоти рӯзгорамро ва иҷораи дӯкони аз кучо ёфта мегирам ва ба ҳар сад тангаи қарзе, ки аз шумо дорам, бо қадом роҳ даромад карда, ҳар моҳ дуву ним танга ғайрифаида медиҳам...

Тоқияфурӯш қадре соқит монда ва нафасашро рост гирифта илова намуд:

– Биёед, шумо қарзатонро, ки ба гардани ман ҳаст, як моҳ беғайрифаида, ба сифати қарзи ҳасана монед ё ин ки тоқияхотонро бо нархи яклухтфурӯшӣ (бо нархе, ки вофурӯшон¹³ аз дӯзандагон меҳаранд) баҳо карда диҳед, дар он вақт ман ҳамаи пули тоқияхотонро якҷоя нақд ба шумо медиҳам. Чӣ гуфтаед, розӣ ҳастед?

– Не, ин кор ба ман баробар намеояд ва дар он вақт ман қариб чоряки пули тоқияхоро аз даст медиҳам, – гуён Қоришкамба рафта хост.

– Наравед, нишинед! Аз болои пули тоқияхотон ба шумо як чойник чой дам карда диҳам, – гуфт тоқияфурӯш.

– Не, лозим нест, саломат бошед! Ман ҳозир ба бонк рафта чой менӯшам, – гуфт Қоришкамба ва ба оҳанги шӯхӣ илова намуд: – ба чойе, ки аз болои пули тоқияхон ман муҳайё мешуда бошад, на дандони шумо меғутад ва на дандони ман.

Вақте ки Қоришкамба рафтагир шуда аз пеши дӯкон ба роҳ даромад, ба ман, ки дар қафотари ӯ истода будам, чашми тоқияфурӯш афтад:

– Ба шумо чӣ даркор? – гуфта пурсид.

– Ба ман тоқия даркор, – гуфтам дар ҷавоби ӯ сухани дигаре наёфта.

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоби ман аз роҳаш бозгашта, ба тоқияфурӯш рӯ оварда: – Ба ин кас аз тоқияхон ман нишон диҳед! Шояд ягонтаашро дар пеши назари худ фурӯшонда пули нақд карда гирам. Ба Худо, ки ба пул эҳтиёҷам зиёд аст.

Тоқияфурӯш дастаи тоқияхон Қоришкамбаро ба дасти ман дода:

1940 г. № 11
Таджик. ГБП

S. AJNI

Обязательный
контрольный
экземпляр

MARGI SUDXŪR

NAŞRIJOTI DAVLATIJI TOÇIKISTON
ŞU'BAJI ADABIJOTI BACAGONA
STALINOBOD 1939

Варақаи унвони чопи аввали «Марги судхӯр»

– Яке аз инҳоро хоста гиред! – гуфт.

Ман, ки дар ҳақиқат тоқия намехаридам, тоқияҳоро бе-
парвоёна аз назар гузаронда яке аз онҳоро ба тоқияфурӯш
нишон дода:

– Ҳамин чанд пул? – гуфта нарх пурсидам.

– Панҷ танга! – гуфт тоқияфурӯш.

– Ду танга, – гуфтам ман дастаи тоқияҳоро ба фурӯшанда
гардонда дода истода ва дар дили худ «агар фурӯшанда розӣ
шавад, бо чӣ баҳона ин байъро мегардонам» гуфта меанде-
шидам ва баҳонаи маъкуле наёфта, аз бими шармандагии
оянда аз сару рӯям арақ мерехт.

– Инсоф кунед, додар! – гуфт Қоришкамба ба ман нигоҳ
карда, – охир масолеҳе, ки ба ҳар кадоми онҳо сарф шуда-
аст, аз чор танга зиёдтар меистад, ба болои ин музди дӯхт
ҳам ҳаст. Хуб, биёед, зиёдатии қимати масолеҳро ва музди
дӯхтро ба шумо гузашт кунем. Шумо чор танга диҳед! Ман
ба ин суханони Қоришкамба чизе нагуфта ва гӯё ки сухани
ӯро ношунанда бошам, худро ба нофаҳмӣ задам.

Фурӯшандаи таҷрибакор, ки ҷиддӣ ё булҳавас будани ха-
ридорро аз ҷашмони ӯ мефаҳмид, харидори бардурӯғ буда-
ни маро пай бурда, дастаи тоқияҳоро аз дасти ман гирифта,
дар зери парда ба рафча монда истода ба Қоришкамба:

– Қориамак, беҳуда хомтамаъ нашавед, ин кас тоқия на-
мехаранд! – гуфт.

Қоришкамба аз харидории ман умедашро канда ба роҳ
даромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ...

* * *

Қоришкамба аз даҳанаи тарафи растаи аттори тимча¹⁴
баромада ба пеши дӯкони як аттор истод ва ман ҳам аз паси
ӯ рафта, бо таҷрибае, ки аз сари дӯкони тоқияфурӯш гирифта
будам, худро харидор сохта дар паҳлӯи ӯ рост истодам.

Қорӣ баъд аз салом додан ба соҳиби дӯкон:

– Ба ҳисоби аберааш як хӯрок гулқанд¹⁵ марҳамат кунед!
– гуфт.

Аттор табассумкунон сарпӯши як тоси мисинро, ки дар
пешаш истода буд, кушода, аз даруни вай бо белчаи оҳанин

чормағз барин гулқанд канда гирифта ба тарафи Қорӣ дароз кард.

Қоришкамба белчаро аз дасти аттор гирифта аз нӯги вай гулқандро бо дандонаш канда гирифт ва дар ҳолате ки гулқандро меҳонид, белчаро ба аттор гардонда дода истода:

– Аберааш бисёр хурд будааст, ба буни дандонҳоям банд шуда монда чизе аз вай ба дарун надаромад.

– Дӯконам танг аст, мол аз сармоям кам, ба болои ин бештарин молҳои ман «кас махару кас маёб»¹⁶, бинобар ин савдо ҳам кам мешавад ва дар ин гуна аҳвол аберааш ба зудӣ калон намешавад ва ба воя намерасад.

– Хуб, ба ҳисоби аберааш нею барои Худо боз як белча гулқанд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ тӯи фарзандонатонро бинед!

– Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, вагарна тамоми дунёро нахоида фурӯ мебурдед! – гуфт аттор бо оҳанги нимшӯхию нимчиддӣ ва белчаро аз дасти ӯ гирифта ба вай боз як белча гулқанд дод.

Аттор шояд маро ҳамроҳи Қоришкамба гумон карда бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе напурсид. Аммо Қоришкамба, ки ба ман аз вақти дар пеши дӯкони аттор дар паҳлӯяш истоданам сар карда шубҳаомезона нигоҳ мекард, дар вақти гулқанди дуҷумро ҳоида истоданаш боз ба ман як нигоҳи тези кунҷковона карда:

– Додар! Шумо, магар, ба ман кор доред? – гуфта пурсид.

Ман ба ҷои он, ки дар ҷавоби ӯ «бале, ба шумо кор дорам» гӯям ва барои изҳори матлаби худ аз вай ҷои хилват талаб кунам ва агар ӯ мақсади маро шунидан хоҳад, масъалаи ҳучраро ба пеши ӯ монам, ҷавоберо, ки дар суоли «ба шумо чӣ даркор?» гуфтани аттор тайёр карда монда будам, ба ӯ дода:

– Ба ман мурч даркор! – гуфтам.

Албатта, ин ҷавоби ман ба суоли Қорӣ бисёр бемуносибат афтод ва медидам, ки ӯ маро масҳара дошта зери лаб меҳандид ва ман аз ғояти саросемагӣ даст ба ҷайб задам, то ки қадре пул бароварда, мурче харида аз он вартаи шармандагӣ зудтар гурезам. Аммо аз бадии толеам ҳамон вақт дар кисаам ягон пул ҳам набудааст, аз ин ҳол сурх шу-

да, сафед шуда ва дар зери обу арақи ҳиҷолат монда ба аттор нигоҳ карда:

– Ҳоло пулам набудааст. Ман рафта пул оварда баъд аз мурчатон мехарам, – гӯён аз сари дӯкони ӯ дур шудам ва дар вақти аз пеши дӯкони аттор рафта истоданам чашмам ба Қоришкамба афтод: ӯ ба аттор нигоҳ карда лаби зеринашро бар рӯи лаби болоияш кашид* ва бо сараш ба тарафи ман ишора карда, намедонам, дар хусуси ман чӣ чизро ба ӯ фаҳмондан мехост.

* * *

Он рӯз ҳам шикори ман барор нагирифт, на танҳо барор нагирифт, ҳатто дар оянда ҳам роҳи дунбологирии он шикор ба ман баста шуд: чунки ман дар пеши Қоришкамба шарманда шуда будам ва дар дурӯғ будани мурчхариӣ ман ба ӯ чун офтоб равшан шуда буд, ҳатто бо қиёси «мурчхариам» дурӯғ будани тоқияхариам ҳам ба ӯ ошкор гардида буд. Ман дигар дар кӯчаҳо аз паси ӯ гашта барои шинос шудан бо вай фурсатҷӯй карда наметавонистам.

Ба ман ин бисёр алам мекард, ки ин ҳама нобаробарии қор аз бетадбириӣ худам рӯй дода буд, агар ман дар ҷавоби «Додар, шумо ба ман қор доред?» гуфтани Қоришкамба «бале, ба шумо қор дорам!» мегуфтам ва илова менамудам, ки «барои арз қардани муддаоям ба шумо, як ҷои хилват дарқор аст», он ҳама таъкиб қардани ман ӯро ба назари ӯ табиӣ менамуд ва, албатта, ӯ маро ба гӯшае бурда матлабамро мепурсид ва ман масъалаи ҳучраро ба миён меовардам. Дар он сурат агар ҳучра ба даст надарояд ҳам, шиносӣ ба даст медаромад ва дар оянда роҳи омӯхтани аҳволи ин одами аҷиб, ки диққати табиати кунҷкови маро ба тарафи худ саҳт кашида буд, ба ман қушода мегардид ва ин барои ман аз ҳучра ҳам муҳимтар буд.

Акнун пушаймонӣ суд надошт ва «афсӯсу дареғ» фоида намебахшид, чунки тир аз қамон бархато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд.

Бо ҳамаи ин дилам намехост аз шиносо шудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамом қанам-* ва барои ёфтани

роҳи умедворӣ фикр мекардам, оқибат дар хаёлам чораи зеринро маъкул намудам: «Бо пурсуков унвон ва нишони хонаи ӯро меёбам ва дар як вақти муносиб рост ба хонааш ба пеши ӯ меравам, дар назди ӯ дурӯғ будани токияҳарӣ ва мурчҳариамро рӯирост иқрор мекунам ва аз дунболагириам мақсади асли ҳуҷраталабӣ буданро ба ӯ мефаҳмонам ва бо ҳамин аз шармандагӣ, ки дар пеши ӯ ба ман рӯй дод, тамоман ҳалосӣ меёбам ва дар ҳамин зимн-^{*} роҳи шиносӣ ва омӯзиш ҳам кушода мешавад...»

Он шабро бо фикру хаёл бедор гузаронидам ва дар вақти сахар бо ёфтани чораи охирин қадре осуда шуда хобам бурд...

IV

Рӯзи дигар ман бо умеди ёфтани хонаи Қоришқамба ба кӯча баромадам ва Чорсӯи шаҳри Бухоро гардиш карда бо растаи чойфурӯшӣ, ки аз тарафи шимоли хонаҳои Девонбегӣ дар байни мадрасаи Кӯкалтош¹⁷ ва масҷиди Мағок¹⁸ кашида шуда буд, раҳсипор гардидам.

Дар миёнаҳои растаи чойфурӯшӣ дар тарафи ҷануби кӯча, дар рӯ ба рӯи паскӯчаи бозори ангишт «Ҷаннатмақонӣ» ном як сарой бино ёфта буд. Дар ду паҳлӯи даромадгоҳи ин сарой, берун аз дарвозааш ду суфачаи баланд воқеъ шуда буд. Бар рӯи яке аз ин суфачаҳо Раҳими Қанд¹⁹ ном як кас лаълии қандфурӯшиашро дар пеши худ ниҳода менишаст. Суфачаи дигари ин сарой ҳолӣ буда, ман гоҳ-гоҳ ба рӯи вай нишаста бо қандфурӯши мазкур сӯҳбат мекардам. Чунки вай як одами бисёр аҷиб буда суҳанҳояш бағоят завқовар буданд ва гӯш кардани ҳикоя ва саргузаштҳои вай маро бисёр хуш меомад.

Чун дар ин ҷо номи Раҳими Қанд зикр ёфт, лозим аст, ки бар болои баёни аҳволи ӯ қадре истода гузарам, то ки хонандагонро бо ин одам каме ҳам бошад, шиносо кунам:

Таввалудгоҳи ин одам дар деҳаи Фоиқи тумани Шофиркоми Бухоро буда, дар шаҳри Бухоро нашъунамо ва касбу камол ёфта, мусиқиро омӯхтааст ва ӯ аз асбобҳои мусиқӣ танбӯр менавохт, аммо суруд намехонд. Ин одам табиатан

бисёр бечора буда, аз молу ашӯи дунёи ҳам чизе надошт ва бисёр фақирона зиндагонӣ мекард.

Ӯ дар пешаи худ маҳорати бисёр баланд надошт ва ба бо-лои ин монанди баъзе мусиқичиёни он замон маҷлисоро, су-ханвар, ширинкор ва хушомадгӯӣ ҳам набуд. Бинобар ин ӯро одамони сарватманд дар тӯйҳо ва меҳмондориҳои пуртанта-наи худ даъват намекарданд. Азбаски харидораш кам ва бо-зораш касод буд, ҳар кас ӯро барои базме даъват кунад, дар як шаб ба ду танга музд, ки баробари 30 тин аст, розӣ мешуд.

Азбаски нархи танбӯрнавози ӯ назар ба навозанда ва хонандагони дигар хеле арзон буд, муллобачагон – талаба-гони мадраса дар иҷтимоона – дар базмҳои ҷамъиятӣ ва шабнишиниҳои худ бештарин ҳамин одамро даъват карда мебуданд. Ман ҳам бо ин кас дар ҳамин гуна иҷтимоонаҳо шинос шуда будам.

Гоҳо муллобачагон дар базмҳо ва шабнишиниҳои худ ин одами бечораи беозорро бисёр озор мерасонданд-^{*} ва ба ӯ шӯҳиҳои ваҳшиёнаи азобовар мекарданд. Чунончи, боре шарикдарсони ман, ки аз сад нафар зиёда буданд, барои сар кардани дарси нав аз байни худ 1500 танга ҷамъ карда, 1400 тангаи ин маблағро дар дарсхонаи устои худ бо номи ифтитоҳона²⁰ сарф намуданд ва бо сад тангаи боқимонда хостанд, ки иҷтимоона ташкил диҳанд ва дар он шабнишинӣ танбӯрнавозро даъват намоянд.

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолонае тартиб доданд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базмро сурудхонони ҳавасгор, ки бо истилоҳи мадраса онҳоро «савтӣ» мегуфтанд ва онҳо аз байни талабагон ба тарзи худмӯзӣ расида баромада буданд, адо мекарданд.

Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбӯрнавозӣ мекард ва та-лабагони ҳавасгор суруд меҳонданд. Азбаски дар байни ша-рикони хушовозон бисёр буданд ва онҳо бо навбат мувофиқи нағмае, ки Раҳими Қанд менавохт, ғазалхонӣ мекарданд, он қадар монда намешуданд. Аммо Раҳими Қанд, ки ягона на-возанда буд ва то нимаи шаб беист ва бе дамгирӣ

танбӯрнавозӣ кард, дигар ёрои ба тор нохун заданаш намонд ва вақте ки ўро боз ба навохтан водор кардан хоستانд:

– Агар кушетон ҳам дигар наменавозам, – гуфт бо оҳанги қатъӣ.

– Ҳоло ҳамин тавр аст? – гуфт Амини Муш ном яке аз талабагон, ки аз сурудхонон буд.

– Ҳамин тавр аст, дигар наменавозам! – гӯён матлаби худро такрор ва таъкид кард Раҳими Қанд.

– Шарикон, хезед, «хармурд» мекунем! – гуфта Амини Муш ба аҳли маҷлис хитоб кард ва худ рафта Раҳими Қандро ба рӯи хона ғелонда пахш кард ва чанд нафар талабагони авбош рафта ба Амини Муш ёрӣ дода, ба ӯ ҳамроҳӣ карданд: онҳо танбӯрнавозро зер карда мушткӯбӣ кардан гирифтанд.

Раҳими Қанд бечора аввал «оҳу вой!» гӯён фарёд мекашид ва баъд аз он ба гиряву зорӣ даромад ва оқибат боз навохтанро ба гардан гирифта аз ин зарбу лати ваҳшиёна раҳой ёфт.

Раҳими Қанд баъд аз «хармурд» бо чашми гирён ва панҷаҳои ларзон боз қадре торҳои танбӯрро «тинг-тинг» кунонид, аммо ин садо аз садои танбӯр зиёдатар ба ғингоси мағасе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд...

Дар ин вақт оши охирини зиёфат, ки палав буд, тайёр шуд ва табакҳои таом дар пеши меҳмонон ва шарикон қатор шуданд. Раҳими Қанд ҳам бе рухсати касе аз танбӯрнавозии маҷбурӣ халосӣ ёфт, чунки шарикон хӯрдани палавро аз шунидани танбӯр муҳимтар медонистанд.

Вақте ки маҷлиси зиёфат ба поён расида аҳли маҷлис пароканда мешуданд, ташкилкунандагони ин шабнишинӣ ба Раҳими Қанд ду танга барои музди хизматаш, якта нон ва як коса ош ҳам барои бурдан ба бачагонаш ба тарзи инъом доданд.

Раҳими Қанд аз ин инъоми талабагон, ки ҳеҷ ба он нигарон набуд, бисёр хурсанд шуда:

– Илоҳи ҳамаатон мударрис шавед, муфти шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ шавед ва қозикалон²¹ шавед!... – гӯён дуо кард.

– Барои ба ин мансабҳо расидани ҳамаи моён, – гуфт яке аз талабагон, – бояд ҳамаи қозиён, раисон ва дигар муллоёни мансабдори имрӯза ё бимиранд ва ё бекор шаванд. Агар ин дуои туро, ки дар ҳаққи муллоҳои мансабдори имрӯза дар ҳақиқат дуои бад аст, онҳо шунаванд, туро «хармурд» карда мекушанд.

– Майлашон, – гуфт Раҳими Қанд дар ҳолате ки лабонаш бар хилофи одати муқарарриаш ба табассум моил шуда буданд, – агар баъд аз «хармурд» кардан якто нон ва як коса ош диҳанд, кушанд ҳам зарар надорад.

* * *

Зиндагонии Раҳими Қанд хеле танг буд, албатта, бо ду танга даромад, ки вай ҳам ҳар рӯз ба даст намедаромад, бо якто нон ва як коса ош, ки онҳо ҳам ба тарзи тасодуфӣ аз тӯйҳо ва зиёфатҳои калон дар ҳафтаҳо ва моҳҳо ба тарзи «инъом» меомаданд, як оиларо сер кардан мумкин набуд. Агар ӯ ба пешаи дигаре машғулӣ кардан хоҳад, ҳунари дигаре надошт ва барои харидуфурӯш сармоя надошт. Ночор ӯ қандфурӯшии дастакиро барои худ даромади иловагӣ қарор дода буд, ки ҳамаи сармояаш дар ин кор қадре қанд, канфет^{*} ва обидандон²² буд, ки ҳамагӣ аз панҷ танга зиёдтар қимат надоштанд.

Қандро шикаста майда карда, ба ҳар кадоми лӯндаҳои калонтараш ду пул²³ ва ба резатараш як пул баҳо монда, ба як тарафи лаълӣ мечид ва ба тарафи дигари лаълӣ канфетҳои арзонбаҳо ва обидандонҳоро, ки аз лойшакар сохта мешуданд, рехта ба ҳар кадоми онҳо ҳам якпулӣ ё дупулӣ нарх мемонд ва ҳамин лаълии «оростаи худ»-ро ҳар пагоҳ бардошта омада ба рӯи суфаи сарои Ҷаннатмаконӣ менишаст ва ба толибонаш мефурӯхт ва харидорони ӯ бештарин бачагони кӯчагард буданд.

Мардуми Бухоро ҳамин касби Раҳими танбӯриро ба назар гирифта ва ба номи ӯ калимаи «Қанд»-ро илова карда, ӯро «Раҳими Қанд» мегуфтанд.

Ман гоҳо аз «молҳои тичоратии Раҳим» ба ду пул қанд ё канфет харида, ба даҳон андохта, бар суфачаи дигар макида

менишастам. Ин хариди ман аз чихати эҳтиёҷам ба ширинӣ набуда, балки барои шунидани суханони ба мазоқи ман аз қанд ҳам гуворотари ӯ буд. Чунки ӯ бо ин хариди ночизи ман хурсанд шуда ба сухан медаромад.

Ҳикояҳои Раҳими Қанд бештарин аз саргузашт ва ёддоштҳои худаш, аз аҳволи худаш ва аз дида ё шунидаҳои ӯ буд. Дар ин ҷо бояд ҳаминро ҳам қайд кунам, ки Раҳими Қанд баъзан чизҳои ба ҳаёлаш омадаро ҳам монанди он, ки худ қарда бошад ё дида бошад, бо боварии тамом ҳикоя мекард ва ширинтарини гуфтаҳои ӯ ҳам ҳамин гуна ҳикояҳои афсонамонандаш ба шумор мерафтанд.

Аз чизҳои, ки аз Раҳими Қанд шунидам, ду порча ба ёдам мондааст ва ман мехоҳам ҳамон порчаҳоро дар ин ҷо нақл намоям:

Рӯзе Раҳими Қанд аз бетамизии замона ва аз санъатношиносии мардум шикоят қарда гуфт:

– «Агар дар мардум тамиз мебуд ва санъатро мешинохтанд, ҳунармандро аз беҳунар фарқ қарда метавонишанд ва қадри ҳунармандонро медонишанд, ба созандагони дигар он муомила ва ба ман ин муомиларо намекарданд, яъне дигаронро ба осмон бардошта, маро ба замин намезаданд ва ҳол он ки аксари ин ҳофизон ва навозандагон шогирдони беустод буда, таълимнадида ва монанди алафи бегонаи дар гулзор рӯида дар замини санъат хушро мебошанд. Аммо аҳмақфоребро хуб медонанд ва дар пеши мардумони бетамиз худситой қарда хуб пул мекашанд ва ман, ки ба чандин устоди забардаст чандин сол хизмат қарда ин ҳунарро ба даст даровардам, ба ҳурдан нон надораму ба пӯшидан танбон».²⁴

Раҳими Қанд баъд аз ин муқаддима барои исботи ҳунармандии худ ва забардастии устодони худ «ёддошти» зерини худро нақл кард:

– «Ман, – гуфт ӯ, – ба Насруллои деғфурӯш, ки мардум номи ӯро кӯтоҳ қарда «Насруллои Деғ» мегуфтанд ва дар шашмақомдонӣ ягонаи даврон буд, даҳ сол ба тарзи шогирдӣ хизмат қардам. Баъд аз он ки ман дар пеши ӯ шашмақомро об қарда ҳурдам, маро ҳамроҳи худ ба меҳмониҳо бурдан гирифт».

Раҳими Қанд аз он меҳмониҳо, ки ҳамроҳи устои худ рафтааст, якеро муҳимтар ва сазовори қайд шумурда ба тарзи зерин нақл кард:

– Устодам Насруллои Дег як шаб маро ба чорбоғи домоди қозикалон, ки дар деҳаи Хитоён буд, ҳамроҳи худ гирифта бурд.

Дар он ҷо хонанда ва навозандагони дигар ҳам буданд, ки ҳамаи созхоро ҷӯр карда ва ҳамаи сурудхонон ҳамовоз шуда то нимаи шаб навохтанд ва хонданд. Баъд аз таоми нимшабӣ, ки ҳамаи меҳмонон ва созандагон ба ҳар тараф пароканда шуда хобиданд, устои ман ба соҳиби боғ гуфт:

– Агар хоста бошед ва рухсат диҳед, ҳудам бо шогирдам як базми хосагии алоҳида карда медиҳам.

«Албатта, домоди қозикалон бо хурсандӣ розӣ шуд ва Насруллобой торҳои танбӯрро ба ҳавои Наво соз карданро фармуд. Танбӯрро соз кардам, устод дойраро ба даст гирифта усул нигоҳ дошта меҳонд ва ман менавохтам. Як вақт ду булбул парвозкунон омада ба болои шохи дарахте, ки мо дар зери вай базм мекардем, нишастанд. Булбулон баъд аз кадре ором истода ба нағмасароии мо гӯш додан мувофиқи ҳавое, ки мо менавохтем, ба чаҳчаҳзанӣ даромаданд».

«Аз ин кори булбулон устои ман зиёда ба шавқ омада, гӯё ки бо онҳо баҳс-мабаҳс меҳонда бошад, нолаҳои фалакпеч баровардан гирифт ва ман ҳам бо нохунҳои обдори худ торҳои танбӯрро дилхарошона меларзондам, шунавандагон аз нағмаҳои ҷонгудози ман, гӯё ки ба рагу паи онҳо нохун зада истода бошам, дар тапиш ва ҷӯшу хурӯш омаданд...»

Раҳими Қанд дар охири ин ёддошти худ гуфт.

– «Оқибат булбулон аз мо мағлуб гардида хомӯш монданд ва баъд аз кадре хомӯш истодан онҳо тамоман беҳушӣ беихтиёр шуда худро аз шохи дарахт ба сӯи мо андохтанд, яке аз онҳо омада ба гӯшаки танбӯри ман нишаст ва дигаре ба гардиши дойраи Насруллобой. Ин ҳолро дида шунавандагон ба ҷӯшу хурӯш омаданд ва садои таҳсину офарини онҳо ба осмон расид ва бо ҳамин базм ҳам тамом шуд...»

Дурӯғ будани ин гуна «саргузашт»-ҳои Раҳими Қанд равшан бошад ҳам, ман ба ӯ аз ин хусус лаб намекушодам,

балки худро чунон нишон меодам, ки гӯё ҳамаи он суханхоро бовар кардам. Чунки агар ӯ ба ин гуна ҳикояҳои худ андак нобоварии маро пай мебурд, бисёр мешӯрид, на танҳо мешӯрид, ҳатто бими он буд, ки ошноии худро аз ман бурида, дигар ба ман ин гуна ҳикояхоро накл накунад. Ва ҳол он ки шунидани ин гуна ҳикояҳои ӯ ба ман бисёр завқ меод. Ман, хусусан, аз ин чихат завқ мекардам, ки ӯ ёддошти худро бо камоли ҷиддият ва боварӣ накл мекард ва ба бовар кардани ман ҳам ақидаи ӯ комил буд.

* * *

Раҳими Қанд боре ба ман аз қаҳрамоноҳои афсонавии одамони зинда ҳикоя мекард ва суханро бар болои ҷанги амир Музаффар²⁵ бо кӯҳистониён овард, ӯ калламанораи аз сарҳои ҳисориён ва кӯлобиён сохтаи амирро ва дар як соат куштани ӯ чорсад асирро накл намуда, ба болои Азизулло ном яке аз иштироккунандагони он ҷанг зиёдтар истод.

Дар асл ин Азизулло аз Балх буда, дар Бухоро таҳсили илм кардааст ва дар ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён аскари ихтиёрӣ шуда аз ҷониби амир ба он ҷанг иштирок намудааст ва дар бадали ин хизмати худ ба мансаби раёсати баъзе ҷойҳо расидааст. Дар вақте ки Раҳими Қанд аз ӯ ба ман гап мезад, вай дар тумани Ғичдувон раис буд.

Азизулло ба дурӯғгӯӣ шӯҳрат дошт. Худи ӯ мегуфт, ки агар ман рӯзе сад дурӯғи барҷаста нагӯям, он шаб хобам намебарад.

Хулоса Раҳими Қанд дар болои қаҳрамонии ҳамин Азизулло дурӯғгӯӣ ба ман гуфт:

– «Азизулло дар қатори навкарони ғалаботури²⁶ амир дар ҷанги кӯҳистон ба тарафи ҳисориён ва кӯлобиён ҳучум овардааст ва дар този асп ба ҳар шамшер задан даҳдувоздаҳ касро қалам карда мефартофтааст. Рӯзе дар вақти гармии ҷанг аспӣ ӯ дартоз аз байни ду дарахти тут, ки ба ҳам наздик рӯида шоҳхояшон ба ҳам печида буданд, гузаштааст ва дар вақти гузаштани асп аз байни дарахтон сари Азизулло дар шоҳҳои дарахтон банд шуда гарданаи ӯ канда шуда мондааст. Аммо ӯ ҷолокона сари аспро пас гардонда

омада, каллаи худро аз шохҳои дарахт ҷудо карда ба ҷои худаш гузоштааст, азбаски хунаш ҳанӯз сард нашуда будааст, сараш монанди аввала ба танааш часпида мондааст ва ӯ ҳам, гӯё ки ба вай ҳеҷ воқеа рӯй надода бошад, мисли пештара ба ҷанг давом кардааст».

Ман аз шунидани ин ҳикоя хеле завқ гирифта ва аз камали хурсандӣ хусусияти табиати Раҳими Қандро аз хотир бароварда ба ӯ гуфтам:

– Хайрият, ки Азизулло саросема шуда каллаи худро ба танааш чаппа нагузоштааст, вагарна чашмони ӯ ба қафои ӯ ҷойгир шуда, дар зиндагӣ бисёр душвориҳо мекашид.

Раҳими Қанд аз ин гуфтаҳои ман нисбат ба ҳикояи худ нобоварино бӯй бурда²⁷ якбора ба шӯр омада гуфт:

– Ў кӯр набуд ва беақл ҳам набуд, ки чӣ гуна ба тана гузоштани каллаи худро надонад!

Ман узрҳо гуфта боварии худро ба ҳикояи ӯ исбот карда шубҳаи ӯро нисбат ба худам тамома аз дилаш баровардам. Бо вучуди ин ӯ чанд гоҳ ин гуна ҳикояҳоро ба ман нақл накард.

V

Ман бо растаи ҷойфурӯшӣ раҳсипор гардида то пеши сарои Ҷаннатмаконӣ расидам. Дар он ҷо Раҳими Қанд лаъли «хушбори» худро дар пешаш монда, ба рӯи суфачаи муқаррараш нишаста буд, ман аз ӯ ба ду пул як дона обидандон харида ба даҳонам андохта, ба суфачаи дигари сарой²⁸ нишастам.

Имрӯз мақсади асосии ман ёфтани кӯча, гузар ва ҳавлии Қоришкамба буда, ҳамаи фикру ҳавосам ба ин мақсад банд буд, бинобар ин барои ба сухан даровардани Раҳими Қанд ва ҳикоя гӯендани вай кӯшише накарда, дар фикр фуру рафта будам...

Ман ҳанӯз обидандони дар даҳон гирифтаамро макида тамома карда набудам, ки Қоришкамба аз тарафи шарқи раста – аз тарафи мадрасаи Кӯкалтош намоён гардид. Ман барои пурра ва пухта дидани рӯи ӯ чашмамро ба ӯ дӯхтам. Чун ӯ наздиктар расида назараш ба ман афтод, чашмонашро аз ман нақанда омадан гирифт. Ман аз нигоҳҳои тези

маънидори ӯ дар ҳаққи худам «ин дурӯғгӯи дирӯза!» гуфтани ӯро пай бурдам, бинобар ин шарм дошта чашмамо аз вай канда худро ба нодонӣ задам, лекин бо гӯшаи чашм ҳаракатҳои ӯро таъкиб мекардам.

Ӯ рост ба пеши суфачаи Раҳими Қанд омада аз қанди майда ва обидандонҳои ӯ якдонагӣ гирифта ба даҳонаш зад ва аз канфет ҳам як дона гирифта дар ҳолате ки қоғази вайро ҷудо мекард, ба роҳаш давом намуд:

Раҳими Қанд бо рангҳои канда ва лабҳои ларзон:

– Қориамак, шӯхӣ накунад! Ман одами бечораи аёлманд мебошам, пули қанду канфету обидандонро дода равед! – гуфт бо оҳанги зорӣ.

Қоришкамба бе он ки қадами пешпартофтаашро пас гузорад ё ин ки аз роҳаш бозистад:

– Кӯрнамакӣ накун! Дирӯза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда чои ин моли ноҷизонаатро чанд-чанд карда пур мекунам, – гӯён ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд зери лаб ғур-ғуркунон «искит²⁸, мурданӣ!..» гӯён ӯро дашном меод.

– Ин кас кист! – гуфта ман аз Раҳими Қанд пурсидам, гӯё ки ӯро ҳеҷ намешинохта бошам.

– Як ҳиндуи салланок, як судхӯри гузаро, як ҳасиси чирки дандонхӯр! – гуфт Раҳим дар ҷавоб.

– Магар ӯ дирӯз шуморо зиёфат карда буд, ки «кӯрнамакӣ накун, дирӯза ошро аз ёдат набарор!» гӯён ба шумо миннат кард?

– Оши ӯро то ҳол занаш ҳам нахӯрдааст, – гуфт Раҳими Қанд, – ҳикояти «оши дирӯза» ин тариқа аст, – гӯён ӯ ҳикояти зеринро нақл намуд:

– «Дирӯз маро як машкоб ба тӯяш хабар карда буд. Ман дар он ҷо дар рӯи суфа ба болои кат нишаста танбӯр менавохтам. Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад ва ҳамроҳи онҳо ба меҳмонхона даромада ош хӯрда баромад. Баъд аз таом меҳмонони дигар рафтанд, аммо ин одам бар рӯи кат баромада, ба соҳиби хона чой фармуда, дар паҳлӯи ман чой нӯшида нишаст. Чанд гурӯҳ меҳмонони

дигар ҳам омада ош хӯрда рафтанд. Вақте ки меҳмоноӣ кариб ба поён расид, ӯ ба касоне, ки дар он тӯй хизмат мекарданд:

– Ба ин кас ҳам ош биёретон, охир! – гуфт маро нишон дода, – ҳамроҳи дасти ин кас шикамашон ҳам танбӯр навохта истодааст. Оши ин кас сергӯшту серравғантар шавад.

Як табак оши палав оварданд. Дар ҳақиқат сергӯшту серравған буд. Аммо даҳяки он ош ҳам насиби ман нашуд: бо вучуди ин, ки ӯ аз меҳмонхона дар қатори меҳмонон ош хӯрда баромада буд, ин ошро бо иштиҳои аввала хӯрдан гирифт. Ӯ то як лукма хӯрдани ман ду-се лукма меҳӯрд ва чунон ки шикамбандаҳо мекунанд, ҳар лукмаро «дугӯштаи оринҷшор» карда, яъне дар ҳар лукма ду лӯнда гӯштро ҳамроҳ карда ва равғанашро то оринҷи худ шоронда, мегирифт...

Баъд аз таом ман хостам, ки боз танбӯр навозам ва ба ҳамин мақсад гӯшақҳои танбӯрро тофта торҳоро соз кардан гирифтам, аммо ӯ даҳонашро ба гӯши ман наздик оварда пичирросзанон:

– Биё акнун танбӯрनावозиро бас кун! Омаду рафти меҳмонҳо ҳам тамом шуд, – гуфт ва илова намуд, – ман аз ин тӯй ба ту як табак ош гирифта медиҳам, ба ҳамин шарт ки нимаашро ба ман медиҳӣ. Розӣ ҳастӣ?

– Дуруст, ман розӣ! – гуфтам ба ӯ.

– Ин тавр бошад аз соҳиби тӯй рухсат пурс!

– Акнун иҷозат диҳед! – гуфтам ман ба соҳиби тӯй танбӯрамро ба ҷилдаш андохта истода.

Соҳиби тӯй ду танга пулро бо якто нон ва як каф қандалот оварда ба пешам гузошт. Ман тангаро ба ҷайби худ андохта, нон ва қандалотро дар рӯймолчаи худ бастан гирифтам. Дар ҳамин вақт ин одам ба соҳиби тӯй маро нишон дода:

– Ин кас одами аёлманд мебошанд. Ба ин кас як табак оши сергӯшту равған кашед, ба рӯяш якто нони тафтон пӯшонда диҳед! Мавриде воқеъ шавад, ин кас ба шумо боз хизмат мекунанд, – гуфт.

Соҳиби тӯй сухани ӯро қабул намуда ошро тайёр карда овард. Ӯ пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардош-

та аз ҳавлӣ баромадам. Соҳиби тӯй моро гусел карда истода ба ман:

– Оварда додани табақро аз хотир фаромӯш накунед! – гуфт. Ҳамин ки мо аз тӯйхона чанд қадам дур шудем, ӯ ба ман:

– Ҳавли ман дар сари роҳи ту мебошад, аввал он ҷо меравем. Баъд аз он, ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтаам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонат меравӣ! – гуфт.

«Ман розӣ шудам. Мо бисёр кӯчаву паскӯчаҳоро бурида гузашта, оқибат ба ҳавли ӯ расидем. Маълум шуд, ки ҳавли ӯ нисбат ба ҳавли ман аз тӯйхона дуртар будааст...»

Ман, ки чӯён дар кучо будани ҳавли Қоришкамба будам, фурсатро аз даст навода ва сухани Раҳими Қандро бурида:

– Ҳавли ӯ дар кадом гузар ва дар кадом кӯча будааст? – гуфта пурсидам.

Дар гузари Кемухтгарон²⁹, дар охири он паскӯчаи пешбастааст, ки вай дар пушти сарои кафшу маҳсифурӯшӣ воқеъ шудааст, – гӯён Раҳими Қанд ба пурсиши ман ҷавоб дода боз ҳикояти худро давом кунонид:

– «Вақте ки ба дари ҳавлиаш расидем, ӯ барои гирифтани ҳиссаи худ табақи ошро аз дасти ман гирифта ба ҳавли дарунаш бурд ва баъд аз чанд дақиқа табақи рӯяш кушодаро бароварда ба ман дод: нону гӯшти ошро тамоман рабудаст, аз ош ҳам тахминан ҳаштяк мондааст ва равшани ошро то чакраи охиринаш чаконда гирифтааст» – гӯён Раҳими Қанд ҳикояи худро тамом кард ва дар охир илова намуд:

– Ин одам бой бошад ҳам бисёр чашмгурусна будааст, барои ситондани ягон чиз аз ҳеҷ қор ибто ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин чашмаш сер намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтам:

– Ҳарчанд Саъдии Шерозӣ гуфтааст, ки «...Чашми танги дунёдорро ё қаноат пур кунад, ё хоки гӯр», ман мегӯям, ки «чашми танги дунёдорро на қаноат пур кунад, на хоки гӯр». Баъди ин сухан ман зуд аз суфача бархостам, зеро нишонаи

ҳавлии Қоришкамба, ки мақсади асосии онрӯзаам буд, аз ғайри чашмдошти ман аз он сӯҳбат ба даст даромада буд. Акнун мебоист ман ба зудӣ ба хонаи ӯ мерафтам.

VI

Ман аз дари сарои Ҷаннатмаконӣ бо паскӯчаи бозори ангишт раҳсипор шуда ба гузари Кемухтгарон рафтам ва дар он ҷо ба паскӯчаи пешбаста даромада, ба охири вай расидам ва дар он ҷо дарвозачаи ҳавлие ба ман рост омад, ки аз рӯи нишондоди Раҳими Қанд бояд вай ҳавлии Қоришкамба бошад. Ман дарвозаи он ҳавлиро кӯфтам ва дар дили худ гуфтам: «Агар ин ҳавлӣ ҳавлии Қоришкамба набошад ҳам, зарар надорад, чунки дар он сурат аз соҳиби ин ҳавлӣ ҳавлии ӯро пурсида меёбам».

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи пое шунида шуд ва баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид. Аммо онҳо ба даркӯбии аввалии ман ҷавоб надовданд. Ман бори дигар дарро кӯфтам:

– Шумо кӣ? – гӯён аз паси дар овози зане шунида шуд.

– Ман як муллобача, ба Қориамак кор дорам.

– Қориамакатон дар хона нестанд! Чӣ кор доштед? – Овози зан тақрор шунида шуд.

– Корамро ба худашон мегӯям... Кай ба хона меомада бошанд?

– Он кас бевақт меоянд, гоҳо то нимаи шаб ба хонаҳои ошнохӯшон мегарданд, – ин ҳам овози ҳамон зан буд.

– Агар баъд аз хуфтан ё ин ки дертар аз он оям, он касро дида метавонам? – ман пурсидам.

– Не! – гуфт бо қатъият як зани дигар ва илова намуд, – он кас шабона ҳеҷ касро ба хонашон роҳ намедиҳанд, ҳатто дарвозаро ҳам намекушоянд. Ба мо ҳам таъин карда мондаанд, ки на рӯзона ва на шабона дарвозаро ба касе накушоем. Дирӯз боз таъкид карда гуфтанд, ки агар ягон каси шинос ояд ҳам, дарвозаро накушоем. Бинобар ин ба шумо маслиҳат медиҳем, ки барои ба ҳавлиашон даромада бо он кас сӯҳбат кардан беҳуда овора нашавед.

– Шумоён ба он кас чӣ мешавед! – ман пурсидам.

– Занҳошон! – зани аввалӣ ҷавоб дод.

– Агар писарашон бошад, бо вай гуфтугузор кунам, ки вай ба падараш расонда ҷавоби он касро ба ман гирифта диҳад.

– Он кас на писар доранд, на духтар ва на хизматгор, – ин овози зани аввалӣ буд ва дар паси ин шунида шуд, – он кас монанди сарви озод яккаву танҳо ҳастанд ва яккаву танҳо мегарданд, – ин овози зани дуюм буд, ки хандаомез мебаромад.

– Хуб, рӯзона кадом вақт дар ҳавлӣ ёфт мешаванд, ки он вақт оям.

– Ҳеҷ вақт ёфт намешаванд, аз сафед шудани рӯз пештар баромада мераванду ними шаб меоянд, – ин овози зани аввалӣ буд.

* * *

Чун дидани Қоришкамба дар ҳавлиаш ба ман муяссар нашуд ва дар оянда ҳам барои дар ҳавлиаш ёфта дидани ӯ дар ман умеде намонд, дубора ба растаю бозор баромадам ва дар дили худ қарор додам, ки «агар ин дафъа ўро дар ҳар ҷо ёбам, пеши роҳашро гирифта, ба дурўғҳои худ иқрор карда, мақсадамро изҳор менаоям, то ки аз ҳиҷолати дируза бароям».

Бо ҳамин мақсад аз растаи кафшфурӯшӣ гузашта, ба токи Хоча Муҳаммади Паррон³⁰ баромада, аз он ҷо бо растаи чӯбқаду ва тамокуфурӯшӣ аз пеши саройҳои мавизу ғўлунг гузашта, ба растаи атторӣ рафта, аз он ҷо ба растаи чойфурӯшӣ гузаштам...

Рӯз бегоҳӣ шуда буд, аксари дўкандорон дўконҳои худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд. Дар растаҳо ояндагон ва равандагон ҳам кам буданд. Агар дар ҳамон вақт Қоришкамба ба ман рост меомад, барои бо вай гуфтугузор кардан фурсати муносиб буд. Аммо ӯ дар он ҷоҳо ба ман вонахӯрд. Ман вақте ба дари сарои Ҷаннатмаконӣ расидам, ки Раҳими Қанд палоси худро дар бағал ва лаълиашро ба даст гирифта омодаи рафтан шуда истодааст.

Чун чашми ӯ ба ман афтод, лаълию палосашро ба рӯи су-

фача монда худ ба он суфа така карда истода, бо лабҳои хандон маро ба пеши худ ҷеғ зад. Ман аз хандонрӯи ӯ дар таачҷуб афтадам, чунки дар умри худ як бор, чунон ки дар боло нақл ёфт, шаби иҷтимоона бо гирифтани як коса ош ӯро дар табассум дида будам. Дигар вақтҳо, монанди он ки сирко нӯшида бошад, пешонаи ӯ турш ва пурчин менамуд. Алҳол ӯ на танҳо табассум мекард, балки дар зери лаб меҳандид.

Ман ба наздаш рафтам. Ӯ аз ман пурсид:

– Шумо дар ҳаққи Қориисмат чӣ кардаед?

– Ҳеҷ қор накардаам. Чӣ шудааст?

Раҳими Қанд ба лаби суфача нишаста сухан сар кард:

– Вақте ки шумо аз ин ҷо рафтед, ӯ пайдо шуда:

– Он кас кӣ буд? – гуфта шуморо аз ман пурсид.

– Як муллобачаи ғичдувонӣ! – ман ба ӯ ҷавоб додам.

– Тахминам дуруст баромад! – гуфт ӯ сарашро боло – поин ҷунбонда.

– Чӣ тахмин карда будед? – ман аз вай пурсидам.

«Қориисмат қадре андеша карда истода гуфт:

– Мардум маро пулдор гумон мекунам. Бинобар ин баъзе дудон ва бечогардон чанд гоҳ ба дунболи ман афтада буданд. Чун онҳо фаҳмиданд, ки ман дар хонаи худ ҳатто як пули сиёхро ҳам нигоҳ намедорам, ба дилашон оби сард зада маро ба ҳоли худ гузошта, паси қори худ рафтанд...»

«Қорӣ қадре хомӯш монда боз сухани худро давом дод:

– Ду-се рӯз боз ҳамин муллобача аз дунболи ман гаштааст. Зоҳиран, ӯ меҳаҳад, ки аз қучо пул гирифта ба қучо гузостанамро фаҳмад ва агар равшан фаҳмад, ки ман дар хонаи худ пул бурда мондаам, шабона рафта маро калла – поча карда (қушта) пулро бардорад.

– Ин муллобача он гуна кас не, тахминатон хатост! – гуфтам ман ба ӯ.

– Фарз кунем, ки ҳудаш росткор бошад, аҷаб нест ҳамтуманиҳояш ӯро аз роҳ бароварда ба дунболи ман гузоста бошанд. Дар ҳар ҳол аз ғичдувониён тарсидан даркор аст».

Раҳими Қанд мегӯяд: «Қориисмат дар охири суханаш ба ман илова карда гуфт:

– Он муллобача, ки ба ту ошно будааст, ба ӯ фаҳмон, ки пул надорам, агар ногаҳонӣ пуле ба дастам афтад ҳам, вайро ба хонаам бурда наместонам, ҳатто дар хона ягон чизи пурбаҳо ҳам надорам, як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз арақчини зери полони хар фарқ надорад».

Раҳими Қанд ҳикояти Қорино ба охир расонда ба ман насихатомезона гуфт:

– Ба ин гуна одам наздик нашавед, ки аз вай тӯҳмат меборад.

Ман ба Раҳими Қанд нияти аз Қоришкамба ҳучра талаб кардан доштанамро, барои бо ӯ мулоқот кардан чанд рӯз аз дунболи ӯ гаштанамро ва то ҳамин вақт фурсати бо вай гуфтугӯзор кардан наёфттанамро мухтасаран ҳикоя карда дода:

– Модом, ки ӯ ин гуна одами бадгумон будааст, дигар на рӯи ӯро мебинам ва на аз вай ҳучра мепурсам, на ҳучраи ӯ ба ман даркор аст ва на мулоқоташ. Ба қавли Саъдӣ: «Атои ӯро ба лиқои ӯ бахшидам»-гуфтам ва аз ӯ чудо шуда паси қори худ рафтам.

VII

Аз воқеаи дари сарои Ҷаннатмаконӣ чанд рӯз гузашта бошад ҳам, ман Қоришкамбаро дигар ба ҷое рост наовардам ва дар паи рост оварда бо ӯ рӯ ба рӯ шудан ҳам набудам, чунки ман ҳаёли шиносоии ӯро ва ҳучраи ӯро тамоман аз хотир тарошида партофта будам ва аз ин одами бадгумони тӯҳматӣ дур гаштанро лозим медонистам...

Дар ҳамон вақтҳо рӯзе дар саҳни мадрасаи Кӯкалтош ба болои бомчаи як дӯкони намакфурӯшӣ ба ҳаёлот фурӯ рафта нишаста будам, ки ба болои сарам сояи касе пайдо шуд. Ман аз бисёрии фикру ҳаёлам ба он соя аҳамият надода, ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам. Баъд аз он аз болои сарам бо талаффузи қоригӣ садои:

– Ассалому алайкум! – гуфтани касе баромад.

Ман сар бардошта ба саломдиханда нигоҳ кардам, ки Қоришкамба буд ва ӯ бо дандонхилоли аз ҷӯби газ тарошида дандонҳояшро мекофту резаҳои хӯроки аз байни дандонҳояш ба нӯги дандонхилол банд шуда баромадаро ба

дасташ гирифта ба тарафи вай як нигоҳ мекард ва баъд он резаро дубора ба даҳонаш андохта меҳӯрд.

Азбаски ман аз таваҳҳуми³¹ беасоси ӯ дар ҳаққи худам аз вай саҳт ранчида будам, ба саломаш бо як оҳанги нофорам ҷавоб гардонда боз ба ҳаёлотии худ фуру рафтам.

– Саҳни мадрасаи Кӯкалтош аҷаб ҳавои хубе дорад, – гӯён ӯ дар паҳлӯи ман нишаст.

Ман ба ин сухани ӯ на бо тасдиқ ва на бо инкор ҷавобе надодам.

– Бародар! Шояд шумо ба ман коре дошта бошед, ки як ду рӯз аз дунболи ман гаштед? – гуфт ӯ бо оҳанги мулоимона.

– Ман мехостам, ки «чанд пул доштани шуморо ва дар кучо мондани он пулҳоятонро фаҳмам ва баъд аз он бо дуздони ғичдувонӣ рафта онҳоро ғорат кунам», – гуфтам бо камолӣ дуруштӣ.

– Агар касе дар ҳаққи як каси ношинос, ки ӯро таъкиб мекунад, бадгумон шавад, айб ҳам нест, аҷаб ҳам нест. Чун тафтиш ва пурсуков карда дидам, ки шумо муллобачаи дуруст ва росткор будаед, ба шумо узр гуфтан хостам ва ҳоло шуморо дар ин ҷо дида ба ҳамин ният дар паҳлӯятон нишастам, хоҳишмандам, ки шумо он бадгумонии маро бубахшед! – гуфт ӯ ҳақиқатан бо оҳанги узрхоҳона.

Ман дар ҷавоби ин суханони ӯ чизе нагуфта бошам ҳам, ӯ аз вазъияти ман ва аз барҳам хӯрдани осори ғазаб ва кина аз чашму рӯям пай бурд, ки ман узри ӯро қабул кардаам, пас бо оҳанги ҷиддӣ илова намуд:

– Аҳволи худро ба шумо фаҳмонда монам зарар надорад: чунонки мардум гумон мекунамд, ман одами серпул нестам ва агар барои нафақаи аҳли аёл панҷу чоре ёбам ҳам, вайро ба хонаи худ бурда намондам ва ба дасти ягон кас ба тарзи амонат супурда монда дар вақти зарурат ва эҳтиёҷ аз ин одам ба қадри даркорӣ гирифта харҷ мекунам.

Аз ин суханони охириини ӯ пай бурдам, ки ҳанӯз шубҳаи ӯ дар ҳаққи ман боқист, аммо ба ин одам, ки бадгумонӣ дар табиати ӯ монанди як бемории кӯҳнаи доимӣ ҷойгир шуда мондааст, инод карда нишастанро муносиб надидам ва ӯро тамоман ва ҳеҷ набошад қисман аз шубҳа баровардан хоста ба сухан даромадам:

– Ман ҷои истиқомат мечустам, яке аз дӯстонам ба ман хабар дод, ки шумо чанд дар ҳучраи зархарид доштаед, бинобар ин аз дунболи шумо афтодам, ки фурсати муносиб ёфта ҳучра пурсам. Лекин шундаам, ки шумо аз дунболагирӣ дар ҳаққи ман бадгумон шудаед, «атои шуморо ба лиқои шумо бахшидам», – гӯён сухани худро ҳазломезона ба охир расонидам.

– Ман ҳучраи зархарид надорам, – гуфт ӯ бо оҳанги ҷиддӣ ва илова намуд, – зотан ман зар, яъне пули нақд надорам. Дуруст аст, ки ду-се дар ҳучра дорам. Аммо онҳо ба ман аз падари марҳумам мерос мондаанд...

Қоришкамба баъд аз ба ҳамин тариқа боз як бори дигар бепулии худро исбот кардан қадре хомӯш истода, дубора ба сухан даромада, аз ман пурсид:

– Ҳучра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?

– Не, ханӯз ҳучра наёфтаам!

– Агар шумо ҳучра ёбед, ҳар рӯз дар он ҳучра ош мепазед? – боз пурсид ӯ.

Аз ин пурсиши ӯ дар хотири ман гузашт, ки «магар дар дасти ӯ ягон ҳучраи бедудкашу беоташдон мондааст, бинобар ин ош пухтан ва напуктани маро мепурсад ва агар ош напуктани маро донад, шояд он ҳучраро ба ман диҳад», бо ҳамин мулоҳиза ба ин пурсиши ӯ ба тарзи зерин ҷавоб додам:

– Барои ман ҳучраи бедудкашу беоташдон бошад ҳам, шудан мегирад, чунки ман ҳеҷ ош напукхта ҳам зиндагонӣ карда метавонам.

– Лекин дар ман ҳучрае ҳаст, ки дудкашу оташдони он ҳар рӯз як палави сергӯшту рағғани дукаса пухтанро талаб мекунад, – гуфт ӯ бо оҳанги ҳазломез ва баъд аз он бо оҳанги ҷиддӣ сухани худро давом дод, – ман ду ҳучра дорам, ҳар кадоми онҳоро ба ду муллобача ба ҳамин шарт додам, ки онҳо ҳар рӯз як оши палави дукаса мепазанд, якеашон дар соати 11 рӯз, дигарашон гашти рӯз – қариби намози дигар. Ман ҳар рӯз дар соати муайян рафта ба ҳар кадоми онҳо ошашонро ҳамроҳ меҳӯрам...

– Дар як рӯз ду бор оши палав хӯрда метавонед? – гӯён ман сухани ӯро бурида пурсидам.

– Агар ёфт шавад, рӯзе чор-панҷ бор ҳам хӯрда метавонам, – гӯён ӯ ба ман ҷавоб дода сухани аслии худро давом кунонид, – яке аз он муллобачаҳо мувофиқи шартамон ҳар рӯз бе тарк дар вақти муайян ошашро тайёр мекунад, аммо дигари онҳо фиребгарӣ менамояд: гоҳо ҳучраро кулф зада мегурезад. Фардои он рӯз, ки ман ўро дида сахтгирӣ мекунам, «дирӯз барои ош пул наёфтам» ё ин ки «худам дар ҷое ба меҳмонӣ будам» гӯён узрҳои нодуруст пеш меорад. Ва ҳол он ки дар олами муомилаи пулсарфшаванда ин гуна узрҳо ба як пули сиёҳ намеарзад. Дар соли гузашта ӯ бо ҳамин гуна узрҳо чор бор ош напухт...

Қоришкамба аз сухан бозистода байни дандонҳои худро ба дандонхилоли нӯгтезаш кофт, ин дафъа ба ҷои резани хӯрок нӯги дандонхилол хунолуд шуда баромад. Ў баъд аз он, ки «туф-туф» – гӯён даҳонашро аз хун тоза кард, боз суҳанашро давом дод:

– Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи дурӯғваъда ош хӯрда баромадам. Дирӯз ош напухта гурехта буд, имрӯз ошашро камгӯшту рағған кардааст. «Агар ин тавр муомила кунӣ, туро аз ҳучра мебарорам» гуфта дӯғ зада мондам. Агар шумо ҳар рӯз як бор оши палав пухта маро зиёфат карданро ба гардан гиред, он муллобачаро, қадрдон бошад ҳам, аз ҳучра бароварда ҳучраро ба шумо медиҳам. Чӣ мегӯед?

Ман дар пеши ин одами мумсик аз изҳор кардани бепуӣ ва фақирии худ ор намудам, чунки дар пеши одамони сарватманд пасттарин ва беқадртарини одамон одамони фақир ва бенаво мебошанд, бинобар ин сирри худро пеши ӯ накушода бо дурӯғи зерин ҷавоб додам:

– Дирӯз ба ман як кас ҳучраи ройгон ваъда карда буд. Агар он ҳучра ба даст надарояд, аз он шуморо гирам мешавад. Ҳар рӯз як ош пухта як касро зиёфат кардан кори душворе нест. Лекин агар ҳучраи ройгон ёфт шавад, беҳтар аст.

– Албатта, ҳар кас аз ҳар чиз пештар манфиати худро ба назар мегирад, – гуфт Қоришкамба ва илова намуд, – ҳуб, ҳар вақт ба худатон ё ба ягон шиносатон ҳучра даркор шавад, ҳучраи ман бо шарт мазкур тайёр аст. Он гуна мулло-

бачаро ман ба замми хучра додан дуо ҳам мекунам. Ман одами бечора ҳастам, ҳар рӯз хӯрду хӯрокам аз ҳамин гуна роххо мегузарад. Чунонки одамон гумон мекунанд, ман пулдор нестам.

Шиносоии аввалини ман бо Қоришкамба бо ҳамин мусоҳиба сар шуд. Баъд аз он ҳар гоҳ, ки ӯ дар кӯча ба ман рост меомад: – Бошишгоҳ ёфтед? – гӯён мепурсид.

– Бале, ёфтам.

– Ягон ошнои беҳучра надоред?

– Не, надорам!

Гуфтугузори сарироҳии мо ба ҳамин тамом мешуд. Лекин агар ман рӯзе ду-се бор ҳам бо ӯ вохӯрдм, ин суолу ҷавобҳо такрор меёфтанд ва ӯ ҳеҷ гоҳ ба воситаи ман аз ёфтани ориятнишини «вазифашинос, ки палавро ҳар рӯз дар вақти муайян муҳаё мекарда бошад» умедашро намеканд.

VIII

Дар Бухоро ҳар сол дар аввали соли шамсӣ – дар моҳи ҳамал дар Ширбадан³² ном чорбоғи подшоҳӣ сайри наврӯзӣ барпо мешуд. Дар сайргоҳ дар қатори ошхонаҳои одӣ, ки ба хӯрандагон таомҳои тайёри гуногун мефурӯхтанд, ошхонаҳое ҳам кушода мешуданд, ки дегу табақи худро ба касоне, ки бо дасти худ ош пухта хӯрдан мехостанд, ба ичора медоданд.

Ин гуна ошхонадорон хаймаю хиргоҳу шомииёна зада дар пеши онҳо як қатор оташдонҳо сохта, дегу табак тайёр карда ва ҳезум омода намуда, мунтазири харидорон шуда менишастанд ва толибон масолеҳи таомро худ оварда дастӣ пухта мехӯрданд ва ба ошхонадор музде медоданд.

Рӯзе дар айёми сайри наврӯзӣ як гурӯҳ аз рафикони ман ҳам дар яке аз он ошхонаҳо оши дастӣ пухта хӯрдан хостанд, ки ошпази онҳо ман будам. Рафикон баъд аз пора карда додани гӯшту равшану пиёз ва сабзӣ ба сайру гашт рафтанд ва ман дар вазифаи ошпазии он ҷо мондам.

Ман равшанро доғ карда гӯшту пиёзро бирён намуда будам, ки Қоришкамба дар он ҷо пайдо шуд. Ӯ баъди аз ман пурсидани даркор ё даркор набудани хучра, киҳо будани

рафиконамро пурсид. Ман дар ҷавоби ӯ ду-се нафар маълумтарини онҳоро ном бурдам.

– Ҳамаашон азониҳудӣ будаанд, – гӯён аз пеши ман гузашта ба ошхонае, ки дар паҳлӯи он ошхона буд, даромад.

Азбаски он ошхонаҳои аз чодирӯ шомӣёна бино ёфта деворе надоштанд, аз як ошхона аҳволи ошхонаи дигар дида мешуд. Қоришкамба дар ошхонаи паҳлӯӣ ба давраи гурӯҳе рафта нишаст, ки онҳо нигарони кашида овардани ошашон шуда нишаста буданд...

Дар ин миён ман биринҷро ба дег андохта обашро кашонда, ошро дам кардам. Рафикони ман ҳам омада дар зери шомӣёна давра шуда нишастанд. Дар ин вақт оши гурӯҳе, ки Қоришкамба худро ба онҳо «шарик» карда буд, кашида шуда буд ва ҳамаи онҳо машғули ошхӯрӣ буданд ва касе сари худро аз табак намебардошт.

Аммо Қоришкамба дар паси ҳар лукма оше, ки ба даҳони худ меандохт, сари худро ба тарафи мо гардонда аз тайёр шудан ё нашудани оши мо хабардор шуда меистод.

Оши мо тайёр шуд, ман ошро кашида як-ду кафгирашро ҳаққи чашм гӯён барои ошхонадор дар даруни дег монда табақи пурпалавро бардошта оварда дар пеши рафикон гузоштам.

Чун Қоришкамба дид, ки ман ошро кашида пеши рафикон бурдам, аз даврае, ки нишаста буд, бархост. Зоҳиран, ҳанӯз дар зери табақи онҳо ягон даҳан ош монда будааст, ки дубора ҳам шуда, он ошро ба даст гирифта, ба даҳонаш бурду дар ҳолате ки аз байни ангуштонаш рағани он ош мечакид, шитобкорона қадам монда ба давраи мо омада бе ҳеҷ пурсупос ва салому алек нишаста, аз ҳама пештар дасташро ба табак ёзонд.

Дар байни рафикони мо ҷавоне буд, ки падараш яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд. Ин бойбача яке аз дӯстони дерини ман буда, бо Қоришкамба ҳам ошноӣ ҳазлкаш будааст. Вақте ки Қоришкамба ба давраи мо омада нишаст, он бойбача ба ӯ:

– Қориамак, аз дасти шумо магар ҳеҷ халосӣ нест! Одам дар ҳар ҷой, ки ояд, дар он ҷо пайдо шуда монанди риштаи Бухоро дарҳол ба пой кас мепечед! – гуфт.

– Хӯшачинӣ, гардам аз саратон, бойбача, хӯшачинӣ! Қори одами бечора хӯшачинӣ аст. Бо хӯшачинии мо барин одамони бебизоат аз хирмани шумо барин одамони* доро чизе кам намешавад.

– Дар ҳавлӣ оши моро «наберааш» гуфта меҳӯрдед. Ин ошро чӣ гуфта* меҳӯред? – бойбача пурсид.

– Ин аберааш, гардам аз саратон, -гуфт Қорӣ дар ҳолате ки даҳонаш пури ош буд ва суҳанаш базӯр фаҳмида мешуд.

Қоришкамба баъд аз ин гуфтугузор ба суҳани касе ҷавоб надод ва сарашро ҳам* аз табақ барнадошт. Ў панҷ ангушташро васеъ кушода ошро бо гӯшту равғанаш чунон печонда мегирифт, ки дар ҳар луқмааш, гӯё дар обҳез кано-ри дарёи тезоб фуру рафта истода бошад, дар оши табақ раҳнаи калоне пайдо мешуд ва даҳонаш чунон аз ош пур мегашт, ки дар вақти хоидан ва нафас кашидан донаҳои биринҷ бо оби даҳонаш ҳамроҳ шуда ба рӯи табақ пош меҳӯрданд.

Бо дидани ин ҳол ман аз ошхӯрӣ даст кашидам, ҳатто ба тарафи он ош ёрои нигоҳ карданам намонд. Дигарон ҳам ба тарафи табақ бо дили нохоҳам даст бурда меоварданд ва аз зертари табақ – аз ҷойҳое, ки оби даҳони Қорӣ нарасида буд, кам-кам мегирифтанд.

Гоҳ ба ҳалқумаш ош банд шуда монда аз гулӯаш ба зудӣ намегузашт, дар ин гуна мавридҳо ў бе он, ки дасти росташро аз рӯи табақ бардорад, бо дасти чапаш косаи обро гирифта қадре нӯшида, оши дар гулӯаш бандшударо дарун мефиристод.

– Барои ошхӯрии шумо як сумба ҳам даркор будааст, Қориамак, – гуфтам ман ба ў.

Ў ба ин суҳани ман нимҳанде кард, аммо ҷавобе надод, чунки ба сабаби пурии даҳонаш ҳарф зада наметавонист.

– Сумба чӣ даркор аст? – яке аз рафиқон аз ман пурсид.

– Барои аз гулӯ гузаронида ба дарун ҷой кардани ош, – ман ҷавоб додам.

– Об барои ош ба ҷои сумба ба кор меравад, – гуфт як рафиқи дигар...

Оқибат Қоришкамба оши моро ҳам тамои карда зуд аз

чояш бархост ва дасти равғанолудаширо ба масҳии худ молида пок карда, аз ошхона баромада рафт.

* * *

Димоғи ҳамаи рафиқон аз ин меҳмони нохондаи дилбечокунанда сӯхта буд ва аз ҳама зиёдтар димоғи ман сӯхта буд. Чунки ман ба меҳнати тамои як оши бисёр нағз пухта, дар натиҷа аз хӯрдани он тамои маҳрум монда ва саҳт гурусна ҳам будам. Дигарон бошанд, дар пухтаниши ширкат надоштанд ва ба болои ин, кам-кам ҳам бошад, аз он ош хӯрда нафси худро қадре оромонида буданд.

Бойбача, ки ҳамаи ин фалокат ба сабаби ошноии ӯ бо Қоришкамба рӯй дода буд, зимнан аз худаш ранҷидани маро пай бурда оҳиста аз давра бархоста пеши ошхонадор рафт. Ошхонадор ҳанӯз он ошери, ки ман барои ӯ «ҳаққи чашм» гӯён гузошта будам, кашида нагирифта будааст. Бойбача ба ивази он ба ошхонадор пул дода, вайро ба табақчае кашида гирифта, оварда пеши ман ниҳод.

Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбечокунанда иштиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид. Бо вучуди ин барои хотири дӯстон ду-се лӯкма хӯрдам ва бо ҳамин ба сабаби ранҷиши хотирамо тақдир карда қадриносии намудани он дӯстам асабҳоям ором гирифтанд ва бо чеҳраи кушода аз он дӯстам пурсидам:

– Ин ғаламусро* аз кучо ёфта алоқа бастӣ?

– Сабаби алоқаи ин одам ба ман дуру дароз аст. Дар ягон вақти дигар нақл мекунам.

– Ман маънии «наберааш» ва «аберааш»-ро нафаҳмидам. Ин калиамаҳоро як бори дигар ҳам аз ин одам шунида будам. Ҳеҷ набошад, маънии ҳамин суҳанони сарбастаро ба ман кушода деҳ! Дар он вақт ҳам туро мебахшам, ҳам ўро.

– Ин одам судхӯр аст, – гуфт бойбача, – ғоидаи пул (рибо)-ро «бачаи пул» меномад, ғоидаи ғоидаи пулро «наберааш» ва ғоидаи ғоидаи ғоидаи пулро «аберааш» мегӯяд.

* Ғаламус – кирме, ки дар гандуму орду биринҷ барин ғаллаҳои хӯрокворӣ пайдо мешавад ва дар якчанд рӯз як анбор ғалларо нобуд мекунад. Номии дигарии ин кирм мита аст.

Бойбача ин суханони худро ба тарзи поин^{*} эзоҳ кард:

– Масалан ӯ ба касе бо фоидаи пул ба қарз медиҳад ва аз вай фоидаи пулро мувофиқи шарташон бо пули нақд меситонад ва онро бачаи пул меномад; дар муддати қарздории он қарздор ба хонааш рафта ошу нонашро меҳӯрад ва инро наберааш мегӯяд, ки ба ақидаи ӯ, ин фоидаи фоидаи пул мебошад; баъзан аз қарздор ба болои таоми муқаррарии ҳаррӯза боз ягон чизи дигар – масалан харбуза, ангур ё ин ки ҳалво меситонад ва инро аберааш, яъне фоидаи фоидаи фоидаи пул мешуморад.

IX

Баъд аз чандин моҳи воқеаи сайри наврӯзӣ дар айёми зимистон як бегоҳӣ баъд аз шом бойбача ба ҳучраи ман омада гуфт:

– Ман имшаб ба Қоришкамба як кор дорам, барои ин кор бояд соати даҳи шаб ба хонаи ӯ равам. Азбаски шабона кӯчаҳои Бухоро хавфноканд, илтимос дорам, ки дар ин роҳ шумо ба ман ҳамроҳӣ кунед...

– Аз рӯи шунидани ман Қоришкамба шабона ҳеҷ касро ба хонааш қабул намекунад, – гуфтам ман сухани ӯро бурида.

– Ин кор аз ман зиёдатар барои ӯ фоиданок аст, бинобар ин ҳуди ӯ дар соати мазкур ба хонааш рафтано ба ман тақлиф кард.

– Ту хизматгор дорӣ, падар дорӣ, бародарон дорӣ. Бо вучуди инҳо барои ба хонаи ӯ рафтан чаро^{*} маро ҳамроҳи худ гирифтан меҳохӣ? Ва ҳол он ки ман аз шакли шуми буммонанди ӯ безорам.

– Сабаби ин ҳамин аст, ки ин кори ман аз падар, модар ва бародаронам пинҳонӣ аст. Як хизматгори сирдон доштам, ки ӯ бемор шуда ба хонаи худ рафтааст. Азбаски ғайр аз шумо ба каси дигар дилам пур намешавад ва медонам, ки шумо сирри маро нигоҳ медоред, ба шумо рӯ овардам.

– Аввал бояд ту «сирри пинҳонии худ»-ро ба ман фаҳмонӣ, то ин ки ба ин кор ҳамроҳӣ карда тавонистани худро ман пешакӣ мулоҳиза карда бинам. Дар он вақт гуф-

танам мумкин аст, ки хоҳиши туро қабул карда метавонам, ё не?

– Воқеа ин аст ки, – гуфт бойбача, – ман аз ин судхӯр аз падарам пинҳонӣ як ҳазор танга бафоида ба қарз^{*} гирифтаам. Имшаб меҳоҳам, ки он маблағро ба ӯ расонам. Сабаби он маблағро рӯзона бурда надода шабона бурда доданам ҳам барои пинҳон доштани сирри қарздорӣ аст.

– Хуб! – гӯён ман илтимоси бойбачаро қабул кардам ва илова намудам: – ба хонаи Қоришкамба рафта барои ман маргвор ногувор аст, бо вучуди ин ҳамроҳи ту меравам, чунки «марги бо дӯстон тӯй аст» гуфтаанд.

* * *

Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб то-рики абрнок ва бемаҳтоб буд. Дар шабҳои торик дар кӯчаҳои тангу қачу килеби бечароғи Бухоро ҳаракат кардан душвор буд. Хайрият ки барф меборид ва сафедии вай кӯчаҳоро монанди кӯрмаҳтоб нимравшан карда буд ва мо метавонистем, ки роҳро аз чоҳу дарро аз девор бо тобиши барф фарқ карда қадам партофта тавонем.

Мо ба гузари Кемухтгарон наздик расида будем, ки аз дунболи мо миршаб пайдо шуд, ӯ савори асп буд ва одамонаш дар ҷилаваш таблҳошонро кӯфта ва садо дода меоманд.

Одатан миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик намешуданд ва одами ростро дастгир карда ё пул мегирифтанд ва ё ҳабс мекарданд. Бинобар ин аҳволи мо душвор буд: мо гурехта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани моро доништа моро таъкиб карда дастгир мекарданд ва рӯирост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро меши-нохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба пой худ ба даст меафтадем.

Бинобар ин бойбача бисёр тарсид, чунки агар мо ба дасти миршаб меафтадем, ӯ маҷбур мешуд, ки маблағи барои қарзи Қоришкамба тайёр кардаашро тамоман ё қисман ба миршаб диҳад, инчунин эҳтимоли дар ҳабсхонаи миршаб

афтода бими ба пеши падараш кушода шудани сирраш ҳам буд.

Аммо ман ўро дилдорӣ додам, ки натарсад ва аз паси ман омадан гирад ва худам аз пеши девори хавлиҳо оҳиста-оҳиста нотарсона қадам партофта рафтан гирифтам. Вақте ки мо ба растаи рангуборфурӯш расидем, дастаи миршаб ҳам ба мо наздик расид. Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дўконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дўкон як порча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам.

Одамони миршаб дар зери долон пинҳон шудани моро фаҳмидаанд, барои муайян кардани дузд ё рост будани мо яке аз онҳо бо овози баланд пурсид:

– Кист вай?

Ман ба ҷои ҷавоб хиштпорчаро ба тарафи онҳо ҳаво додам. Ба ҳамин «дузд будани мо» ба миршаб ва одамонаш маълум гардид. Миршаб, ки то он вақт аз паси даста меомад, якбора сари аспашро ба паскўчаи бозори ангишт, ба тарафи Чорсӯ гардонда ба сӯи посбонгоҳи худ раҳсипор гардид ва одамонаш ҳам таблҳошонро хобонда (накўфта ва садо набароварда) аз дунболи сардори худ чобукона шитофтанд. Баъд аз дур шудани дастаи миршаб мо аз паси сутун^{*} ва зери долон баромада ба роҳ даромада, аз пеши кўли обгурези гузари Кемухтгарон гузашта, ба дасти чап ба паскўчаи пешбаста баргашта, ба пеши ҳавлии Қоришкамба расидем.

* * *

Бойбача ба ман таъин кард, ки ман дар паҳлӯи паҳлӯдарию дарвоза истода на овози худамро ва на овози поямро набарорам.

– Агар Қоришкамба донд ки, – гуфт ў, – ман ҳамроҳи худ як одами бегонаро гирифта омадаам, ба шубҳа афтода дарвозаашро нахоҳад кушод.

Ман мувофиқи нишондоди бойбача дар канортари пеши дарвоза пинҳон шуда истодам ва ў дарро кўфт.

Зоҳиран, Қоришкамба ба омадани бойбача нигарон шу-

да дар роҳрав истода будааст, ки баробари баромадани садои тақ-тақи дарвоза ӯ аз дарун:

– Вай кист? – гӯён овоз дод.

– Ман, ошноятон, Қориамак, кушоед!

Қоришкамба дарвозаро кушод. Аммо баробари дар паҳлӯи бойбача намоён шудани сиёҳии як одами дигар ӯ:

– Вой! – гӯён худро пас кашид ва хост, ки дарвозаро бандад.

Аммо бойбача ба ин кор роҳ надод, бо бозуи худ ба як табақи дарвоза така дода вайро кушод нигоҳ дошта як пой худро аз остона дарун гузошт.

– Натарсед, Қориамак, ин кас аз они худӣ, – гуфт ва ба ман нигоҳ карда, – дароед! – гӯён аввал маро аз дар дароварда, баъд аз он худ даромад ва баъд аз даромадани мо Қорӣ дарро баста кулф зад.

Роҳрави ҳавлӣ тангу торик буд ва аз даст-даст карда диданамон маълум шуд, ки дар он ҷо як дари дигар буда, зоҳиран, вай дари ҳавлии дарун будааст.

Аммо Қоришкамба он дарро накушода дари дигареро, ки ба сари зиначае шинонда шуда будааст, кушода аз як зинаи тангу торик боло баромадан гирифт ва моро ҳам ба баромадан аз дунболи худ таклиф кард.

Мо аз паси соҳибхона поғундаву деворҳои зинаро даст-даст карда боло баромадем. Дар боло як рӯи ҳавличаи танг буд, ки бар болои роҳрав бино ёфта буд ва ба сабаби пурбарф буданаш ҳама ҷояш ба мо менамуд ва ба муқобили сари зина, пайваста ба ин рӯи ҳавлича, болохоначае воқеъ шуда буд, ки ду дар дошт, аз сари зина то дари даромади он болохона дар канори рӯиҳавлича нимаивончае бино ёфта буд, ки Қоришкамба аз зери вай рафта дари болохоначаро кушода даромад ва моро ҳам ба рафта даромадан таклиф кард.

Мо ҳам рафта ба болохонача даромадем. Аммо дар он ҷо чизеро дидан ва ҷои нишаст ёфтан мумкин набуд ва соҳибхона дар пешгоҳи вай хисир-хисир карда мегашт.

– Қориамак, дар он ҷо чӣ кор карда истодаед? – гӯён бойбача аз соҳибхона пурсид.

– Лампаро мекофтам, ёфтам, – гуфт ӯ дар ҷавоб ва илова кард: – Гӯгирд доретон?

– Ман надоштаам! – гуфт бойбача баъд аз кофта дидани чайб ва кисаҳои худ.

– Ман ҳам гӯгирд надорам, – ман ба сухани бойбача илова кардам.

Қоришкамба баъд аз шунидани ҷавобҳои мо бо пои худ замини болохонаро кӯфтан гирифт.

– Ин чӣ кор, Қориамак? Магар дар он ҷо раксида истодаед? – пурсидам ман.

– Зери ин болохона хонаи нишасти дарунии ман аст, бо ҳамин пойкӯбӣ аз он хона кас баромада барои даргирондани лампа ба ман ёрӣ медиҳад. – Қорӣ ҷавоб дод.

Дар ҳақиқат фурсате нагузашта овози пои ба сари зина баромада истодани касе шунда шуд.

– Лампаатро барор, ки аз вай ин лампаро даргиронам! – гуфт Қорӣ ба касе, ки дар сари зина пайдо шуда буд.

– Барои даргирондани лампа гӯгирд напурсида чаро баровадани лампаро талаб кардед? – гӯён рафиқи ман ба сохибхона савол дод.

– Ҳамаи харҷҳои рӯзгори ман андозаи муайян дорад, аз рӯи ҳисоб бояд дар як шабонарӯз дар хонаи ман як дона гӯгирд сарф шавад ва бо он гӯгирд бояд ҳар рӯз аввали пагоҳ оташи чойчӯшонӣ даргиронда шуда, дигар оташ ва чароғҳои дар шабонарӯзӣ даркоршаванда аз якдигар даргиронда шаванд, – гуфт Қорӣ ва илова кард: – ба ақидаи мардум панҷу чореро, ки ман дорам, ҳамаашро аз судхӯрӣ – аз рибо ёфтаам. Ин нодуруст аст, ман ҳар чизе, ки дорам, ҳамаашро аз сарфакорӣ ёфтаам; «сарфаи сари оташдон, савдогарии Ҳиндустон» гуфтаанд.

– Дар вақти боло бароварда фурувардани лампа, хусусан дар ин вақт, ки барф борида истодааст, агар шишаи лампа шиканад, «харчи мумсик дучандон» мешавад, – гуфтам ман.

– Зарари шишаи шикаста ба гардани касе меафтад, ки он лампа аз он вай аст, ба ман чӣ дахл дорад? – гуфт Қорӣ ва илова намуд: – бинобар ин ман лампаи худро барои даргирондан ба дарун нафиристода, барои ин кор баровардани лампаи дарунро талаб кардам.

– Лампаи дарун аз они кист? – ман бо тааҷҷуб пурсидам.

– Аз они занонам, – гуфт ӯ дар ҷавоб ва эзоҳ кард: – занонам тоқиядӯзӣ мекунад. Пештар лампа ва рағани онро, ки онҳо дар рӯшноии вай тоқиядӯзӣ мекарданд, ман медодам ва нимаи ғоидаи холиси аз он пеша ояндаро ман мегирифтам. Аммо онҳо аз ман ҳисобдонтар баромаданд: «Ба рӯшноӣ чӣ сарф мекунед, ки нимаи музди меҳнати моро шумо мегиред?» гуфтанд ва баъд аз он ҳамаи харҷҳои дар рӯшноӣ шавандаро аз ҳисоби худ карда тамоми ғоидаи аз он касб ояндаро худашон соҳибӣ карданд.

– Ин тавр бошад, шумо он ҳама ҷонканиҳое, ки барои бо нархи зиёд фурӯштани тоқияҳо мекардед, барои худатон набуда, барои манфиати занонатон будааст (ман бо ин суханҳо муомилаеро, ки ӯ дар пеши ман бо тоқияфурӯш карда буд, дар назар доштам). Аммо аз ин фикратон, ки дар бораи эҳтимоли шикастани шиша изҳор кардед, маълум мешавад, ки шумо ба манфиати занонатон коре надоред ва фақат ғоидаи худро мебинед? Сабаби ин зиддияти кирдоратон чист?

– Дар он ҷо ҳам фақат ғоидаи худро ба назар гирифта будам, – гуфт Қоришқамба ва эзоҳ дод, – тоқияхоеро, ки занонам медӯзанд, ман аз онҳо бо нархи вофурӯш – бо нархи яклухтфурӯшӣ баҳо карда мегирам ва баъд аз он онҳоро ба бозор бурда ба воситаи тоқияфурӯшҳои шиносам бо нархи донафурӯшӣ фурӯшонда мегирам. Фарқе, ки дар байни яклухтфурӯшӣ ва донафурӯшӣ ҳаст, ба ғоидаи ман мемонад.

– Дар ин миёна гӯё шумо вофурӯш мешавед, – гуфт бойбача.

– Бале, ман худ вофурӯш мешавам, – гуфт Қорӣ, – лекин вофурӯше, ки пули худро ба харид банд намекунад ва аз ташвиши дар дӯкон нишаста бо харидорон гуфту шунид кардан озод аст, яъне ман вофурӯше мешавам, ки ғоидаро тамоман муфт меситонад...

Дар ин вақт касе лампаи даргирифтаистодаеро бароварда бар сари зина ниҳод. Қорӣ рафта он лампаро оварда ба болохона дароварда монд ва баъд аз қадре пасттар кардани пилтааш шишаашро бо дасташ гирифта ба замин гузошт.

Магар шишаи лампа бисёр тафсон буда, дасташро сахт сӯзонд ки:

– Воҳ, воҳ, дастакам! – гӯён ӯ панчаашро ба пеши дахонаш бурда, «пуф-пуф» гӯён барои таскин додани сӯзиши сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

– На ин ки шишаи тафсонро бо дастатон гиред! – гуфтам ман ба ӯ бо оҳанги афсӯсхӯрӣ, – бояд бо остин ё ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед!

– Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо рӯймолчаам нагирифта будаам, – гуфт Қоришкамба дар ҳолате ки ханӯз сари ангуштонашро «пуф-пуф» мекард, – дар он вақт остин ё рӯймолча парт шуда нобуд мегардид, ки товони вайро ҳеҷ кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад ямоқаш аз худааш аст, худ ба худ дуруст мешаваду меравад ва маро ҳеҷ бало намезанад ва зарар ҳам намерасад...

Қоришкамба баъд аз қадре ором додани сӯзиши сари ангуштонаш лаби палоси хонаро бардошта аз зери он як хасбӯрёро бароварда, вайро аз лампаи бешишаи даргирифтаистодаи занонаш даргиронд ва бо вай лампаи болохонаро равшан карда, шишаҳои лампахоро ба сарашон гузошт ва баъд аз ба сари зина монда омадани лампаи занонаш лампаи болохонаро оварда ба сари сандалӣ ниҳод.

Лампа саввум буда монанди нӯкчаи сари мазор милт-милткунон сӯхта атрофро нимравшан мекард. Бо вучуди ин мо палос ва бисоти болохонаро дида тавонистем: ба рӯи хона як намади оҳакии бисёр кӯҳнаи чо-чоашро кузада паҳн карда шуда буд; бар рӯи сандалӣ як кӯрпа буд, ки мувофиқи гуфтаи худи Қоришкамба аз арақчини зери полони ҳар фарқ надошт; аммо кӯрпачаҳое, ки бар кодохҳои сандалӣ андохта шуда буданд, аз кӯрпаи рӯи сандалӣ чиркинтар буда, ба назари кас монанди арақчини зери полони хари пушташ пурреш менамуданд.

– Марҳамат карда бинишинетон! – гуфт Қорӣ ба мо, ки ханӯз дар миёнаҳои болохона рост меистодем ва барои нишастан атрофи сандалиро нишон дод.

Мо барои нигоҳдории бадани худ аз чиркиниҳои палоси болохона чомаҳои рӯямонро ба тани худ сахт печонда ҳар кадомамон дар як кодоки сандалӣ нишастем ва ҳамин ки

поҳоямонро барои гарм кардан ба даруни сандалӣ дароз кардем, гӯё ки ба яхдон дароз карда бошем, маҷбур шудем, ки ба зудӣ ба зери худ кашида дузону нишинем. Ҳамоно сармои зери болохона аз оташхонаи беоташи сандалӣ, аз ҷои палосдори хона зиёдтар бар рӯ мезад, ки даруни сандалӣ назар ба берунаш сардтар буд.

– Магар дар даруни сандалиатон ба ҷои оташ ях андохтаед, ки поҳоям дар он ҷо аз сармо сӯзиш карданд, – гуфт бойбача ба соҳибхона.

– На ин ки ҳамин ҳавои на он қадар сард ба пой одам таъсир кунад? – гуфт Қорӣ дар ҷавоб. – Ниҳоят дараҷа нозук будани пой бойбачагонро акнун фаҳмидам.

– Пой муллобачаи саҳроӣ ҳам, ки нозук набуданаш маълум аст, аз кор рафт, – гуфтам ман, – дар чиллаи зимистон, дар вақте ки як вачаб барф боридааст ва ба даруни кафши равандагон порчаҳои барф медароянд, пой шутур ҳам бошад ба сармо тобоварӣ карда наметавонад. Ба кӯча баромада як ду гузарро гардиш карда оед, дар он вақт мефаҳмед, ки сармо ба пой кас чӣ гуна таъсир мекардааст?

– Ман ҳозир аз кӯча омадам, – гуфт Қоришкамба, – на як гузар – ду гузарро, балки нимаи шаҳрро гардиш кардам, ба поҳоям ҳам ғайр аз як кафшу масҳии дарида чизи дигаре набуд. Бо вучуди ин ба поям сармо таъсир накард. Маълум мешавад, ки пой ман аз пой шутур ҳам сахттар ва ба сармо тобовартар будааст.

– Маълум мешавад, ки пой шумо монанди пой фил ғафспӯст будааст, – гуфт бойбача.

– «Чи халад ба пой филон халачӯби говронӣ» – гӯён ман илова кардам.

Баъд аз он ман аз Қоришкамба пурсидам:

– Ин ҳама гузару кӯчаҳоро давр зада гашта чӣ кор мекардед?

– Чӣ кор мекардам?.. Ба ҳавлиҳои ошноҳоям рафтам, ошҳашонро хӯрдм, чойҳашонро нӯшидам. Агар ба бойбача ваъдагӣ намебудам, боз ду соати дигар, то нимаи шаб дар хонаҳои он касоне, ки ошҳашонро дер меҳӯранд, даромада мувофиқи насибаи худ навола мебардоштам.

– Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош меҳӯред? – ман пурсидам.

– Ҳаргиз! Модом ки дар хонаи дӯстон ошу нони тайёр хаст, чаро дар хона деғу дуд кунонда ва пулери, ки ба сад машаққат меёбам, харҷ карда ош пазонда хӯрам? «Ҷон хонаи мардум, на ғами обу на ғами ҳезум!» гуфтаанд касони хирадманд, – гуфт Қоришкамба ва монанди он касе, ки дар гуфтор аз вай аз ғайри қасд хатое сар бар зада бошад, оҳангаширо якбора дигар карда илова намуд: – Не, дурӯғ шуд, соле ду бор дар хонаи худ ҳам ош меҳӯрам.

– Ман бовар намекунам, – гуфт бойбача, – ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул харҷ карда дар хонаатон ош пазонда хӯред!

– Пул харҷ карда ош пазонда намехӯрам...– Қоришкамба охири калимаи «намехӯрам»-ро мад кашида гуфт ва эзоҳ дод, – занонам соле ду бор – дар моҳҳои муҳарраму раҷаб аз пули худ ош пухта қориҳоро даъват карда ба арвоҳи падарашон хатми Қуръон мекунонанд. Азбаски мо фарзанду дастиёр надорем, ошро ба пеши қориҳо худам бароварда ҳамроҳи онҳо меҳӯрам.

– Худатон, ки қорӣ ҳастед, чаро хатми Қуръони занонатонро худатон карда пули онҳоро намегиред ва чаро роҳ медиҳед, ки он пул аз хонаи шумо баромада ба кисаи бегонаҳо даромада равад? – бойбача пурсид.

– Ман ҳазор бор ин корро кардан меҳостам, аммо занони мӯйдарози ақлкӯтоҳ қабул намекунанд, «шумо Худоро ҳам фиреб медиҳед, Қуръон нахонда пули моро мегиред» меғӯянд, – гуфт Қоришкамба ва илова намуд, – лекин ман ҳам барои ба кисаи худ даровардани як қисми он пулҳо роҳ ёфтам.

– Чӣ навъ? – ман пурсидам.

– Одатан занонам дар хатми Қуръон се нафар қорӣ даъват мекунонанд ва барои ҳар як кадоми онҳо дар як коғаз ҳафт танга печонда ба ман медиҳанд, ки ба қориҳо бароварда диҳам. Ман дар роҳрав аз ҳар кадоми он коғазпечҳо дутангагӣ гирифта ба кисаи худ андохта боз он коғазҳоро монанди аввали печонда бароварда ба қориҳо медиҳам, дар

натиҷа ҳар кадоми он қориҳо ба панҷ танга соҳиб шаванд, ман ба шаш танга соҳиб мешавам.

– «Шаш тангаро аз ҳаққи қориҳо медуздам» гӯед ! – гуфт бойбача.

– Чаро ин кор дуздӣ мешудааст? – гуфт Қоришкамба кадре шӯрида, – агар он қориҳо Куръон хонда пул гирифта бошанд, ман ҳам аз онҳо бештар ва хубтар Куръон хонда ба арвоҳи падарарӯсонам баҳшида пул гирифтаам. Ин кори хуби маро занони аҳмакам надонанд ҳам, Худо медонад.

– Суханро дароз карда таъсири сарморо паст намуда наметавонед, Қориамак! – гуфт бойбача, – агар аз пул умед дошта бошед, базудӣ як хокандоз оташи навшукуфта биёред, ки поям ях баст, дастам ҳам карахт шуд, акнун тоқати нишастан ҳам надораму пул шумурдан ҳам.

– Қоеро нишон мегиред, ки агар тиратон ба он ҷо расад, ҷони кас мебарояд! – гӯён Қоришкамба аз ҷояш бархост ва ба миёнаҷои хона рафта он ҷоро пойкӯбӣ кардан гирифт ва илова кард: – агар оташ набарорам, бо пул надодан тарсондан аз ҳамин гуна нишонагарихои шумо аст.

Дақиқае нагузашта овози пои ба сари зина баромадани касе шунида шуд. Қоришкамба ба он кас:

– Аз сандалии хонаи дарун як хокандоз оташ барор! – гӯён овоз дод.

Баъд аз дақиқае дар сари зина як хокандоз пайдо шуд. Қоришкамба рафта хокандозро овард, ки дар вай аз оташ зиёдтар хокистар буд ва ӯ он хокандозро ба оташхонаи сандалӣ гузошт.

– Чаро оташро дар сандалӣ нарехта бо хокандоз гузоштед? – ман аз Қоришкамба пурсидам.

– Ин ҳикмат дорад!

– Чӣ ҳикмат дорад? – боз пурсидам.

– Баъд мефаҳмед.

Мо поҳоямонро ба даруни сандалӣ дароз кардем.

Он оташ чандон гармӣ надошта бошад ҳам, ях ва барфҳои масхҳои моро об кардан гирифт.

– Сандалиатон пештар яхдон бошад, яхобдон шуд! – гуфтам ман.

– Зарар надорад, аз хонаи ман, ба ҷои ба дилатон оби сард задан, яхоб зада меравед, ки ин ҳам сабаби хотирчамъии шумо, ҳам боиси осудагии ман мешавад, – гуфта Қоришкамба зимнан маълум кард, ки ҳанӯз ӯ дар ҳаққи ман бадгумон аст.

– Зудтар дафтаратонро бароред! Ҳисобиатонро баробар карда барвақттар баргардем, ки дар ин хона одам дер монад, ях баста мемирад, – гуфт ҳамоҳи ман.

Қоришкамба аз ҷояш хеста бойбачаро барои берун баромадан имо карда, худ аз хона баромад ва бойбача ҳам ба ман як чашмак зада аз дунболи ӯ берун рафт. Баъд аз он ки ҳар дуи онҳо дар берун қадре гӯшаки карда бо ҳам паст-паст гап заданд, Қорӣ аз зина фурумада рафт ва бойбача хандакунон ба хона даромад.

– Чӣ кори махфӣ будааст? – ман аз бойбача пурсидам.

– Ҳеч кор не, одати судхӯрон ҳамин аст, – гуфт бойбача ва эзоҳ дод, – ӯ мегӯяд, ки «ман шабона аз шумо пулро гирифта дар пеши як одами бегона дар хонаам намонам. Ман рафта касеро гирифта меорам, ки ба ӯ дилам пур мешавад ва эътимод дорам, баъд аз он аз шумо пул мегирам ва ба дафтар менависам. Баъд аз он ҳамоҳи он одам пулро бардошта бо ҳамоҳии шумоён ба кӯча мебароем, шумо ба ҷои худ меравед ва ман бо он одам пулро бурда ба ҷое, ки худ медонам, мегузорам. То ин ки рафики шумо гумон накунад, ки ман шабона дар хонаам пул мемондаам.

Ман бо шунидани ин суханҳо аввал аз Қорӣ саҳт ранҷида бошам ҳам, зуд ранҷишам бартараф шуд, чунки ба ин дараҷа расидани шубҳа ва бадгумонии одам аз ҷумлаи бемориҳои девонагӣ аст, гуфта дар дили худ қарор додам. Албатта, аз девона ранҷидан дуруст нест, ҳатто ба ҳоли вай раҳмам омад, ки он бечора то охири умраш дар натиҷаи ин беморӣ азоб хоҳад кашид...

Ман дар ин гуна фикру ҳаёлҳо будам, Қоришкамба бозгашта омада аз зина ба болохона баромад. Аммо ӯ танҳо буд.

– Магар одамотонро наёфтед? – гӯён бойбача ба ӯ суол дод.

— Ҳанӯз ба он одам нарафтаам, як кори зарур ба ёдам омад, ки аз роҳ баргашта омадам, — гуфт Қоришкамба ба мо наздик расида омада ва «кори зарураш»-ро эзоҳ кард: — шумо ҳар ду якдигарро ва овози якдигарро мешиносед ва ҳозир ғайри сӯҳбат карда нишастан кори дигар ҳам надоред, барои ин кор лампа сӯхтан ҳоҷат нест, исроф аст. Харчи барзиёд аст. Бинобар ин ман лампаро хомӯш карда бурда ба сари зина мемонам ва дар вақти омаданим боз аз лампаи занон даргиронда оварда дар рӯшноияш ҳисобро баробар мекунем. Дуруст аст?

Пеш аз он ки мо ба ин суолаш ҷавоб диҳем, лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд ва ба сари зина вайро хомӯш карда монда аз дарвозааш баромада рафт.

* * *

— Модом ки «мо якдигарро ва овози якдигарро мешинохта бошем ва барои сӯҳбат карда нишастанамон рӯшноӣ зарур набудааст», биё бо ҳам гуфтугузор карда нишинем, — гуфтам ман ба бойбача ва илова карда пурсидам:

— Ту, ки падари савдогар дорӣ ва ман медонам, ки тамоми нақду насяи падарат дар дасти ту аст, пас чаро ту ба қарз мӯхтоҷ шудӣ? Ин масъала дар пеши ман монанди муаммо сарбастааст, агар ин муамморо кушода меодӣ, ман хеле хурсанд мешудам ва дилгирие, ки аз сӯҳбати ин мумсики дарунсиёҳ дар ман пайдо шуд, бартараф мегардид.

— Модом ки дили ман ба шумо пур шуда ҳамроҳи худ гирифта оварда сирри қарздорӣ худро ба шумо кушода додам, аз кушодани сабаби қарздорӣ ҳам ҳеҷ ибто ва мулоҳизае надорам, — гуфт бойбача ва сабаби қарздорӣ шарҳ дод, — чунонки медонед, ман бо падарам дар як дӯкони менишинам ва азбаски падарам бесавод аст, чунонки худ гуфтед, ҳама нақду насяҳояш дар дасти ман аст. Ман гоҳ ба тақозои ҷавонӣ панҷсад ё ҳазор тангари аз пули аз фурушомада гирифта ба комҷӯиҳои худ сарф мекунам. Гоҳ мешавад, ки баъд аз ин гуна харчи ман ба бонк^{*} ё ба савдогарони калоне, ки мо аз онҳо мол мегирем, пул додан даркор мешавад. Дар ин гуна мавридҳо барои нафаҳмондани

камомади^{*} дӯкон ба падарам он маблағро аз ҷое қарз гирифта ҷои он камомадро пур карда мемунам ва ҳамин тарз шуда ман ба қарз мӯхтоҷ мешавам. Баъд аз он аз савдои ҳаррӯза кам-кам бозёфт карда маблағи қарзу ғоидаи вайро таҳия намуда ба қарзхоҳ мепардозам.

– Дуруст аст, ки ҳамаи инҳо дар зиндагонии бойбачаҳо шуданист, – гуфтам ман, – модом ки ба қарз мӯхтоҷ шудӣ, чаро аз ҳамин ҳайвони дупо қарз мегири? Чаро аз ягон ҳинду ё аз ягон судхӯри дигар қарз намегири?

– Аввал ин ки ҳамаи судхӯрон хоҳ ҳинду бошанд, хоҳ мусулмон бо ҳамин атвору кирдор ҳастанд, ки дар Қоришкамба дидед! Дуввум ин ки аз ҷои дигар қарз кунам, бими кушода шудани сиррам дар пеши падарам ҳаст. Қоришкамба бошад, дар бобати қарздихӣ ва пулгири сар медахад, ки сир намедахад. Бинобар ин аз ин «ҳайвони дупо» қарз мегирам...

* * *

Бо шунида шудани овози пой касе, ки аз зина боло мебаромад, сухани бойбача бурида шуд. Оянда Қоришкамба буд, ки лампа ба даст меомад ва дар паси ӯ як каси дигар буд. Қори лампаро оварда бар рӯи сандалӣ гузошт, мо дар рӯшноӣ одамеро, Қори ҳамроҳи худ оварда буд, шинохтем: ин саройбони сарои «Кафказ»^{*} буд, ки дар вай кантураи «Кафказ – Меркурий» ном ширкати нақлиёти Русия ҷой гирифта буд.

Қоришкамба баъд аз лампаро оварда ба рӯи сандалӣ ниҳодан рафта аз хонаи дарун дафтараширо овард ва ба бойбача ҳисобашонро баробар карда, пули нақдро Қори қабул намуд ва санади қарздорию бойбача гирифта дарронда дар киссааш гузошт. Мо барои рафтан аз ҷой бархостем.

– Андак сабр кунед! Ҳамроҳ мебароем, – гуфт Қоришкамба. Ӯ лампаро ба дасти саройбон дода дафтарро ба дасти худ гирифт ва бо дасти дигараш аз сандалӣ хокандозеро, ки дар аввали омадани мо бо оташ гузошта буд, бардошта баровард. Дар хокандоз осори оташ наменамуд ва ба ҷои оташ хокистар буд.

– Ин хокистарро чӣ мекунад? – Ман аз Қорӣ пурсидам.

– Ин тамоман хокистар не, ҳанӯз оташ дорад. Агар бо хокандоз нагузошта дар даруни сандалӣ мерехтам, албатта, то ҳол тамоман хокистар мешуд. Акнун бояд ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед, – гуфт Қорӣ ва барои ҷавоби пурсиши ман илова намуд, – ин хокистари оташолудро дар сандалии хонаи дарун меандозам ва то рӯз поҳоямро бар рӯи вай дошта гарм карда меҳобам.

Мо аз зина ба роҳрав фурумада аз он ҷо ба кӯча баромадем. Қоришкамба занонашро ҷеғ зада қулф карда мондани дарвозаро ба онҳо таъин намуд ва ба касе накушоданашонро ҷудогона таъкид карда аз дарвоза баромада бо мо ба роҳ даромад.

Аз сари растаи кафшу масҳифурӯшӣ мо аз ҳам ҷудо шудем: Қорӣ бо саройбон аз тақи долони раста раҳсипор шуданд ва мо аз пеши кӯли обгурези гузари Кемӯхтгарон гузашта ба тарафи манзили худ рафтем. Ҳанӯз барф меборид, барфи кӯча то бучулаки пой одам мерасид. Сардии ҳаво баланд шуда буд.

Х

Акнун, ки ба муносибати воқеаи Қоришкамба дар бораи ошноӣ деринаам – бойбача қадре суҳан ба миён омад, лозим шуд, бар болои аҳволи ӯ васеътар истам.

Ошноии ин бо ман аз марҳум Муҳаммадсиддиқи Ҳайрати³³ шоир, ки яке аз дӯстони наздики ман буд, ба ман мерос монда буд. Бойбача ҷавони бад набуд, ба мо барин муллобачаҳои пойлуҷи саҳроӣ монанди бойбачагони дигари Бухоро калонгирӣ ва бадҳавоӣ намекард, улфат ва рафтуояш ҳам бо мо буд, аз ҷамъияти бойбачагон канора гирифта буд.

Падари ин бойбача боз як симои дигар буд. Ӯ бесавод буд, лекин бесаводии худро аз ҳама, ҳатто аз ман ҳам, ки бо писараш ошноӣ наздик будам, пинҳон медошт. Бисёр воқеъ шудааст, ки ман аз раста аз пеши дӯкони ӯ гузарони роҳ мешудам. Дар ҳамон вақт агар писараш, ки саводнок буд,

дар дӯкон набошад ва хате ҳам аз чое омада бошад, маро чеғ мезад:

– Марҳамат кунед, як пиёла чой хӯред!

Ман ба сари дӯкони ӯ менишастам.

Ӯ он хатро бароварда ба дастам медод. Ман хатро аз назарам гузаронида:

– Хонда диҳам? – гуфта мепурсидам.

– Не, ҳама чояшро хондан лозим нест, худам хондам, лекин баъзе чойҳояшро дуруст бароварда натавонистам, чашмам пирӣ кард, ҳамон чойҳояшро нишон медиҳам, ба ман фаҳмонда диҳед, мешавад.

Ӯ бо нишон додани «баъзе чойҳои» хат сар мекард: як сатро аз поёнтари хат, ки одатан дар он чоҳо муддао менавиштанд ва ба боляш қалам кашида ҳам мемонданд, нишон медод. Ман мехондам. Агар аз он чо муддао дуруст равшан нашавад:

– Андак аз болотар хонед! – мегуфт.

Ин муддаоро, ки фаҳмид, боз як ҷои дигари ба боляш қалам кашидашудаи хатро нишон дода мехонанд...

Ба ҳамин тариқ ӯ гоҳ аз поён, гоҳ аз боло нишон дода тамоми хатро ғайр аз чанд сатри аввали хат, ки одатан дар он чо дуою салом менавиштанд, нишон дода мехонанд.

Ӯ муллотарош буд. Дар вақтҳое, ки дасташ аз савдо холи бошад, баъзе муллоҳоро ба сари дӯконаш чеғ зада, баъзе масъалаҳои диниро, ки нӯғирӯмоӣ^{*} карда гирифта буд, ба миён меандоخت ва бо онҳо мунозира мекард.

Баъзе вақт ба пеши ман ҳам ҳамин гуна масъалаҳоро монда маро ба мунозира кашидан мехост. Аммо ман «вақт надорам» ё «ҳавсала надорам» гӯён гузашта мерафтам.

Ӯ бо ин ҷавоби ман табассуми истехзокоронае карда истода:

– «Шайхро хунар нест, хонақоҳ танг аст» – гӯён ба ман таъна мезад ва баъд аз он ба насиҳат медаромад:

* Масъалаҳои нӯғирӯмоӣ – дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро масъалаҳое буданд, ки касе онҳоро даҳанақӣ ёд карда гирад ва дар ҳар чо дастмояи мунозира созад.

– Шумо, домулло, ба «Ўзъиёт»^{*} ғарқ шуда рафта аз корҳои зарурӣ дур мондед. Шумо ба шеърҳои ва ба шеърҳои бисёр машғул нашавед. Кадом шоир бой шудааст, ки шумо шавед? – мегуфт.

Ў шайхтарош ва тақвофурӯш³⁴ буд ва зӯр мезад, ки ҳар қорашро мувофиқи шариат қарда адо намояд. Ба ҳалочо пой чапро пеш партофта даромадан, ба масҷид ва ба хонаҳои дигар пой ростро аввал партофтан қорҳое буданд, ки ӯ инҳоро ҳеҷ тарқ намекард ва ба дигарон ҳам таълим медод.

Писарашро ҳам саҳирӣ мекард, ки ҳама вақт мувофиқи шариат ҳаракат кунад, ҳатто ўро аз чилимқашӣ, ки дар Бухоро қариб умумӣ буд, манъ мекард.

Аммо писараш аз ӯ пинҳонӣ на танҳо чилим мекашид, ҳатто шароб ҳам менӯшид, ки ин қор он вақтҳо дар Бухоро саҳт мамнӯъ буд.

Ў дар ҳарчи рӯзгораи хеле сарфақорӣ мекард ва ҳамаи ҳароҷотро аз дасти худ мегузaronид. Писарашро саҳт манъ қарда буд, ки на дар хона ва на дар кӯча як пули сиёҳ ҳам ҳарҷ накунад.

Писараш сола ду бор бо ризои падараш меҳмондорӣ рӯи рост мекард, яке аз инҳо дар беруни шаҳр – дар боғаш, дигарӣ ҳам дар беруни шаҳр, дар вақти сайри гули сурх, дар сари мазори Баҳоваддин³⁵ барпо мешуд.

Меҳмононе, ки дар ин зиёфатҳо бо ризои бой ҳабар қарда мешуданд, аз панҷ ё шаш нафар зиёд набуданд, ба инҳо ду писари хурди бой ва як хизматгораи ҳам зам мешуданд. Аммо бойбача пинҳонӣ ҳамаи ошноҳояшро ҳабар мекард.

Бой дар рӯзи зиёфат мувофиқи он қасоне, ки шумораи онҳоро медонист, аз хона бадаста биринҷу раған ва нони хонагӣ медод. Гӯшт, сабзӣю пиёзро ҳам аз бозор ҳудаи ҳарида медод. Барои саворӣ аробаи кӯтаки³⁶ ҳудро ба асп мебандонд. Ду писари хурдашро дар гӯшае бурда гӯшашонро

* «Ўзъиёт» – дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро шеър ва адабиётро ўзъиёт меномиданд ва қасро, ки ба адабиёт шугл дошта бошад, «ўзъиётчӣ» мегуфтанд. Баъзе муллотарошҳо ҳам аз забони мадраса ғрифти шоиронро «ўзъиётчӣ» мегуфтанд.

тофта таъин мекард, ки агар бародарашон ҳар кори пинҳонӣ ё ҳарчи барзиёд, ки кунад, омада ба вай хабар диҳанд.

Дар ин гуна зиёфатҳо ман ҳам яке аз он меҳмонони рӯирист будам. Хӯроквориҳоро дар хӯрчин андохта аробаи кӯтакро савор шуда ба роҳ мебаромадем.

Ҳамин ки аз шаҳр баромадем, бойбача аробаи кӯтакро дар гӯшае аз роҳ бозмедошт ва аз бародарони хурдтаракаш мепурсид:

– Фойтун савор шуданро меҳоҳед?

– Меҳоҳем, меҳоҳем!

– Ба ҳамин шарт фойтун мебиёрам, ки ҳеҷ корро ба падарам хабар надихед, ҳарчанд пурсанд ҳам чизе намегӯед.

– Наમેгӯем, намегӯем!

Бойбача ба биржа рафта ду фойтуни нави дуаспаи аспонаш бардами зангӯладорро меовард. Мо ба он фойтунҳо савор шуда раҳсипор мегардидем. Аммо ба аробаи кӯтак, ба ҷои мо, ба болои хӯроквории аз ҳавли овардашуда хӯроквориҳои гуногуни дигар, ки бойбача аз таги дарвоза меҳарид, бор карда мешуданд.

Вақте ки ба зиёфатгоҳ расидем, аз дунбол меҳмонони пинҳонӣ ҳам ба фойтунҳо савор шуда расида мерафтанд. Албатта, пули киروي он фойтунҳоро ҳам бойбача меод...

Аммо бой дар дили худ «ба зиёфатҳое, ки писарам як соли дароз хӯрда омадааст, ба ин гуна осонӣ ва бо ҳарчи кам ҷавоб гардондам» гӯён хурсандӣ мекард.

* * *

Чиллаи зимистон буд, сармои саҳт ҳукмронӣ мекард. Дар Бухоро, ки одатан камбориш аст, як ҳафта боз – аз шаби ба ҳавлии Қориишкамба рафтамон боз монугир барф меборид.

Мардуми Бухоро ҳавлиҳои танги худро, ки гӯё ҳама ҷояш бом аст, рӯзе ду се бор рӯфта барфаширо ба кӯчаҳо ме-партофтанд. Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо ҷунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд. Ҳар кас барфи пеши ҳавлии худро бо бел ва каланд чоҳчавор кофта дар он ҷо зина сохта ба кӯча мебаромад.

Ман, ки либосам он қадар гарм набуд, дар рӯзи охирини ҳафтаи дарси мадрасаҳои Бухоро, ки сешанбе буд, ба дарс нарафтам, дари ҳучраро баста ҳобидам...

Соатҳои даҳи рӯз дари ҳучраам кӯфта шуд. Кушода дидам, ки бой будааст. Ман бисёр тааҷҷуб кардам, зеро ӯ ба ҳучраи ман ҳеҷ наомада буд. Аз саросемагӣ ба ҷои ин ки «марҳамат кунед» гӯям:

– Ҳа, чӣ хизмат? – гуфта сардодам.

– Як сари қадам ба ҳавлии ман биёед, – гуфт ӯ.

– Хуб, – гуфтаму бо ҳамроҳии ӯ ба роҳ даромадам. Бой дар роҳ чизе нагуфт. Ман ҳам суҳане надоштам, ки ба ӯ гӯям. Хомӯшона роҳ мерафтем. Аз ваҷоҳати бой маълум мешуд, ки дар сараш рӯзи хеле сахте афтодааст...

Мо ба ҳавлии ӯ даромадем. Меҳмонхонаашро кушод. Ман дар сандалӣ нишаста поҳоямро ба оташ тофтам.

Бой ба хонаи дарунаш рафта барои ман ҷою нон оварда ба болои сандалӣ гузошт. Худаш ҳам дар як кодок нишаст. Мо ба ҷойнӯшӣ даромадем.

Ҳоло ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавлии берунаш ғайр аз худаш каси дигар ҳам набуд.

Оқибат ман аз дам нишастан танг шуда:

– Писаратон дар куҷо? – гӯён пурсидам.

– Дар дӯкон, – гуфт дар ҷавоб ва илова кард:

– Ман, ки ин ҷо омадам, дар дӯкон нишастани ӯ лозим аст. Дӯконро рӯзона баста монда намешавад.

– Шумо чаро дар вақти гармии бозор дӯконро партофта ба хона омадед?

– Ба шумо як кор доштам...

Ман дар андеша афтодам, ки «ба ман чӣ кор дошта бошад? То ҳол ӯ маро барои коре ҷеғ назада буд. Як кори хатхононӣ дошт, ки вай ҳам гоҳо дар раста ва дар набудани писараш мешуд. Магар аз бечохарҷии писараш хабар ёфтааст ва аҳволи ӯро аз ман, ки ошноӣ наздики ӯ ҳастам, меурсад... Агар аз ин хусус пурсад, чӣ ҷавоб хоҳам дод? Агар аҳволи писарашро ба ростӣ гӯям, ба ошноӣ хиёнат мешавад, агар пинҳон дорам, дурӯғ мешавад...» Ман дар ин гуна андешаҳо ғарқ шуда пурсидам:

– Ба ман чӣ кор доред?
– Як кор дорам, намедонам мекунад ё не?
– Агар аз дастам ояд, мекунам.
– Ин кор танҳо аз дасти шумо меояд.
– Хуб, марҳамат кунед, коратонро гӯед.
– Кори ман ин аст, ки шумо як сари қадам ба деҳаи Роз-
мози тумани Вобканд рафта меоед.

– Аз шаҳр то Розмоз, аз хучраи ман то ҳавлии шумо нест,
ки одам як сари қадам рафта ояд. Он ҷо аз шаҳр чор санг³⁷
дурӣ дорад. Ба он ҷо рафта омадан, хусусан дар ин ҳаво,
осон нест.

– Пиёда намеравед... – гуфт ӯ мад кашида, – ман ба шумо
аспи худамро зин карда медиҳам.

– Либосам тунук ва барфуборонгузар аст, чакман ё ин ки
ҷомаи боронӣ надорам.

– Ман ба шумо чакмани босмаи худро медиҳам, ки аз вай
на хунук мегузарад ва на барфу борон, – гуфт бой ва як со-
ния хомӯш монда ба андеша фурӯ рафт. Магар фикр мекард,
ки мабодо ман чакманро тамоман аз они худамшуда напин-
дорам, бинобар ин илова кард:

– Ман чакманамро тамоман ба шумо медодам, лекин ху-
дам чакмани дигар надорам. Ба ҳар ҳол хизмати шуморо
муфт намеравонам, ё чой ё пули чойро медиҳам.

– Агар ман ин хизмати шуморо адо кунам, на аз барои
музд, балки барои ошноии чандинсолаи писаратон мекунам.
Вагарна оқил дар ин гуна ҳаво барои музд худро дар
тахлука намеандозад.

– Офарин, домолло! – гуфт бой бо хурсандӣ.

– Ман шунида будам, ки ғичдувониҳо³⁸ дар роҳи ошноӣ
худро ба куштан ҳам медиҳанд. Дар ҳақиқат рост будааст...

Бой аз ҷои бисёр нозуки ман гирифта буд. Ман он вақтҳо
як ғичдувонии бисёр аҳмак будам, як корро дар роҳи ошноӣ
накардан ё карда натавонистани як ғичдувониҳо барои
ҳамаи ғичдувониҳо ор медонистам. Ман он вақтҳо чунин
ҳис мекардам, ки агар ман ин корро накунам, гӯё ҳамаи
ғичдувониҳо ба ман мегуфта бошанд, ки «ту як кӯчароҳи
андак душвори ошноиро нарафти, номи ғичдувониҳоро паст

кардӣ ва обрӯи ҳамаи моро дар пеши шаҳриён резондӣ, туф бар ту!».

– Хуб, ин як кӯчароҳи ошноӣ аст, ҳар чӣ шавад, меравам, – гуфтам ман бо қатъият.

Бой чун дид, ки сухани охиринаш ба ман хуб таъсир кард, маро боз аҳмактар кардан хоста гуфт:

– Абдунабӣ ном як хизматгори нотарси қадрдон доштам, медонед, ки ӯ бемор шуда ба хонааш рафт ва мурд. Писарам он дилу гурдари надорад, ки дар айёми зимистон, дар вақтҳое ки ҳамаи ёбонҳо холианд, ба чор санг роҳ рафта омада тавонад. Хусусан ба тарафҳои Розмоз, ки бештарини онҳо авлоди Файзиавлиёнд, на танҳо писари ман, ҳеҷ кадоми аз шаҳриён ҳам дар ин вақти сол ба он ҷоҳо рафта наметавонад, агар равад ҳам, камаш асп ва либосашро мегиринад. Бинобар ин ман шуморо заҳмат додан хостам, ки як ғичдувонии бисёр нотарсед.

– Зарар надорад, авлоди Файзиавлиё он тараф истад, худи Файзиавлиё зинда шуда аз пеши роҳам барояд ҳам, ман «калло балло» гуфта метавонам! – гуфтам бо ғурури ғичдувонигӣ ва илова намудам:

– Кай меравам?

– Ҳамин рӯз, ҳамин соат.

– Рӯз бевақт шуд. То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мемонад, дар ин муддат, дар ин ҳаво ва ин роҳи вазнинро тай карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест.

– Душвории ин кор ҳам дар ин аст, ки ҳамин рӯз рафта ба он ҷо расидан даркор аст. Фардо аз он ҷо ду одамро ҳамроҳи худ гирифта меоред. Онҳо ба ман рӯзи панҷшанбе пагоҳонӣ дар вақти ҷой даркоранд. Агар ин мақсад дар вақти муайяне, ки гуфтам, ба даст надарояд, аз ҳеҷ ба даст надаромадан фарқ надорад.

– Хуб, ҳар чӣ бодо бод, аспро зин кунед, – гуфтам ман бо ғурури аввалӣ.

* Файзиавлиё аз яккадуздони машҳури Розмоз буда, хонаи бойҳо ва пулҳои аз андоз ғуншудаи амлокдорҳои амиро ба танҳои меҳузид. Ёро Амир Музаффар ба даст дароварда аз манори Бухоро партофта кушта буд.

Вай ба зин кардани асп рафт. Ман дар хаёли худ роҳи пурбарфру яхи чорсангиро, ки сию ду километр мешавад, тасаввур мекардам...

Бой аспро зин карда, бозгашта омада ба ман:

– Марҳамат кунед, асп тайёр шуд! – гуфт.

– Охир, ман он ҷо ба пеши кӣ меравам ва киҳоро гирифта меорам? – гуфтам бо таачҷуб.

– Дар воқеъ ман аз саросемагӣ ин ҷои корро фаромӯш кардаам, – гуфт бой кисабағалашро кофта истода ва аз он ҷо як хати лифофанокро бароварда ба ман дода давом намуд:

– Дар деҳаи Розмоз Арбобхотам ном як одами баобруӣ ҳаст. Рост ба ҳавлии ӯ меравед, ин хатро бо нимча чой, ки онро дар хӯрчин андохтаам, ба ӯ медихед.

Ӯ он одамонеро, ки ба ман даркоранд, ёфта ба шумо ҳамроҳ мекунад. Шумо гирифта овардан мегиред. Ман хатти бойро ба кисабағали худ монда, чакмани ӯро пӯшида, аз меҳмонхона баромадам. Бой хӯрчинро, ки дар як лингаш як нимча чой буд, бар рӯи зин партофт, аспро кушода ба сараш лачом зад, нӯхтаи аспро дар линги холии хӯрчин андохт. Аспро етак карда аз дарвоза ба кӯча баровард.

Ман дар сари кӯча ба асп савор шуда аз дасти бой камчинро гирифтам. Бой аз бағалаш як нони хонагӣ бароварда ба ман дода:

– Дар роҳ нон гирифта баромадан хосияти бисёре дорад, бо шарофати нон раванда аз хатарҳо эмин мемонад, – гуфт ва ба қибла нигоҳ карда дастонашро ба ҳаво бардошта, – Худо ба шумо роҳи сафед диҳад! – гӯён дуо кард ва дастонашро бар рӯ кашид.

Ман нонро дар бағалам андохта ба роҳ даромадам...

* * *

Аз кӯчаҳои танги Бухоро, аз болои тӯдаҳои қатор-кӯҳмонанди барфҳо савора гузаштан душвор буд. Бинобар ин ман ба зудӣ худро дар роҳи калони аробагузари дарвозаи Мазор³⁹ гирифтам. Ҳарчанд чап ҳам бошад, бо он роҳ рафта аз дарвозаи Мазор аз шаҳр баромадам ва баъд аз он таг-таги қалъа рафта аз пеши майдони Машқи сарбоз⁴⁰ гузашта ба

пахлӯи дарвозаи Самарқанд расидам ва аз он ҷо ба роҳи калони Бухоро – Ғичдувон даромадам...

Ин роҳ хеле васеъ буд, дар ин роҳ тӯдаҳои барф набуданд, лекин ба ҷои онҳо сар то сари роҳро, гӯё ки асфалт-фарш карда бошанд, яхи саҳти сиёҳчаранг фурӯ гирифта буд. Барфи бисёр бо суми аспу хари равандагон ва бо чархи охандори аробаҳо молиш хӯрда фарши «асфалтӣ» шуда буд. Дар ин роҳ асп ҳар қадаме, ки мемонд, пояш лағжида ме-рафт, ки шикамаш қариб ба замин мерасид...

Ду тарафи роҳ – майдонҳои кишт, кӯлҳои обпарто, заҳкашҳо, ҷӯйҳо, чарҳо ва ҳамаи пастию баландиҳо бо барф пур шуда ҳамвор гашта буданд, ба ҳар тараф, ки нигоҳ кунед, барфи дурахшони сафед чашматонро мебурд.

Ҷӯйҳои сарироҳӣ ҳам дамида баромада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд. Баъзан обҳои ҷӯйҳо бар рӯи яхҳои роҳҳо шорида рафта, ях баста, «асфалт»-и роҳро дуқабата карда буданд.

Дарахтони бед, гучум ва тут ҳам монанди зардолуҳои дар баҳорон шукуфта шукуфазореро ба назаратон чилва мекунониданд. Ҳайфо, ки аз тарси хароб шудани чашм ин «шукуфазор»-ро бо серӣ тамошо кардан мумкин набуд.

Дар саҳро ҳеҷ ҷонзоде наменамуд, танҳо зоғҳои ало гурӯҳ-гурӯҳ шуда барфбозӣ карда мегаштанд, чунонки мурғҳои хонагӣ хокбозӣ кунанд, онҳо бо сари синаашон ба барф хобида бо панҷаҳошон барфҳоро ба зерӣ болҳошон пош медоданд ва ба тариқе ки мурғобиҳо сари худро ба об фурӯ медиханд, инҳо ҳам сари худро ба барф меғўтонданд. Агар ихтиёри луғат ва ном сохтан ба дасти ман мебуд, ман зоғҳои алоро «мурғи барфӣ» меномидам. Хомӯшии ин саҳрои мурдаи пурбарфро ҳам танҳо қар-қари ҳамин зоғҳо халадор мекард. Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамуд. Танҳо бар болои бомҳои аз барф сап-сафед дудҳои сиёҳи ғализи саргин, хазон ва хошок гардиш мекарданд, ки танҳо ҳаминҳо аломати ҳаёт буданд, танҳо ҳаминҳо буданд, ки ваҳшати деҳаҳои ҳолӣ ва хомӯшро камтар мегардониданд...

Дар вақти ба Галаосиё расидани ман, ки аз Бухоро як фарсах масофат дорад, аср шуда ба фурӯ рафтани офтоб як

соат монда буд. Ман аз бими дар торикии шаб дар ин роҳи пурдаҳшат ва саҳрои пурваҳшат мондан саросема шуда аспро камчин мезадам. Аммо вайро ҳеҷ маҷоли қадам задан намонда буд. Аз гӯш, гардану поҳояш монанди чилчӯби нишаллопазон кафк мепарид, аз тамоми баданаш монанди доши⁴¹ пиллакашон бухор мебаромад. Ёлу думаш бошанд, монанди мӯи пӯпакдори духтарони он замон аз ҷаҳ шавшулак баста буданд.

Акнун бими он буд, ки дар ҳар қадам задани асп ман аз болои он, монанди тарбузи бар рӯи зин ниҳодашуда, муаллақзанон парида равам...

Вақте ки ман аз Галаосиё гузашта ба тарафи Ялангӣ раҳсипор гардидам, аз дур бар болои роҳ гурӯҳҳои зоғон намуданд, ки онҳо гоҳо мепариданд ва гоҳо менишастанд. Аз онҳо болотар дар ҳаво як чанд мурғони лошаҳӯр ҳам менамуданд, ки онҳо бол назада гардишқунон чашмашонро бар рӯи замин дӯхта буданд.

Асп ҳусидан гирифт, аммо бо зарби камчини ман маҷбур буд, ки қадам пеш монад...

Ба гурӯҳи зоғон наздик расидам. Дар канори роҳ асперо пӯст канда партофта буданд. Маълум мешуд, ки он аспи бечора аз сахтии роҳ ё бекуватии ҳудаҳ чон додааст, ё ин ки ғалтида гарданаш шикастааст. Соҳибаш пӯсти онро канда гирифта гӯшташро ба мурдорхӯрон «садақа» гӯён монда рафтааст.

Дар пеши лошай асп се-чор сағ ҳам буд. Сағҳо ба якдигар гур-гурқунон гӯшт меканданд ва меҳӯрданд. Гоҳо аз гурусначашмӣ, чунонки империалистон ба якдигар часпанд, уввосзанон ба сару рӯи якдигарашон чангол ва дандон мезаданд ва боз гӯштхӯрии худро давом медоданд. Зоғҳо аз ҳар тараф омада ба қадри қувваташон насиба мегирифтанд, аммо ҳамин ки сағҳо ба тарафи онҳо чашм ало карда аккос мезаданд, ба парвоз кардан маҷбур мешуданд. Гӯё инҳо капиталистони майда буданд, ки танҳо бо ризои ҷаҳонгирони калон аз ҷаҳони мазлум навола мегирифтанд. Мурғони лошаҳӯр бошанд, бо он баландпарвозии худ аз сағҳо метарсиданд, ба лоша наздик омада наметавонишанд, аммо уме-

дашонро канда дур ҳам намерафтанд. Инҳо гӯё як қисм империалистоне буданд, ки аз империалистони фашист метарсиданд ва бо вучуди розӣ набуданашон мемонданд, ки фашистон ҷаҳонро хӯрдан гиранд ва бо чашмони норозӣ кори онҳоро тамошо мекарданд... ва гӯё афсӯс меҳӯрданд, ки «онҳо ҳамаро бурданд ва барои худашон ҳисса кам монд».

Ман аз он ҷо гузашта ба роҳи худ давом намудам. Шаб омад, торикии он рӯи ҷаҳонро фуру гирифт. Акнун роҳи «асфалтии» сиёҳчаро дидан мумкин набуд. Аммо ду тарафи роҳ бо тобиши барфи якмол сафедча менамуд. Акнун асп бисёр бо эҳтиёт қадам мегузошт, пеш аз ҳар қадам задан ба зерӣ пояш теғ кашида нигоҳ карда ду-се сония фаҳфахунон меистод...

* * *

Дар ҳамин вақт ба ман як фикр илҳом шуд: «Ба тарафи дасти чап ба киштзорҳо бароям, он ҷоҳоро барфҳое пӯшондаанд, ки ҳаргиз қадам нахӯрдаанд ва лағжонак нашудаанд, қадам партофтани асп дар он ҷоҳо осон аст. Агар дар миёна баъзе ҷӯйҳо, заҳкашҳо, кӯлмакҳо бошанд ҳам, зарар надоранд. Он гуна ҷоҳо бояд саҳт ях баста бошанд. Яҳи баъзе ҷӯйҳо шиканад ҳам, тарсе нест, аз он гуна ҷоҳо асп худро ба осонӣ хоҳад берун кашид».

Дарҳол ин фикрро ба амал овардам ва ба тарафи дасти чап аз роҳ баромадам. Дар ҳақиқат ҳам ин роҳи бироҳа бисёр соза омад. Асп, чунонки дар роҳи ҳамвори хушки хокӣ қадам мезада бошад, озодона роҳ мерафт, аз ҷӯйҳо ва заҳкашҳо на ин ки қадам партофта, балки ҷаҳида мегузашт...

Чизе, ки маро ташвиш меод, танҳо ин буд, ки ин бироҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ё аз роҳи калон дур афтада аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам?

Бо ин андеша дар атроф чашм меандохтам, ба ғайр аз саҳрои пурбарф чизе наменамуд, аз деҳот ва ободонӣ асаре набуд...

Баъд аз ягон соат роҳ рафтан, аз тарафи дасти рост ба дурии тахминан ҳазор қадам дуди сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад.

Ман донидам, ки ба рӯ ба рӯи сари бозори Ялангӣ расидаам, ин дуд, албатта, аз танӯри нонвойхонаи он сари бозор ё аз гулхани рӯйхавлигии ягон сарои он ҷо баромада истодааст.

Дилам ором гирифт, ки ман аз роҳи калон бисёр дур наRAFT будаам ва рост ба тарафи шимол нигоҳ карда аспро рондан гирифтам...

Баъд аз ягон соати дигар роҳ рафтани аз пешам киштзори фароҳе баромад, ки кулӯхшудгор* карда шуда буд. Кулӯхҳои ин шудгор чунон калон-калон буданд, ки аз таги барфи ҳамон қадар ғафс ҳам пасту баландии замин намудор мегардид...

Ман ба сари ин шудгор расида аспро бо роҳи рост аз миёнаҳои шудгор ба тарафи шимол нигоҳ карда рондан хостам. Аммо асп рамид, якраҳагӣ ва инодкорӣ кард ва пой худро пеш нагузошт. Қамчин задам, ба вай таъсир нанамуд ва ҳар боре, ки қамчин мезадам, сари худро ба пеш ҳам карда фаххос зада меистод, аммо пеш намерафт.

Ман қамчинро ба дасти чап гирифтам, ба ҳамгашти тарафи чапи шикаму ронаш, ки аз он пеш он ҷояш ҳеҷ шатта надидааст, ду-се зарба шинондам.

Ба ҷони асп расид, дар ҳолате ки фах-фахкунон тумшуки худро ба замин бурда буд, ба пеш қадам монд, ду пой пеши асп ба шудгор, чунонки ба лой фурӯ мерафта бошад, ғӯтид, аммо бисёр дарун нарафт. Асп боз ба он ҷо ором истодани шуд, лекин ман ҳам боз ба тарафи чапаш қамчин задам. Асп ночор ду қадами дигар пеш рафт, аммо ҳамин ки қадами саввумро бардошта пеш гузошт, чор пой вай ҳам ба шудгор фурӯ рафт ва аз ҷои фурӯрафтаи пойҳояш балаққосзанон об баромада ба намади зин расид ва об бар рӯи шудгор ҳам раво гардид.

Ман он вақт фаҳмидам, ки ба ҷӣ фалокат афтодаам, он замини шудгор набуда, балки дарёи Зарафшони яхбаста будааст.

* Кулӯхшудгор – шудгорест, ки тиркашро ба сӯроҳи нӯги амоч андохта, оғардхоро васеътар гирифта заминро чуқур меронанд, ки аз замин кулӯхҳои калон-калон меҳезад. Ин муқобили майдашудгор аст.

Одатан обҳои калони равон дар сармоҳои сахт, на аз тарафи боло ва на аз ҳар ҷо-ҳар ҷо, балки аз поён ях баста меоянд. Ях бастани обҳои калони равон ба ин тариқа аст, ки шӯшаҳои ях аз боло бо омади об омада поён рафта ба ҷое банд мешаванд, ба болои ин боз шӯшаҳои дигар омада зам мешаванд. Шӯшаҳо дар вақти ба якдигар часпидан рост ҳеста мечаспанд, ки рӯи онҳо монанди сангҳои нотарошидаи катор чидашуда ноҳамвор мешавад ва монанди яхи ҳавз ва кӯлҳо ҳамвор ва шаффоф намешавад.

Ҳамин намуди зоҳирии кулӯхмонанд аст, ки шабона чашми маро дар хато андохтааст ва ман дарёи Зарафшони яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда бар рӯи вай бе ибто асп рондаам.

Вақте ки асп то шикам фуру рафт ва об ба намади зин баромад, ман фаҳмидам, ки ба Зарафшон даромадаам, дарҳол худро аз рӯи зин ба рӯи ях гирифтам^{*} ва хӯрчинро ҳам аз болои асп гирифта ба канор ҳаво додам. Барои эҳтиёт кардан аз ин, ки мабодо ях шикаста худам дар яхбурча фуру наравам, бо як дастам узангуро маҳкам доштам. Агар яхи зерӣ поям мешикаст, ман ба воситаи узангу ба асп андармон шуда аз ғарқ шудан раҳой меёфтам.

То ҷое, ки тасмаи узангу мерсид, худро пас кашидам. Дидам, ки яхи зерӣ поям маҳкам аст ва тасмаи узангу ҳам дигар намерасад, онро сар додам. Аммо узангу аз дастам чудо намешуд ва дастам ба узангуи биринҷӣ ях баста часпида монда будааст.

Дар ҳамин вақт асп як ҷавлон заду узангу аз дастам чудо шуд. Лекин дастам, ҷунонки ба ҷои сӯхтаи он намак пошида бошанд, тиззосзанон сӯзиш мекард.

Албатта, дар он вақт ба сӯзиши даст диққат карда истодан мумкин набуд ва ба зудию чолокӣ худро ба канор кашидан даркор буд. Ҳамин тавр кардам ва ба канори дарё баромадам.

Аммо асп ҳанӯз дар даруни яхбурча буд, он бо як ҷавлони дигар поҳои пеши худро ба тарафи рафти об гардонд, яхи он ҷо ҳам шикаст ва асп ҳам фурутар рафт.

Асп баъд аз он, ки қадре ором истода ба худ қувват гун

кард, боз як чавлон зада поҳои пеши худро ба тарафи канор гардонд. Ба ҳамин тариқа бо чавлонҳои яккадармиён ва дам гирифта, дам гирифта асп ҳам худро ба канор баровард ва баъд аз он ки худро як бор сахт афшонд, сар ҳам карда истод.

Асп, чунонки ўро вараҷаи сахт гирифта бошад, барги бедвор меларзид ва дар ларзишҳояш ёлу думи аз ҷаҳ шавшула бастааш шилдиросзанон садо мебароварданд.

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу масҳихоём ҷаҳ баста буданд. Маро ҳам монанди асп «вараҷа» гирифта буд.

Ман фикр кардам, ки бояд ба сари пули Меҳтарқосим наздик бошам. Бинобар ин хўрчинро ба болои асп партофтам, ҳалқаи ҷилави тар шуда ҷаҳбасти аспро аз рӯи остини чакман ба банди дастам андохтам ва пиёда аспро етак карда аз канори дарё ба тарафи дасти рост, ба сӯи шарқ нигоҳ карда рохро пеш гирифтам.

Дар таҳмин хато накарда будаам, баъд аз даҳ-понздаҳ дақиқа роҳ рафтаним сиёҳиҳои иморатҳои бозори сари пули Меҳтарқосим намудор шуданд ва баъд аз чанд дақиқаи дигар ман дар расти болопӯшидаи он ҷо будам.

* * *

Ҷаҳ дўкони самоворхонаро кўфтам. Самоворҷӣ бедор шуда дарро кушода дид, ки асп дорам. Одамашро ҳам бедор кард, ки аз дасти ман он ҳайвонро гирифта ба сарой дарорад...

Ман ба даруни дўкон ҷойгир шудам ва аспам ба саисхона. Самоворҷӣ либосҳои тар шуда ҷаҳбасти маро дида сандалиро бардошт ва дар оташхонаи он оташ даргиронда гулхан кард. Либосҳоямро аз танам кашида ба тор паҳн намуд ва ба пуштам ҷаҳ партофта кафшу масҳихоёмро ҳам аз поям кашида дар наздикии гулхан гузошт, аммо поҳоямро, ки тамом ҷаҳ баста буданд, рухсат надод, ки ба оташ наздик кунам ва кўрпаеро, ки то омадани ман ба рӯи сандалӣ гарм шуда истода будааст, ба поҳои ман печонид. Худам сари синаамро бар рӯ ба рӯи шўълаи оташ рост нигоҳ дошта ба лаби гулхан нишастам...

Баъд аз қадре ором гирифтани пай бурдам, ки дастам ханӯз сӯзиш карда истодааст ва ба пеши рӯшноии гулхан бурда дидам, ки як қабат пӯшташ ба узангу часпида канда будааст.

Самоворчӣ хонаҳои тортанакро, ки дар он дӯкон хеле бисёр буданд, чида оварда ба рӯи чароҳат монд ва бо рӯмолчаам аз рӯяш баст:

– То пагоҳ, «ту дидӣ, ман надидам» шуда дуруст мешавад, – гуфт. Дар ҳақиқат ҳам ин чароҳат бисёр дер накашид ва дар панҷ рӯз пӯсти нав давонд.

Ман баъд аз саришта карда гирифтани худ ҳикояти ба Зарафшон ғалтиданамо ба самоворчӣ нақл кардам.

– Ин тавр бошад, аспро ҳам гарм кардан даркор будааст, – гуфт ӯ ва ба одамаш фармуд, ки дар саисхона оташ даргиронда аспро гарм ва асбобашро хушконад...

Чойчӯши лаби гулхан чӯшид. Самоворчӣ чой дам кард. Ман нонеро, ки бой ба ман «барои нигоҳдорӣ аз хатарҳо» дода буд, шикастам...

Баъд аз нону чой хӯрдан, чунонки беруни баданам аз оташ гарм шуда буд, даруни баданам ҳам гарм шуд. Бо рухсати самоворчӣ поҳоямро аз кӯрпа бароварда ёзондам. Оташ ҳам сӯхта шуда даруни гулхан аз лахчаҳои оташи аноргулмонанд пур шуда буд.

Самоворчӣ сандалиро ба ҷояш гузошта ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард. Ман поҳоямро ба сандали дароз карда якрӯя ёзидам.

Бедор шудам, ки рӯз сафед шуда омадааст. Аспро зин фармудам. Аммо пуле надоштам, ки ба самоворчӣ диҳам. Ночор ҷоеро, ки бой барои Арбоб дода буд, аз хӯрчин баровардам ва як қисмашро ба самоворчӣ бо миннатдории бисёре додам.

– Миннатдорӣ даркор нест. Вазифаи мо роҳнишинон барои дар роҳ афтодамондагон ва сармогирифтагон хизмат кардан аст, – гуфт ва бо лабони нимханда илова кард: – Аз шумо чӣ пинҳон кунам, гоҳ мешавад, ки «шербачаҳо» шикорҳои калонро гирифта меоранд, аз онҳо калла-пачааш ба мо мемонад. Музди хизматҳои ҳудоиамон ҳам, ки ба шумо барин касон мекунем, аз он мебарояд.

Самоворчй бо ин сухани худ ба дуздон ишора мекард...

Ман ба роҳ даромадам, баъд аз гузаштанам аз пули Мехтарқосим бо роҳи дасти рост, ки аз болои Розмоз меравад, раҳсипор гардидам.

Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам охурчаҳои чархи ароба ҳам дошт, ки дар он чоҳо асп налагчида^{*} қадам мегузошт...

* * *

Ман дар соатҳои даҳи пагоҳӣ ба Розмоз расидам, аз сари кӯча ҳавлии арбоб Ҳотамро пурсидам. Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт, нишонам доданд.

Ба он ҳавлӣ даромада аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда дароварда:

– Арбоб ана дар ҳамин хонаанд, – гуфт.

– Дар пешгоҳи меҳмонхона, дар кодоки сандалӣ як шахси сафедчарӯи доғи нағзакдор нишаста буд; ин шахс риши калони мошубиринч дошт, ки панҷоҳ-панҷоҳу панҷсола будани ӯро тахмин кардан мумкин буд.

Каллаи калонаш бо қомати баланд ва танаи паҳлӯдори ғафсаш муносиб афтода буд. Аммо қачии чашми чапаш ин ҳама ҳусни қиёфаи ӯро барбод меод. Аз фарбеҳии бадан ва баромадагҳои паси сараш тахмин кардан мумкин буд, ки бояд худро ҳамеша бо қазӣ ва гӯштҳои бўрдоқӣ тарбия карда бошад.

Аз болои чомаҳои серпахтаи қабат ба қабат, ки аз рӯи онҳо миёнашро бо фӯта баста буд, як чакмани моҳути осмониранг пӯшида менишаст.

Дар сараш як саллаи калони тибити сафед буд, ки фаши дарози он ба сари синааш фуруд омада меистод.

Дар кодоки поёни сандалӣ ду мӯйсафед менишастанд, ки қиёфаи ҳар дуяшон аз якдигар кам фарқ дошт: рӯйҳои сурхчаи борики дароз, чашмони бемижғони обрав, ришҳои бузии сап-сафед, мӯйлабҳои тамоман тарошидашуда аз сифатҳои муштараки ин ду кас буданд. Фақат фарқе, ки дар миёни онҳо менамуд ин буд, ки яке бинипучук, дигаре камонбинӣ буд.

Соли ин ду нафар ҳам тахминан 65-70 менамуд, баданашон мувофиқи рӯяшон борик ва либосашон мувофиқи танашон химчаву танг буда, аз таҳ чомаҳои маллаи пахтадор, аз рӯй чомаҳои абра-остари миёншикоф пӯшида буданд. Саллаҳошон калону суф ва фашҳошон партофтагӣ буд.

Дар пеши мӯйсафеди бинипучук чойник буд, ки ӯ ба дигарон чой кашида медод.

Ман рафта, мувофиқи одат, аввал бо одами пешгоҳнишин вохӯрдӣ кардам, дуввум бо бинипучук, саввум бо камонбинӣ.

Дар вақти вохӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимхез шуд, аммо он ду мӯйсафед кифтҳошонро начунбонда дасташонро дароз карданд.

Ман ҳам ба чой нишон додан ва «гузаред, гузаред» гуфтани онҳо нигарон нашуда аз пешгоҳнишин поёнтар ва аз он ду мӯйсафед болотар дар кодоки миёна, ки ҳолӣ буд, ништам ва дастамро бардошта мувофиқи одат фотиҳа хондам.

– Пурсидан айб нест, меҳмон аз кучоянд ва аз кучо пурсем? – гӯён одами пешгоҳнишин гап сар кард.

– Аз Бухоро, – гуфтам дар ҷавоб ва ба пурсиши дуввум роҳ надода хатро аз бағалам баровардам.

Аммо намедонистам, ки кадоми инҳо арбоб Ҳотам аст. Аз рӯи одат соҳибхона дар пеши меҳмонҳо, хусусан, ки он меҳмонҳо мӯйсафед бошанд, бояд дар пешгоҳ нанишинад. Ба ин далел дар назди ман арбоб Ҳотам набудани одами пешгоҳнишин собит буд. Аммо аз ду мӯйсафеди поённишин намедонистам, ки кадомашон соҳибхона бошад. Азбаски аз рӯи одат соҳибхона хизмат мекард, гумон кардам, ки мӯйсафеди бинипучуки чойкаш арбоб Ҳотам аст ва хатро:

– ... Бой салом гуфтанд, – гӯён ба тарафи вай дароз кардам.

Пучук аз дастам хатро нагирифта:

– Ман бо... бой ошноӣ надорам, хатто номи он касро ҳам нашунидаам, ачаб нест, ки шумо иштибоҳ карда бошед? – гуфт.

– Магар шумо арбоб Ҳотам нестед?

Мӯйсафеди пучуқ ба одами пешгоҳнишин нигоҳ карда хандид ва пешгоҳнишин:

– Арбоб Ҳотам манам. «Агар соҳибхона дар пешгоҳ нишинад, арзонӣ мешавад» мегӯянд, бинобар ин ман аз меҳмонон боло нишастам, – гӯён ӯ ҳам хандид.

Ман хатро ба тарафи одами пешгоҳнишин дароз кардам. Ӯ хатро аз дастам гирифта лифофаашро кушод ва:

– Хонда метавонед? – гуфта ба ман нигоҳ кард.

– Бинам, шояд хонда тавонам, – ман ҷавоб додам.

Арбоб хатро кушода ба ман дод.

Ман хатро гирифта хондам. Бой дар хаташ баъд аз дуою саломӣ муқаррарӣ «ду нафар шоҳиди бурро ёфта фиристонед ва ҳаққи хизмати онҳоро дар он ҷо муайян карда ба ман нависед» гуфта навишта буд ва дар охири хаташ «барги сабз» гӯён нимча чой фиристоданаширо хабар дода аз доранда талаб намуда гирифтани онро таъкид карда ва дар оянда боз хизмат карданаширо ваъда дода хаташиро бо ҷумлаи «ас-салому алайкум, аддой... бой» тамом карда буд.

Ман баъд аз хондани хат ба даҳлези меҳмонхона рафта аз хӯрчин чойро оварда ба пеши Арбоб мондам ва ба Зарафшон фуру рафтанамо нақл карда, ба самоворчӣ додани як қисми чойро ба вай часпондам.

– Зарар надорад, – гуфт арбоб, – аз ҳаво омада будааст, боз як қисмаш ба ҳаво рафтааст.

Арбоб мӯйсафедонро имо карда ҳамроҳи худ ба рӯи суфа баровард. Хизматгориширо ҷеғ зада ба вай дастархон ва чой фармуд ва илова намуд, ки қазӣ ҳам барорад. Худаш баъд аз бо мӯйсафедон қадре пичир-пичир қардан бозгашта бо онҳо ба меҳмонхона даромад.

Хизматгор чой, дастархон ва як табақ қазии яхниро бо корд оварда ба рӯи сандали ниҳод. Арбоб қазиро пора кард. Мо ба нону қазихӯрӣ даромадем...

– Шумо, албатта, имшаб ба мо меҳмон мешавед, – гуфт арбоб ба ман.

Ман ҳамин шаб ба шаҳр даромаданам лозим буданро гуфта аз шабхобӣ узр овардам.

– Ин тавр бошад, ба асп хӯрок додан даркор аст, – гуфт

ва хизматгорашро чеғ зада фармуд, ки лаҷоми аспро бароварда ба вай беда партояд.

– Дар кишлоки мо одами хатнок нест. Ба домуллоимом чанд бор хат нависонда ба чанд ҷой фиристодам, ҳеҷ кас хонда натавонистааст, – гуфт арбоб.

– Хат ҳам ба доди Худо нигоҳ мекунад, – гуфт бинипучук, – одам бо хондан, бо мулло шудан дарҳол хатнок шудан намегирифтааст.

– Саводнокӣ ҳам ҳамин тавр аст, – гуфт мӯйсафеди биникамон. – Агар Худо надихад, одам бо хондан саводнок шудан намегирифтааст. Ҳамин домуллоимомӣ мо хондаанд, мулло шудаанд, ҳатто ба Розмоз барин ҷой домуллоимом ҳам шудаанд, лекин ҳанӯз ҳам хатро дуруст хонда наметавонанд. Ман гоҳо хатҳои ибро ва васикаҳоро нишон медиҳам, дуруст бароварда дода наметавонанд, забонашон гирифта мемонад.

– Худатон хат навишта метавонед? – гуфта арбоб аз ман пурсид.

– Кам-кам.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба бой як хат нависед-чӣ?

– Мешавад.

– Қалам доред?

– Не, надорам.

Арбоб хизматгорашро чеғ зада фармуд, ки рафта аз домуллоимом қаламу қоғаз биёрад...

Хизматгор баъд аз ду дақиқа дасти холи омад:

– Домуллоимом набудаанд, ба сари осиеи Дӯстбой барои хондани як бемор рафта будаанд, – гуфт.

– Хуб, хат чӣ даркор? Гапҳои маро ба бой забонӣ худатон меғӯед, – гуфт арбоб.

Аммо мӯйсафеди биникамон қабул накард:

– Хат шавад, беҳтар аст, ҳуччат мешавад, – гуфт.

– Ин тавр бошад, қаламу қоғаз ёбед! – гуфт арбоб ба биникамон.

– Қалам меёбам, аммо қоғазро намедонам меёбам ё не? – гуфт он мӯйсафед.

– Қалам ёбед, мешавад, – гуфтам ман ба ӯ – ба қоғазӣ чой навиштан мегирам.

– Барака ёбед, – гӯён мӯйсафеди биникамон баромада рафт.

Баъд аз фурсате як қалами қариндоши⁴² саршикастаеро гирифта овард.

– Аз кучо ёфтед? – гуфта пурсид арбоб бо хурсандӣ.

– Аз усто Рӯзии дуредгар гирифтам. Як бор дар дасти вай ҳамин қаламро рӯзҳои иморати Наврӯзбой дида будам, ки бо ин ҷӯбҳоро хат мекашид.

– Хайрият, ки то ҳол гум накарда будааст, – гуфт бинипучуқ.

Мӯйсафеди камонбинӣ қаламро ба дасти ман дод, ман нӯги вайро бо корде, ки бо он қазиро пора карда буданд, та-рошида соз кардам.

– Арбоб Ҳотам чойро ба рӯймолчааш ҳолӣ карда, қоғазашро ба ман дод. Ман қоғаз ва қаламро тайёр карда дар аввали хат «Баъд аз салом маълум карда мешавад, ки...»-ро навишта ба Арбоб нигоҳ карда:

– Чӣ нависам? – гуфта пурсидам.

– Нависед, ки дуои бепоеӣ муштоқона ва саломӣ бешумори ғоибона аз ин фақири ҳақири пуртақсир, ман ки арбоб Ҳотам ҳастам...

– Ман инҳоро навиштам, – гӯён сухани ӯро буридам, – шумо муддаотонро гӯед мешавад.

Арбоб ва ду мӯйсафед гарданхошонро дароз карда ба харфҳое, ки ман ба қоғаз навишта будам, нигоҳ карданд.

– Ман бисёр гап гуфтам, навиштаи шумо бисёр кам-ку? – Гуфт арбоб бо оҳанги нобоварона.

– Ман гапӣ бисёрро ба хатти кам меғунҷонам – гуфтам.

Мӯйсафеди бинипучуқ аз гӯша, бе он ки ба ман нишон диҳад, ангушташро ба тарафи ман ҷунбонда ишораи таҳсин кард. Албатта, ман ҳам худро ба нофаҳмӣ задам.

– Ин тавр бошад, нависед, ки – гӯён арбоб ба имло кардан даромад, – ду шохиди ҳунарманди забардастро ёфта фиристодем, номи яктаашон Холиқэшон, ҳудашон ба эшони Шояхсии калони марҳум мурид шудаанд, яктаашон

Розиқхалифа ном доранд, ин кас бо Ибодулломахдуми авлоди Халифа Ҳусайн халифаанд ва ба дасташон хатти иршод ҳам доранд. Баъд аз он гӯед, ки ҳар кадоми инхоро қарор кардем, ки агар шумо корро баред, ба ҳар кадомашон панҷохтангагӣ медиҳед; боз гӯед, ки агар бой диҳед, ба ҳар кадомашон биступанҷтангагӣ медиҳед; боз гӯед, ки харочоти роҳ ва харочоти шаҳрашонро ҳам медиҳед; боз гӯед, ки ҳар пагоҳ қаймоқчои серқаймоқ ва ҳар шаб оши палави серравған карда медиҳед, ба аспхоншону ему беда медиҳед. Боз гӯед, ки ассалому алайкум; боз гӯед, ки аддоӣ фақири ҳақир арбоб Ҳотами розмозӣ...

Албатта, ман хатро ба тартибе, ки арбоб гуфт, навиштам, муддаои ўро кўтоҳ карда ба ду се сатр ғунҷондам ва қоғазро чорқат карда ба бағалам андохтаму аз арбоб:

– Хуб, – Холиқэшону ва Розиқхалифаатон дар кучоянд, ки мо зудтар ба роҳ бароем? – гуфта пурсидам.

Арбоб Ҳотам мўйсафеди бинипучуқро нишон дода:

– Ин кас Холиқэшонанд, – ва мўйсафеди биникамонро нишон дода, – ва ин кас Розиқхалифаанд, – гуфт.

* * *

Холиқэшону ва Розиқхалифа аспхоншонро зин карда савор шуда ба дари ҳавлии арбоб Ҳотам омадаанд. Ман ҳам аз меҳмонхона баромада ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухороро пеш гирифтем. Офтоб ҳамон вақт ба қиём рост шуда буд, ки соати 12-ро нишон медод...

Аспони ҳамроҳони ман назар ба аспи ман лоғартар буданд, аммо онҳо бар рӯи ях аз паси ман хубтар ва чолоктар мегаштанд. Ман сабаби инро аз ҳамроҳон пурсидам.

– Наъли аспони мо нав, аспи шумо бенаъл аст ё ин ки наълаш кўҳна, – гуфт Розиқхалифа.

– Аспи шумо бенаъл будааст, – гуфт ба ман Холиқэшону, ки аз паси мо меомад ва зери суми аспи маро дар вақти қадам монданаҳ медида...

Мо ба сари пули Меҳтар Қосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфалтӣ» сар мешуд. Ман таҷрибаи дирўзаамро, ки қариб бо марғи худам ва ҳалокати асп ба даст даромада буд,

ба ҳамроҳонам гуфтам. Ин таҷриба ба онҳо ҳам мақбул афтод. Мо аз бироҳа раҳсипор шудем...

Вақте ки мо ба Галаосиё расидем, офтоб ба фурӯ рафтан наздик шуда буд, агар то хуфтан ба дарвозаи шаҳр нарасем, маҷбур мешудем, ки дар беруни шаҳр, дар ягон самоворхона бихобем. Дар роҳ шитоб кардан даркор буд. Аммо аспи ман ҳеҷ шитоб намекард. Хусусан баъди гузаштан аз Галаосиё мо маҷбур будем, ки бо роҳи «асфалтӣ» биравем, зеро атрофи роҳи байни Галаосиё ва шаҳр серҷӯю чар, серзаҳкашу сериморат буда, барои роҳ рафтан аз болои барф киштзори ҳамворе набуд. Аммо аспи ман ба роҳ рафтан аз болои «асфалт» ҳеҷ тан намедод. Бо зӯри қамчин, вақте ки маҷбур мешуд як қадам партояд, чор пояш ба чор тараф лағжида мерафтанд.

Ночор Холиқшон аз аспаш фурумада маро ба он савор кард ва ҳудаш аспи маро пеш андохта пиёда ба роҳ даромад. Ба ҳамин тариқа, мо баробари азони хуфтан ба дарвозаи шаҳр расида пеш аз баста шудани он худро ба дарун гирифтём...

Ман «матоъҳои» аз Розмоз овардаамро бо аспи бенаъл ва хатти арбоб бурда ба бой супурдам ва чакманаширо ҳам, ки доманаш ба об тар шуда, бо оташ хушкида тахтаи дарахти гучум барин шах шуда монда буд, аз танам кашида ба ӯ додам ва бо вучуди хоҳишҳои саҳти бой, бе он ки ошашро хӯрам ва дар сандалиаш гарм шавам, ба хучраи худ баргаштам...

Ман бо вучуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ, шаби дароз хобида натавонистам: дар бораи шохидҳо, дар бораи «агар корро буред, панҷохтангагӣ медиҳед, агар бой диҳед, бисту панҷтангагӣ медиҳед» гуфта ба бой хат навиштани арбоб ва дар бораи он кори сарбаста фикр мекардам...

* * *

Рӯзона соатҳои нӯҳ аз ҷой хестам, баъд аз ҷой нӯшидан ба раста баромадам. Ҳанӯз фикри ман ба шохидҳо ва маънии хатти арбоб Ҳотам банд буд. Ман ин муамморо танҳо ба воситаи бойбача ҳал карда метавонистам, бинобар

ин рост ба дӯкони ӯ рафтам. Ҳарчи ӯ бе падараш танҳо нишаста будааст.

Ман ба пеши дӯкони ӯ нишастам, ҳикояти сафари худро гуфта мазмунӣ хатти падарашро, ки ба арбоб Ҳотам фиристода буд ва ҷавоби арбобро ба падараш ва фиристондани арбоб ду касро бо унвони «шоҳид» ба ӯ нақл намуда аз вай маънии ин воқеаро пурсидам.

Бойбача баъд аз қадре андешида истодан:

— Аз шумо ҳеҷ сирро пинҳон намедорам ва дилам ҳам пур аст, ки шумо ин сирро ба ҳеҷ кас нахоҳед гуфт, — гӯён ба гап даромада давом намуд, — падарам дар ҳаққи Абдунабӣ, ки хизматгори деринаамон буд, бисёр ноинсофӣ карда истодааст. Абдунабӣ даҳ сол ба мо хизмат кард. Аз падарам ғайр аз хӯрок ва пӯшок чизи дигареро надидааст. Дуруст аст, ки ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дӯкон медодам, аммо инро падарам намедонист...

Бойбача баъд аз нӯшидани чойи пиёлае, ки дар пешаш буд, ба ман як пиёла чой кашида дода боз суханаширо давом кунонид:

— Абдунабӣ вақте ки бемор шуд, падарам ӯро нафронид. Ӯ ночор ба саҳро — ба хонаи бародаронаш, ки деҳқонони камбағаланд, рафт ва дар он ҷо дер нахобида мурд. Баъд аз мурдани ӯ падарам ба бародарони ӯ даъво кард, ки «ман ба вай пештарак аз бемор шуданаш чорсола ҳаққи хизматашро пешакӣ — ду ҳазор танга дода будам, ӯ ба бадали ин пул ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт. Акнун, ки ӯ мурд ва шумо ҳам, ки вориси ӯ ҳастед, бояд қарзи ӯро бидихед...»

— Онҳо, ки деҳқонони камбағал бошанд, ин пул аз кучои онҳо рӯёнида гирифта мешавад? — гӯён пурсида сухани бойбачаро буридам.

— Гап дар болои ба гардани онҳо бор кардани ин пул ва қарздор кардани онҳо меравад, — гуфт бойбача, — вақте ки онҳо қарздор шуданд, рӯёндани он пул ба падарам осон аст. Онҳо мардикорӣ мекунанд, ҳаммоли мекунанд, ҳар чӣ ёбанд, нахӯрда, напӯшида ба ғоидаи он пул ба падарам дода мегарданд, яъне то охири умрашон ғуломи падарам шуда мемонанд.

– Хуб, ин маблағи тўҳмати ро падарат ба гардани онҳо чӣ гуна бор мекунад?

– Инак ҳамин «шоҳидҳо» барои исбот кардани ҳамон даъво ва ҳамон маблағи тўҳматӣ чеғ зада шудаанд, – гуфт бойбача ва давом кард: – рӯзи сешанбе пагоҳонӣ як мурофия⁴³ карданд. Қозӣ аз падарам ҳуччат ё ин ки шоҳид пурсидааст. Падарам ваъда додааст, ки рӯзи панҷшанбе шоҳиди худро тайёр хоҳад кард ва ҳозир барои мурофия рафтанд.

– Хуб, ин одамоне, ки шоҳид шуда омадаанд, Абдунабӣ он тараф истад, худи падаратро ҳам намениносанд, дар ин ҳол инҳо чӣ гуна гувоҳӣ медиҳанд?

– Ман ҳам яқин дорам, ки падарам инҳоро аз ин пеш надидааст. Лекин дишаб, баъд аз ош, падарам маро аз меҳмонхона баровард ва бо онҳо сўҳбати пинҳонӣ кушод. Ман аз пушти дар гўш додам, ҳамин қадарашро фаҳмидам, ки падарам ба онҳо гап ёд меод, аммо чиҳо ёд доданаширо надонидам.

– Чиҳо ёд доданаширо ман рафта мефаҳмам, – гўён ман аз дари дўкони ӯ хестам ва рост ба қозихона рафтам...

* * *

Дар қозихона мурофиячиёни бисёр менишастанд. Дар як гўша бой ҳам бо «шоҳидони» худ ва ҷавобгарони ӯ – бародарони Абдунабӣ бо оқсақоли деҳаи худ ҷойгир шуда буданд...

Бисёр дер нақашид, ки мулозими⁴⁴ қозикалон ба пеши бой омада:

– Марҳамат кунед, навбати мурофия аз шумост! – гуфт.

Бой бо «шоҳидонаш» пеш-пеш, аз дунбол ҷавобгарон ва оқсақоли деҳаашон бар рӯи суфаи баланди айвони қозихона баромаданд.

Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. Ӯ рӯи борики мурғӣ, риши тунук ва ками бузӣ, ҷашмони танги бемижғони милксурхи маймунӣ, гўшҳои дарози ба пеш ҳамхўрдаистодаи харгўшӣ ва бинии дарознўги хама кабкӣ дошт.

Дар беруни дар, бар рӯи суфа, дар зери айвон як бўре

пахн буд. Даъвогар ва ҷавобгарон ба рӯи он бурё паҳлӯ ба паҳлӯи якдигар дузону нишастанд. Қозикалон баъд аз он ки чашмони тангашро боз ҳам тангтар карда даъвогар ва ҷавобгаронро як-як аз назар гузаронид, аз мулозими худ, ки ба пеши дар рост меистод:

– Чӣ шуд? – гуфта пурсид.

– Бой шоҳидҳошонро оварданд, – гуфт мулозим таъзимкунон ва маҳзари даъвои шаръиро,⁴⁵ ки дар дасташ буд, ба дасти қозикалон дод.

Қозикалон баъди аз назар гузаронидани маҳзар ба бой нигоҳ карда:

– Шумо ду ҳазор тангаро ба кӣ дода будед? – гуфта пурсид.

– Ба Абдунабӣ ном бародари инҳо, – гӯён ба ҷавобгарон бо дасти худ ишора кард ва давом намуд: – ӯ мурдааст ва инҳо бародарони зоида ва меросхӯри ӯ ҳастанд.

– Шумоҳо иқроред ё мункир? – гӯён аз ҷавобгарон пурсид қозикалон дар ҳолате ки чашмони танги худро ба онҳо дӯхта меистод.

– Мо аз мурданамон хабар дорем, аммо аз ин кор хабар надорем! – гӯён яке аз ҷавобгарон, ки аз дигараш калонсолтар менамуд, ба сухан даромад, – мо ҳамин қадарро медонем, ки бародарамон – Абдунабӣ ба ин кас даҳ сол бемузд хизмат кард, вақте ки бемор шуд...

Қозикалон лабҳояшро бо забонаш лесида-лесида бо овози даҳшатнок:

– Суханро дароз накун, – гуфт, – ту иқрорӣ ё мункир?

– Мункир, тақсир, – боз ҳамон ҷавобгари калонсол ҷавоб дод.

Қозикалон ба ҷавобгари дуввум ҳам ҳамин суолро дода ҳамин ҷавобро гирифт ва баъд аз он ба даъвогар нигоҳ карда:

– Шумо санад доред ё шоҳид? – гӯён пурсид.

– Шоҳид дорам, тақсир! – бой ҷавоб дод.

Баъд аз он қозикалон ба мулозими худ нигоҳ карда маҳзарро ба дасти ӯ дода гуфт:

– Берун бароварда бин, агар ислоҳ шаванд, баробар кун, агар нашаванд, биёр, мувофиқи шаръи шариф ҳукм карда мешавад.

Мулозим ба қозикалон таъзим карду махзарро аз дасти ӯ гирифта:

– Хуш, таксир! – гуфт ва мурофиачиёро ба хестан ишорат кард.

Баъд аз он ки ҳамагӣ аз суфаи баланди айвондор поин фуромаданд, мулозим ба мурофиачиён нигоҳ карда:

– Чанчол то рӯзи сешанбе мавқуф монд, ба шумо ду рӯзи дигар мӯҳлат дода мешавад. Агар якдигаратонро ёфта оштӣ шаветон, хатти ибро⁴⁶ мекунем, вагарна боз рӯзи сешанбе ба хузури чаноби шариатпаноҳӣ⁴⁷ медароем. Ҳозир пули харочоти маро диҳетон!

Бой ба мулозим панҷ танга бароварда дод.

– Ин кам аст, гуфт мулозим, – имрӯз, пагоҳ ва рӯзи шанбе, – се рӯз мешавад ва ҳар рӯз панҷтангагӣ понздаҳ танга доданатон даркор аст.

– Аз онҳо ҳам мегиред, – гуфт бой, – хуб, суханатон нашиканад, – гӯён боз як тангаи дигар бароварда дод.

– Акнун навбати шумоён аст, – гӯён мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ кард.

Оқсақоли деҳа аз тарафи ҷавобгарон ҳамёнашро кушод. Ҷавобгари калон ба ӯ наздик шуда:

– Аз тарафи мо панҷ танга диҳед мешавад, – гуфт.

– Чаро? – гуфт оқсақол тааҷҷубкунон. – Шумо, магар таомули мамлакатро намедонед? То яктарафа шудани чанчол харочотро ҳар кадоми даъвогарон ва ҷавобгарон баробар мекашанд. Вақте ки чанчол тамом шуд, ба гардани кӣ афтодани харочот ба ҳукми чаноби шариатпаноҳӣ нигоҳ мекунад, – гӯён ӯ аз ҳамёнаш дувоздаҳ танга бароварда ба мулозим дод.

– Оқсақолро хурсанд кунетон, – гуфт мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ карда.

– Шумо хурсанд шавед, мешавад, мо якдигарро меёбем, – гуфт оқсақол ва бо ҳамин ҳама пароканда шуда рафтанд...

Ман хеле афсӯс меҳӯрдм, ки ин чанчол имрӯз яктарафа нашуд, то ки натиҷашро фаҳмам. «Дар рӯзи шанбе, ки рӯзи дарси ман аст, ба болои мурофия расида омада метавониста бошам ё не?» гӯён фикр мекардам. Зеро ман шаш дарс дош-

там, ки ҳар кадоми онҳо дар дарсхонаҳои ҷудогона буданд ва дурии миёни онҳо аз як километр кам набуд. Дуруст аст, ки ман дар пеши қозикалон ҳам як дарс доштам ва вақти вай соати ёздаҳ буд. Аммо ба он вақт рост омадани ин мурофия маълум набуд...

* * *

Ман рӯзи шанбе ба ҳар кадоми мадрасаҳое, ки дар дарсхонаи онҳо дарс доштам, тозон-тозон мерафтам, меҳостам, ки зудтар дарсҳои дигарамро тамои кунам ва ҳарчи пештар ба дарси қозихона расида оям. Ва ҳол он ки бо тохта рафтани ман навбати он дарсҳо пештар ва муддати онҳо кӯтоҳтар намешуд. Бо доништа истодани ин ҳол ман аз дилтангӣ метохтам, ки шояд гувоҳии шохидони бардурӯғ ва харидаро тамошо карда тавонам.

Оқибат дарсери, ки пеш аз дарси қозихона буд, хонда баромадам. Акнун тохтани ман бефоида набуд. Давон-давои ба роҳ даромадам. Ва понздаҳ дақиқа пештар аз дарси қозихона ба он ҷо расида омадам.

Дар он гирду пеш чашм андохтам, дарун ва беруни қозихона аз мурофиячиён пур буд, аммо он мурофиячиёне, ки ман меҳостам, дар он миён нанамуданд.

Ман афсӯсхӯрон дар тахти айвони қозихона дар пеши даромади меҳмонхона, дар қатори шарикони пештаромадаам навбати дарсери нигарон шуда нишастам...

Кам-кам шарикони мо ҳамагӣ чамъ шуданд. Ҷамоаи дарсхононе, ки пеш аз ҷамоаи мо дар назди қозикалон дарс меҳонданд, баромаданд. Мо ба ҷои онҳо ба меҳмонхонаи калони қозикалон, ки дарсхонааш ҳам ҳамон хона буд, даромадем. Мо аз пешгоҳи меҳмонхона то поинаш монанди маъракаи маддоҳии он замон давра гирифта пасу пеш нишастем.

Ман имрӯз, ки дар қатори пештар омадагон будам, дар қатори онҳо пештар ба меҳмонхона даромада, дар наздикии қозикалон, дар рӯ ба рӯи он ҷой гирифтам, вагарна рӯзҳои пеш, шарикони хушкитфу бозуи мо, ки дари даромадро гирифта менишастанд, намегузоштанд, ки мо барин пасмонда-

гон ва камкувватон пештар дароянд ва худхошон барои хубтар манзур шудан ба қозикалон ба қадри имкон дар наздиктари ӯ менишастанд.

Қозикалон одатан дар рӯзҳои дарс, дар миёни ҳар ду дарс якҷанд мурофиаро мепурсид. Имрӯз ҳам дар вақти даромадани мо ӯ аз дари боло, ки ҷои нишасташ пеши он дар буд, берун нигоҳ карда мурофия мепурсид.

Баъд аз тамои шудани он мурофияе, ки қозикалон пурсида истода буд, боз мурофиячиёни дигар бар рӯи бурё нишастанд. Баъд аз хестани инҳо боз мурофиячиёни саввум омаданд. Бо вучуди нигарон набуданам дидам, ки инҳо мурофиячиёни ман мебошанд.

Ман ҳам сар то по чашм гашта ба сӯи онҳо дӯхта ва ҳама тан гӯш гардида ба тарафи онҳо дода шудам.

Қозӣ маҳзарро аз дасти мулозим гирифта боз суолҳои ду рӯз пештар додаашро тақрор кард ва ҷавобҳои пештараро шунид.

Вақте ки бой дар муқобили «санад доред ё шохид» гӯён пурсидани қозикалон:

– Шохид дорам, – гуфт, қозикалон ба ӯ:

– Шохидхотонро гузаронед! – гуфт.

Бой ба шохидонаш, ки дар болои сараш рост истода буданд, нигоҳ карда онҳоро ишорат ба нишастан кард. Онҳо ҳам дар паҳлӯи бой дузону нишастанд.

– «Ў-ҳӯ, инҳо ҳамон мӯминҳои пок ва мусулмонони холиси ростгӯи муқаррарӣ-ку» – гуфт худ ба худ қозикалон зери лаб ғур-ғуркунон.

Ман аз сухани қозикалон гумон кардам, ки инҳоро мешинохтааст ва хурсанд шудам, ки баъд аз гувоҳӣ додани онҳо – шохиди бардурӯғ ва харида будани инҳоро ба рӯяшон зада гувоҳии инҳоро рад хоҳад кард ва аҷаб нест, ки худ инҳоро ҳаёс фармояд.

– Оё, шумо шароити гувоҳӣ доданро медонед? – гуфта қозикалон аз шохидон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем! – Холиқэшони бинипучук ва Розикҳалифаи биникамон пасу пеш ҷавоб доданд.

– Барои гувоҳӣ додан мусулмони комил будан шарт аст.

Шумоҳо заруриёти динияро медонед? – боз қозикалон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем! – шохидон ҷавоб доданд.

– Шумо калимаи шаҳодатро бо маъниаш, бисту як ҷавоби фарзи айнро⁴⁸ аз ёд медонед? – қозикалон пурсид.

– Медонем, тақсир, медонем!

– Ин тавр бошад, шумо инҳоро ягон-ягон гуфта диҳед! – қозикалон ба шохидон фармуд.

Аввал Холиқэшон, баъд Розикҳалифа ин заруриёти динияро чунон рост, пухта ва бурро гуфта доданд, ки ҳеҷ домуллоимом дар пеши қозикалон онҳоро ба ин бурроӣ гуфта наметавонист.

– Хуб, акнун гувоҳӣ диҳед! – қозикалон ба шохидон фармуд. Аввал Холиқэшони бинипучуқ қадре пештар нишаста ба гувоҳӣ додан даромад:

– Аузу биллоҳи минаш-шайтонир-раҳим бисмиллоҳир-рахмонир-рахим. Гувоҳӣ медиҳам аз барои Худо, на аз барои риё, ки Абдунабии марҳум бародари инҳо (шохид дар ин вақт бо дасти худ ба ҷавобгарон ишорат кард) аз ҳамин бой, дар пеши мо ду нафар мӯйсафед, ки дар хонаи ин кас меҳмон будем, барои дар оянда чор сол хизмат карда додан ду ҳазор танга, ки сесад сӯм қоғазӣ русӣ мешавад, қарз гирифта буд. Розикҳалифа ҳам айнан ҳамин тариқа гувоҳӣ дода панҷоҳ тангари «ҳалол» кард.

Қозикалон бар ҳилофи чашмдошти ман ба ҷавобгарон нигоҳ карда гуфт:

– Акнун ду ҳазор танга ба гардани шумо дайн шуд, хароҷоти қозихона ҳам ба гардани шумо меафтад. Шумо бояд дар қозихона ин пулҳоро нақд карда диҳед. вагарна ҳаёс мешавад, агар бойро розӣ карда тавонед, қарздор шуда ҳатти қозихонагӣ доданатон ҳам мумкин аст.

Ҷавобгарон «тақсир, тақсир» гӯён меҳостанд ба қозикалон гап зананд, ӯ дариҷаи дарпардадорро шартикунон пӯшонд ва барои дарсгӯӣ ба тарафи шогирдон нигоҳ кард.

Ҷавобгарон рост хеста нолону ларзон ба пеши дариҷа омаданд, ки ба қозӣ ҳарф зананд, аммо мулозим онҳоро дӯғ зада, кашола карда ба поёни суфа фурувард. Лекин овози

ҷавобгарон шунида мешуд, ки онҳо бойро «ту-ту» гӯён дашном медоданд, дуои бад мекарданд ва мулозимон «гир, банд, ҳабс кун» гӯён онҳоро тарсонда хомӯш кунондан ме-хостанд...

Қозикалон, намедонам, бо чӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (аҷаб нест, ки ӯ аз ин ҳукми ноҳақи худ вичдонан азоб кашида истода бошад) ва баъд аз он сар бардошта ба қории ҷамоа – сарсинф нигоҳ кард:

– Хонед! – гуфт.

Ман пеш аз он ки қории ҷамоа ба хондан дарояд, ба қозикалон даст пеш гирифта:

– Таксир, арз дорам? – гуфтам.

– Чӣ арз? – қозикалон тааҷҷубкунон пурсид.

– Ман ин воқеаро, яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам, бой тӯҳмат мекунад, шоҳидонаш ҳам харидаанд, онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии марҳумро, – гуфтам.

Қозикалон баъд аз он, ки лабонашро лесид-лесид қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт:

– Шариат зоҳирбин аст, монанди ту кунҷков не. Шоҳидони мусулмонони комил мувофиқи шариат гувоҳӣ доданд, пул ба гардани муддаиалайхҳо (ҷавобгарҳо) дайн шуд. Аммо ту на тӯҳмат будани ин даъворо исбот карда метавонӣ ва на харида будани ин шоҳидонро. Агар шоҳидон шунаванд, ки ту онҳоро «гувоҳии ноҳақдеҳ» гуфтай, ҳақ доранд, ки ба ту даъвои ҳақорат кунанд. Албатта, ту ноҳаққории онҳоро бо ду шоҳиди одили мусулмон исбот кардан наметавонӣ. Дар он сурат худат ҷазо хоҳӣ дид. Он беҳ ки паси ин корҳо нагардӣ ва ба фаҳмидани дарси худ кӯшиш кунӣ...

Ман бо шунидани ин «насихат» ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондан чораи дигаре надоштам. Нигоҳу хандаҳои масҳараомези шарикон, ки аз нишастани ман дар наздикии қозикалон рашк бурда буданд, ба итоби ӯ зам шуда маро боз ҳам сарҳамтар карданд.

Хайрият ки дарс сар шуд, қории ҷамоа – сарсинф як ҷумла аз иборати китобе, ки дарсамон аз вай буд, хонд. Шарикон бар болои он ҷумла гардани худро монанди хурӯсони

чангӣ дароз карда, мисли гурбагон мӯйҳояшонро хезонда ва овозашонро баланд карда бо якдигар ба чанг даромаданд.

Албатта, дар миёни ин чангу чидоли сағона маро ва аҳволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз тағи бори итоби қозикалон ва таънаи шарикон сар бардошта осуда шудам...

Баъд аз ягон соат ҳамин тариқа нофаҳмида ва овоз баланд карда якдигарро дашном додани шарикон навбати дашномдихӣ ба қозикалон расид, ӯ:

– Ёй, харҳо, ӯй чапанҳо, ӯй нодонҳо, дам шавед, гапро фаҳмед ва мақсади аслии мусанниф, раҳматуллоҳиалайҳро⁴⁹ фаҳмидан даркор аст! – гӯён шогирдонро ба хомӯш гардидан мачбур кард.

Бо ҳамин қадар дашном ва ҳақорати якдигар дарс тамош шуд, мо ҳам баромадем...

Баъд аз баромадан аз дарси қозикалон аз мулозими он фаҳмидам, ки ҷавобгарон дар болои ин ки аз бой ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харҷи дари қозикалонро ба гардан гирифтаанд, «бо гуноҳи» дашном доданашон бойро ва мушт баланд карданашон барои задани ӯ ҳабс ҳам шуданд...

Ман дигар на бойро ёд кардам ва на бойбачаро, ягона коре, ки карда тавонистам, ин буд, ки аз онҳо алоқаамро тамоман буридам.

XI

Ман кам-кам аз тарҷумаи ҳоли Қоришкамба хабардор шудам: падараш ӯро Исматулло ном ниҳода буд, вақте ки бачаи хурд буд, ӯро ба мактаб монд, баъд аз кӯрсавод шуданаш ӯро ба корихона дод. Исматулло баъд аз тамоман ёд кардани қуръон «Қориисмат» шуд.

Дар ин миён падараш мурд, ӯ аз вай як ҳавличаи хурд ва ду ҳучра аз мадрасаҳои сервакфи Бухоро ба мерос гирифт.

Қориисмат пулҳои вақфи аз мадраса барои ҳучраҳояш ояндаро ва пулҳои аз хатми қуръон рӯёндаашро ба одамони камбағали гузараш ва майдадӯкандорҳо бо фоида ба қарз меод.

Ғайр аз ин ӯ боз як роҳи дигари ғоидаро ёфт: бо бачагони гузараш чӯра шуда, онҳоро ба қиморбозӣ ташвиқ кард, барои онҳо бучул ва карта ёфта оварда дод. Баъд аз чандгоҳа бозӣ бачагони хурдсол қиморбозиро ба худ пеша карда гирифтанд ва бо пул бозӣ мекарданд.

Даромади Қориисмат ҳам аз қиморбозӣ аз ҳамин вақт сар шуд, акнун ӯ бучулҳоро чиккаву пукка⁵⁰ ранг карда ба қиморбозон бо нархи тамом мефурӯхт. Қартаҳои басташ кушоданашударо ҳамеша дар бағалаш нигоҳ медошт. Ҳамин ки дар вақти бозӣ карта доғдор ва нишонадор шуд, ӯ картаҳои нави худро ба онҳо ба чор баробари харидаш пул мекард. Ғайр аз ин ӯ аз сари қимор чӯтал (шатал)⁵¹ мегирифт ва пулҳои аз чӯтал ғун кардаашро ба бачаҳое, ки бепул мемонданд ё ин ки «банда»^{*} мешуданд, яке бар ду то фардошаб ба ғоида мемонд.

Қориисмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд, ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард.

Ошноии ӯ бо қиморбозбачагон бисёр дер накашид...

Як шаб бозӣ бисёр гарм шуд, аз сари шом то қариби рӯз давом кард. Дар охири бозӣ ҳар кадоми бачагон пули худро ҳисоб карда диданд: баъзе бачагон ҳамаи пулҳошонро бой дода ва бе пул шуда монда буданд; баъзеҳошон на танҳо бепул шуданд, балки ба болои ин аз Қориисмат қарздор ҳам шуда буданд; баъзе бачагон, бо вучуди чанд бор бурданашон, тағи кисаашон кам буд, яъне дар кисаашон аз пуле, ки то сар шудани қимор доштанд, кам монда буд.

Бачагон ҳамаи пулҳошонро якҷоя карда дидан хостанд, то донанд, ки пулҳошон баробар аст ё не.

— Ту аввали шаб чанд пул доштӣ? — ба ҳисоби якҷоя даромаданд.

— Даҳ танга.

— Ту чӣ?

* «Банда шудан» ба истилоҳи қиморбозон ин аст, ки каси бойдода ба касе, ки ўро бурдааст, асир шуда мемонад ва то вақте ки пули буридаи ўро ёфта надиҳад, озод намешавад.

– Бист танга...

Ба ҳамин тариқа ҳамаи пулҳои дар аввали шаб доштаашонро ҳисоб намуданд ва қарзи бачагони аз Қориисмат қарздоршударо ҳам ба болои вай зам карданд. Ба муқобили ин пулҳои ҳозир доштаашонро монда андоза карда диданд, ки нимаи он маблағе ҳам, ки аввали шаб ҳамаашон якҷоя доштанд, намондааст.

– «Пас пулҳо кучо рафтаанд?» – бачаҳо ҳайрон шуданд.

– Эй... – гуфт яке аз бачагон нохост, – пулҳои ба ҷӯтал ба Қорӣ рафтaro ҳисоб накардаем?

– Дар воқеъ, – гуфт бачаи дигар ба Қорӣ нигоҳ карда, – пулҳои ҷӯталро бароред, ҳисоб карда бинем чӣ, таги пул баробар меояд ё не?

Қориисмат бо шунидани ин гап барҳои чомаашро ба ху-даш сахт печонда:

– Не, намебарорам! – гуфт. – Ман пулҳоямро ба касе нишон намедихам.

– Бароред, ҳисоб карда бинем, боз ба худатон гардонда медиҳем, – гуфт яке аз бачагон бо нармаӣ.

Қориисмат боз ҳам худаашро сахттар печонда:

– Не, гуфтам, не! – гуфт бо шиддат.

– «Не» бошад, бо зӯри бароварда мебинем! – гӯён як бача ба вай часпид. Дигарон ҳам ба он бача ёрӣ доданд.

Қориисмат монанди хорпушти шаттахӯрда, ки сару по-яшро ба дарун мекашад, кулӯлаю лӯнда шуд.

Бачагон ўро ба ҳар тараф меғелонданд, ў ҳам монанди ҳаппаки⁵² бозӣ ба ҳар тараф меғелид, аммо дасту пой ба шикам часпидааш кушода намешуданд ва кисааш ба рӯй намебаромад.

– Занед! – гуфт яке аз бачагон.

Муштчаҳо ба сару тани ў чун борон боридаи гирифтанд, аммо монанди донаҳои бороне, ки ба пушти зағома^{*} расанд, – «тип-тип» садо мебароварданду таъсире намекарданд.

* Зағома – гардиши ҷӯбин аст, ки ба як тарафи вай пӯст мекашанд ва ба вай ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу ҳам қор мефармоянд.

Як бача мушташро баланд бардошта ба сари ӯ маҳкам зад, аммо худаш «воҳ-воҳ дастакам» гӯён мушташро ба даҳанаш бурда чои зарбхӯрдашро макида гирифт ва:

– Ҳоло исто, – гӯён давида ба пешгоҳи хона рафту аз он чо хишти қиморбозиро, ки дар вақти бучулбозӣ даркор мешуд, бардошта оварда бо он бо сари Қориисмат зад...

Ин зарба хеле саҳт буд, аз сари ӯ хун равон шуд, кам-кам худи ӯ ҳам суғт шуда дасту пояш ёзид ва бачагон аз кисаи ӯ ҳамаи пулҳоро, ки аз чӯтали оншаба ғун шуда буд, бароварда гирифтанд ва дар байни худҳшон – ба ҳар кас, ба қадре ки дар аввали шаб дошт, дода он пулро тақсим намуғданд ва фотиҳа хонда дар миёнаи худ аҳд бастанд, ки дигар қиморбозӣ нақунанд ва ба қиморбозӣ қардани бачагони дигари гузарашон ҳам роҳ надиҳанд.

Қориисматро аз хона бароварданд, ки ба ҳавлии худ равад. Аммо ўро маҷоли роҳ рафтан набуд ва аз сараш ҳанўз хун мерафт. Ночор бар рӯи суға афтод...

Модари бачаи соҳибхона аз ин воқеа хабардор шуда баромад, ба сари кафидаи Қорӣ як порча намадро сӯхта пахш карду аз рӯяш бо рӯмоле баст ва ўро дубора ба хона дароварда хобонид...

Ў баъд аз соате хушёр шуда ба хонаи худ рафт.

Он доғи бемӯе, ки дар сари ӯ то охири умраш монд ва ба ӯ барои кам додани пули мӯйсар баҳона мешуд, ёдгории буд, ки дар вай аз он маҷлиси қиморбозӣ ва чӯталгирӣ боқӣ монда буд...

Қориисмат вақте ки аз чӯталгирӣ маҳрум монд, ҳамаи ҳиммат ва ғайраташро ба судхӯрии кӯчагӣ, ба қуръон-фурӯшӣ, ба ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳучраниши-нонаш сарф кард.

* * *

Вақте ки ӯ калонтар ва серпултар шуд, майда-фоидахӯрии сарикӯчагиро, ки дар он баъзан пулаш месӯхт, ба як тараф гузошта, бо дӯкандорони калон ва савдогарон муомила сар кард.

Дар бойҳои калон пули ӯ қариб ҳеҷ насӯхтаст: агар онҳо

шикастанӣ шаванд ҳам, «боз ягон рӯз даркор мешавад» гӯён аввал пули Қориисматро тамоман медоданд, баъд аз он шикасти худро эълон карда ба қарзхоҳони дигар ба қадри расамашон медоданд.

Аз рӯи қавли худи ӯ дар вақти ҷавонияш ду бор дар ду бои шикастагӣ пулаш месӯхтагӣ барин шудааст, лекин ӯ духтарони онҳоро бе хароҷот ба занӣ гирифта, ба бадали ҳамон пули сӯхтагиаш ҳисоб кардааст. Он ду зани токиядӯзи ҳунарманд, ки то охири умрашон дар хонаи ӯ буданд, духтарони ҳамон савдогарони шикастагӣ буданд.

Қориисмат баъд аз муомилаи худро бо савдогарони калон сар кардан аз хумори гӯшту рағғанхӯрӣ баромад. Ҳар шаб ба хонаи чандин бой, ки онҳо қарздорони ӯ буданд, рафта палави хушгӯшту рағған, мурғбирён, баррабирён, қазитушбера ва мантуро ҳар чи қадаре ки метавонист, меҳӯрд. Дар натиҷаи ин пурхӯрӣ шикамаш калон шуда рафтани гирифт. Мардум ба номи ӯ калимаи «ишкам»-ро ҳамроҳ карда ўро «Қориисмати Ишкам» номиданд.

Чун пурхӯриаш аз ҳад гузашт ва бо хӯрдан сер намешуд, мардум ўро «Қориисмати Ишкамба» гуфтан гирифтанд.

Дар ин миён баъзе камҳавсалаҳо баромаданд, ки ба гуфтани ин номи дароз танбалӣ карда вайро кӯтоҳтар намуда, «Қоришкамба» гуфтан гирифтанд.

* * *

Дар вақтҳое ки ман бо Қоришкамба шинос шудам, ме-гуфтанд, ки ӯ панҷсад ҳазор танга, яъне ҳафтоду панҷ ҳазор сӯми тилло дорад.

Дар он вақтҳо ӯ пули барзиёди худро, ки аз бойҳои беруна толибаш намебаромад, ба бонкҳо мемонд.

Дар он миёна як воқеае рӯй дод, ки қариб буд эътимоди ӯ аз бонкҳо барҳам хӯрад. Ин ҳодиса ба ин тариқа воқеъ шуда буд:

Яке аз банкҳое, ки дар Бухоро контура доштанд, «Русско-Китайский (Азиатский) банк» буд, ки Қоришкамба ҳам пули худро дар вай мегузошт.

Бинои ин бонк дар паскӯчае буд, ки он кӯча аз растан

баззозии поён сар шуда аз пеши гулхани ҳаммоми Саррофон ва тангкӯчаҳои печ дар печи маҳаллаи яҳудиён гузашта, аз болои пуштаи Зоғон ба дарвозаи Саллоҳхона мебаромад.

Як рӯз баъд аз амалиёти муқаррарӣ дари бонк дар соати муайян баста мешавад. Дар паси дарвозаи бонк аз дарун як посбони милтиқдор меистод, ӯ муомиладорони дар даруни бинои бонк мондари, баъд аз тамои шудани корҳошон, дарро кушода ягон-ягон гусел мекард ва аз берун омадагонро ба дарун роҳ намеод ва «бонк баста шуд» гӯён пас мегардонд...

Ҳамаи муомиладорони беруна аз бонк барои рафтанд, дар дарун танҳо ходимони бонк монданд. Дар ҳамин вақт даҳ-дувоздаҳ нафар касони ношinos, ки ба танашон либосҳои аврупоӣ доштанд, дар паскӯча пайдо шуданд ва ба зерии девори иморати бонк ба девор часпида қатор шуданд, ки агар посбон дарро кушояд, чашмаш бар онҳо намеафтад.

Яке аз онҳо, ки дар сарғаҳи қатор меистод, ба пеши дарвозаи бонк рафта дарро кӯфт.

Посбон дарвозаро нимкушода карда дар ҷавоби даркӯбанда гуфт:

– Соат ду шуд, бонк кайҳо...

Лекин посбон сухани худро тамои карда натавонист. Шахси ношinos бо зӯрӣ паҳш карда дароида милтиқро аз дасти посбон гирифт ва одамони ношinosи дигар ҳам аз паси ӯ ҳуҷум карда даромаданд. Яке дарвозаро баст, дигарон ба посбон таппонча рост карда:

– Овозатро набарор! – гуфтанд. Табиист, ки посбон аз тарси ҷони худ хомӯш монд, касони ношinos даҳону дасту пойи посбонро баста, ӯро ба замин ғелонданд. Яке аз он одамони ношinos либоси посбонро пӯшида ва милтики онро ба даст гирифта ба болои сари ӯ, ҳам ба ҷои ӯ дар паси дарвоза қаравул шуда истод. Дигаронашон таппончаҳоро ба даст гирифта ба боло – ба хонаи бое, ки коркунони бонк он ҷо буда ба ҳисоби китоб машғули доштанд, баромаданд.

– Дастҳотонро боло бардоред!

Бо шунидани ин овоз, ки аз тарафи одамони силоҳдор бароида буд, ходимони бонк беихтиёр дастонашонро боло

карданд, баъзеҳашон ба даст бардоштан маҷол наёфта беҳиссу ҳаракат шуда аз рӯи стул ба рӯи замини* хона ғелида рафтанд. Чанд нафари он силоҳдорони ношинос таппончаҳашонро муҳайёи паррондан карда истода ходимони бонкро ба садо набаровардан амр фармуданд.

Дигаронашон аз бағалҳашон ресмон ва рӯймол бароварда дасту пою даҳони онҳоро маҳкам баста ба замин ғелонданд, сими телефонро ҳам буриданд. Баъд аз он кассаро кушода пулҳои нақд ва қоғазҳои пурқиматро бароварда ба ҳалтаҳои пуландозии худӣ бонк ҷой карданд ва он ҳалтаҳои пур аз пулро ба ҷуволчаҳои кандир андохта бардоштанд. Баъд аз он ки боз як бори дигар ходимони бонкро ба садо набаровардан ва начунбидан амр доданд, ду нафар таппончадорро ба болои онҳо қаравул монда поин фуромаданд.

Одамони ношиносе, ки дар паси дарвозаи бонк ба ҷои посбон «навбатдорӣ» мекарданд, дарвозаро кушода онҳоро бароварда гусел карданд ва худашон ҳамчунон дар «посбонӣ» истоданд. Баъд аз ягон соат «қаравулон»-и боло ва қаравули дарвоза баромада бо қуфли худӣ бонк дари оҳанини вайро аз берун қуфл карда рафтанд.

Одамони бонк то дасту даҳонашонро кушода ба фарёд кардан имкон ёфтанд, ки боз чанд дақиқаи дигар гузашт. Дар ин муддат, албатта, ғоратгарон аз бинои бонк дур рафта буданд.

* * *

Бо фарёду ғиғони ходимони бонк дар атрофи бинои ғоратшуда мардум ҷамъ омаданд. Одамони миршаб, шогирдпешагони қўшбегӣ,⁵³ мулозимони қозикалон ва раис ҳам аз воқеа хабардор шуда расида омаданд.

Одамони ҳокимон қуфлро шикаста ба бонк даромада аз ходимон нишонаҳои дуздонро пурсида ба кофтуков сар карданд. Аммо ҳарчанд шаҳрро ҷустуҷў карданд, ягон каси шубҳанокро наёфтанд.

Қўшбегӣ дар атрофи шаҳр барои кофтукови дуздон аскарони савораи амирро, ки онҳоро «Кафказ» меномиданд, бароварда фиристод. Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп давонданд. Як

гурӯҳи инҳо дар тарафи шимоли шарқии шаҳр дар лаби Шӯркӯл халтаҳои пуландозии холии бонкро ёфтанд, бо он нишона қувваи бузурги аскарон ба ҳамон тараф рафт. Аммо аз дуздон асаре наёфт.

Танҳо як гурӯҳи хурди он «даста» дар ҷануби шарқии Бухоро дар наздикии Мурғак ном истоғои роҳи оҳан ба се нафар одамони ношинос вохӯрданд ва хостанд, ки онҳоро дастгир кунанд. Аммо онҳо милтиқ ва таппонча бароварда ба тарафи аскарон тир парронданд...

Якчанд дақиқа дар миёни инҳо тирпарронӣ шуд, яке аз аскарони амир бо тири онҳо захмдор шуд ва дигарашон аз дастгир кардани он одамони номаълум даст кашида пас гаштанд...

Оқибат дуздон ба даст наафтоданд ва маълум нашуд, ки онҳо киро буданд.

Баъд аз ин ҳодиса дигаргунӣ, ки ба кори бонкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд, ки дигар ҳеҷ кадоми онҳо дар контураи шаҳриашон баъд аз соати кор пул намонданд. Кассаи марказиашон дар Когон меистод. Пули дарқории харрӯзаро бо посбони мусаллаҳ ба шаҳр меоварданд ва баъд аз кор боз пулҳоро бо посбонон ба Когон мебурданд.

Баъд аз ҳодисаи дуздӣ мардум Қоришкамбаро «акнун пулатон дар бонк сӯхт» гуфта метарсонданд ва ҳуди ӯ ҳам ба рӯйдани пулаш умеди зиёд надошт, бинобар ин дар авзоаш аломати девонагӣ намудор гардида истода буд.

Аммо ҳамин ки бонк кушода шуд ва ӯ рафта пулашро талаб кард, бонк бегуфтугӯ ва фаври пули ӯро дод.

Бо ин кор эътимоди Қоришкамба ба бонкҳо аз пештара ҳам зиёдтар шуд ва ҳуди ҳамон рӯз боз пулашро ба ҳуди ҳамон бонк бурда супурд. Баъд аз он ҳам ҳар пули бирзиёдеро, ки ба дасташ афтад, дарҳол бурда ба бонк мемонд.

Аммо вақте ки баъд аз баста шудани бонк дар гашти рӯз ё шабона пул ба дасташ меафтид, ӯ дар ташвиш мемонд, аз як тараф, пулаш то фардо бекор меҳобид, аз тарафи дигар, бими дуздондани пул буд ва аз тарси дуздон пулро ҷое пинҳон кардан даркор буд, ки ҳеҷ кас надонад.

Ман рафта-рафта ба ӯ ҳолдон шудам, ки вай аз ҳама кас дар шубҳа будааст, ӯ мепиндоштааст, ки ҳама дар пай ӯ хастанд ва ҳар кас фурсат меҳадад, ки аз дасти ӯ пулашро зада гирад.

Дили ӯ танҳо ба саройбони сарои «Кавказ» пур буд, танҳо он саройбон медонист, ки Қоришкамба пулҳоро, ки баъд аз баста шудани бонк ба дасташ меафтанд, дар кучо пинҳон мекунад.

Таърихи пур шудани дили ӯ ба он саройбон ҳам хеле аҷиб аст, ки шуниданист.

Рӯзе дар вақти баромада рафта истодани Қоришкамба аз сарои «Кавказ» саройбон барои шӯхӣ як тангаи понздаҳтиниро аз кисааш бароварда ба роҳрави сарой ме-партояд. Баъд аз он ўро пас ҷеғ зада, он тангари ба вай нишон дода:

– Қорӣ амак, магар ин пул аз кисаи шумо афтодааст? – гӯён мепурсад.

Қоришкамба ба вазъияти касе, ки як чизи муҳими гумшудаашро ёфта бошад:

– Кучост-кучост? – гӯён аз роҳаш пас мегардад ва бо нишон додани саройбон он тангари аз замин гирифта, – ҳозир хабардор шудам, ки ин кисаам дарида пулам афтодааст, ҳар чи ба шарофати ту ёфт шуд, – мегӯяд ва аз саросемагӣ он тангари ба ҳамон кисааш, ки ба саройбон даридагӣ вонамуда буд, меандозад ва илова карда мегӯяд:

– Илоҳӣ барака ёбӣ, додар! Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, албатта, ин пулро аз он худ мекард. Ҳар чи дар ҳамин замон ҳам одаме, ки аз ҳаққи кас тарсад, ёфт мешудааст.

Инак ба сабаби ҳамин воқеа дили Қоришкамба ба саройбон пур мешавад, ба ӯ боварии кулӣ пайдо мекунад ва баъд аз ҳамин воқеа, агар шабона аз ҷое пул гирифта лозим ояд, ҳамроҳи худ ҳамон саройбонро мегирад.

Сабаб ҳамин буд, ки дар вақти гирифтани маблағи қарзиро аз бойбача ҳамон саройбонро оварда пулро дар пеши ӯ гирифт ва он маблағро ба ҷое, ки ҳудаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳи ӯ бурда монд.

Лекин эътимоди Қоришкамба ба он саройбон ҳам бисёр дер накашид ва дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки он саройбон дар қатори бадтарин хиёнатгарон даромад ва дар он вақт назар ба ақидаи Қоришкамба дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад (Мо воқеаи барҳам хӯрдани боварии Қоришкамбаро аз он саройбон дар пойнтаҳо ба тартиби таърихиаш дар ҷои ҳудаш нақл хоҳем кард).

ХII

Қоришкамба дар даруни шаҳри Бухоро, ки судхӯрон бисёр буданд, ҳар сад тангари дар моҳе зиёдтар аз дуву ним танга ба ғоида монда наметавонист, ҳатто дар бойҳои калон, ки аз вай бо маблағҳои зиёд қарздор мешуданд, маҷбур мешуд дар ҳар сад танга дар моҳе ба ду танга ва ба камтар аз он розӣ шавад, чунки ҳамаи савдогарони калонро муомила бо бонкҳои Русия буда, онҳо аз бонк дар сола ба ҳашт ғоиз, яъне ҳар сад тангари дар сола бо ҳашт танга ғоида додан қарз гирифта метавонистанд.

Онҳо дар вақте маҷбур мешуданд аз Қоришкамба барин судхӯрон қарз гиранд, ки бонк мувофиқи дороии онҳо қарз додааст, дигар барзиёд қарз намедихад. Ва ҳол он ки дар мавсимҳои харидаи пусти қароқӯлӣ ва пахта барин молҳои тичоратии қиматбаҳо қарзи бонк ба онҳо кифоя намекард, дар ин гуна мавридҳо онҳо ночор ба Қоришкамба барин пулдорон муроҷиат мекарданд ва аз ғоидаи бонк ду баробар, ниҳоят дуву ним баробар зиёдтар ғоида медоданд. Чунки дар шаҳри Бухоро як қисм судхӯрон буданд, ки онҳо худшононро^{*} сарроф меномиданд ва монанди Қоришкамба ба баққолон ва савдогарони хурд қарз надиханд ҳам, ба бойҳои калон бо маблағҳои калон қарз медоданд. Қоришкамба бо будани ин рақибон аз бойҳои калон ғоидаи зиёд талаб кардан наметавонист.

Дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба^{*} деҳқонони камбағал ҳар сад тангари дар моҳе то ба даҳ танга ба ғоида мемонданд. Қоришкамба ин ғоидаи калонро шунида оби даҳонаш мерафт ва ба судхӯрони саҳро ҳасад бурда дар оташи рашк монанди мӯи оташдида ба худ мепечид. Лекин аз саҳро рафтани ва аз бастани алоқа бо деҳқонон метар-

сид ва дар ҳақиқат ҳам ӯ, ки дар шаҳр, дар зери ҳимояти ҳокимони марказӣ ва бойҳои калон истода, аз ҳар кас дар шубҳа буд, наметавонист, ки ба саҳро дар байни деҳқонони пойбараҳна ва дар зери рақобати судхӯрони он чо равад. ӯ, ки ҳар бомдод ба масҷиди Мағоқи Бухоро рафта «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Румиро мешунид ва ҳар гоҳ ки ҳирси судхӯриаш боло гирифта шавқ ба деҳот рафтан дар дилаш ҷӯш занад, байти зерини «Маснавӣ»-и мазкурро ки:

*«Деҳ марава, деҳ мардро аҳмақ кунад,
Ақдро бенуру беравнақ кунад».*^{-*}

мебошад, зери лаб тақрор карда ба худ тасалло меод ва «ман аҳмақ нестам, ки бо умеди ғоидаи калон ба деҳот-^{*} рафта, ҳам ҷони худро ва ҳам пули худро, ки аз ҷон ҳам ширинтар аст, дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт. Ночор ӯ ба ғоидаи ҳар танга дар моҳе дуву ним тангаи баққолон ва савдогарони хурд ва ба ғоидаи мавсимии на он қадар калони бойҳои калон қаноат мекард ва зиёдатии пулашро маҷбур буд, ки дар бонк ба ғоидаи дар сола панҷ фоиз гузорад.

Қоришқамба аз ҳамаи муомиладорони худ дида зиёдатар аз бонк норозӣ буд: «Бонк, – мегуфт ӯ, – бо вучуди аз ҳама бойтар буданаш аз ҳама ҳасистар аст, дар вақте ки баққолон ва дӯкандорон ба ман дар ҳар сад танга ҳар моҳе дуву ним фоиз ғоида медиҳанд, вай дар сола панҷ фоиз медиҳад». Дар ин вақт деҳқонони ғоқир ба ёдаш омада онҳоро, ки ба судхӯрон дар ҳар сад танга ҳар моҳе то даҳ танга ғоида меодаанд, «Ҳотами даврон» мешумурд. «Баракат дар деҳот аст, – мегуфт ӯ худ ба худ, – Худо муяссар мекард, ки бо деҳқонон алоқаманд мешудам, дар он вақт аз ғоида сер мегардидам ва ғоидаи ками ин бонки ҳасисро даҳ – понздаҳ баробар карда аз деҳқонони кисаҳолии ҷашмсер мерӯёнидам».

* * *

Дар ин миён тасодуфе рӯй дод, ки барои бо деҳқонон алоқа бастан ба Қоришқамба роҳи кишлоқ кушода шуд:

рӯзе аз рӯзҳо ӯ бо одати муқаррариаш намози бомдодро дар масҷиди Мағоқи Бухоро хонда ва маснавии баъд аз намози дар он ҷо хондашавандаро⁵⁴ шунида ва баъд аз он намози ишроқро⁵⁵ хонда, дар ҳолате ки тасбеҳ дар даст буд, аз масҷид баромад ва бар як суфачаи дари масҷид нишаста ба вирду авродхонӣ⁵⁶ ва тасбеҳгардонӣ машғул шуд.

Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақадӣ на он қадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, ҳурматкорона даст пеш гирифта, салом дод ва ба суфачаи дигари дари масҷид нишаста сар ҳам карда бо зерӣ чашм ба Қорӣ назар дӯхт.

Қоришқамба ба гумони он ки «он деҳқон яке аз назрба-стағони масҷиди Мағоқ буда, ҳудашро шайхӣ он масҷид пиндошта меҳаҳад назрашро ба ӯ диҳад, лекин аз вирду авродхонӣ фориғ^{*} шудани ӯро нигарон аст», барои ихлоси деҳқонро ба худ ҷалб кардан ва назрро зиёдатар ситонидан дуоҳои хонда истодаашро баландтар, бурротар ва қоривор бо адои маҳраҷи ҳарфҳои арабӣ⁵⁷ хондан гирифт ва донаҳои тасбеҳро ҳам монанди ҷӯти ҳисоби савдогарон шақаррос занонда мегардонид.

Баъд аз он ки таъсири дуохонии ҳудро ба деҳқон басанда дид, дастонашро кушода ғотиҳа хонда ба рӯяш молиш дод ва пас аз он ба саломи деҳқон ҷавоб гардонда:

– Додар! Агар назру ниёзе дошта бошед, бароред, аз ҷониби ҳазрати Хизр, ки дар панҷ вақт намоз дар ин масҷид ҳозир мешаванд, қабул мекунам, – гуфт.

– Ман назру ниёзе надорам, лекин аз шумо қарз гирифтан меҳаҳам, – гуфт деҳқон дар ҷавоб.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад чанд танга қарз гирифта ҷӣ қадар фоида додан меҳаҳед ва зарқафилатон^{*} кист? – Қоришқамба пурсид...

Дар ин вақт аттороне, ки дӯконашон дар паҳлӯ ва дар рӯ

* Зарқафил – қасест, ки дар байни қарздиҳанда ва қарзгиранда миёнаравӣ мекунад ва қарздор пули қарзхоро дар вақташ дода натавонад, ҳуди ӯ ин маблағро адо намояд.

ба рӯи масҷиди Мағок буд, ягон-ягон омадан гирифтанд ва онҳо пеш аз он ки дӯкони худҳошонро кушоянд, ба сӯҳбати Қоришкамба бо деҳқон гӯш доданд.

Қоришкамба, ки муомилаи пулиро ва умуман дар бораи пул ҳарф заданро аз ҳар кас пинҳон медошт, аз аҳвол дар ташвиш афтада пеш аз он ки деҳқон ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ:

– Хезед, бародар, аз дунболи ман равон шавед! Ба ягон чои хилват равем! – гӯён аз чои худ бархоста рост ба тарафи шарқ, ба сӯи растаи чойфурӯшӣ равон шуд ва баъд аз чанд кадам роҳ рафтан ба дасти чап, ба паскӯчаи шонатарошӣ баргашта, баъд аз ду-се қадами дигар мондан ба таҳоратхонае, ки ба тарафи шарқи он паскӯча воқеъ шуда буд, даромад ва деҳқон ҳам аз дунболи ӯ ба он ҷо дохил шуд.

Ҳарчанд дар он ҳангом вақти ягон намоз наздик набуда, барои таҳорат кардан дар он ҷо эҳтимоли ба таҳоратхона даромадани ягон кас набошад ҳам, Қоришкамбаи эҳтиёткор дарро аз дарун баста ба суфачае нишаст ва деҳқонро ҳам дар паҳлӯи худ шинонда ба ӯ суоли дар боло гузаштаре дубора дод:

– Бисёр хуб! Ин тавр бошад, чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан меҳаҳед ва заркафилатон кист?

Деҳқон баъд аз он ки аз деҳаи Бӯлмаҳӯрон соҳиби панҷ таноб замин будани ҳудашро ва заминҳояш дар байни заминҳои арбоб Рӯзӣ ном сангсабзӣ воқеъ шуданаширо, барои ба даст даровардани заминҳои ӯ арбоб Рӯзӣ бо арбоби деҳаи ҳудаш – арбоб Ҳамид як шуда ба сари ӯ як даъвои тӯҳматӣ ҳезонда кори ӯро ба қозихона оид карданашонро ҳикоя кард, суҳанаширо давом дода гуфт:

– Инак дар ҳамин ҷанҷол панҷсад танга аз ман хароҷот шуда даъво дирӯз маҷҷонан⁵⁸ тамои гардид, маблағи хароҷотшударо аз самоворчиӣ дари қозихона ба ваъдаи дар ҳар азон панҷ танга, яъне дар як шабонарӯз бисту панҷ танга фоида додан қарз гирифтам. Ҳамин рӯз дар вақти азони бомдод он панҷсад танга бо фоидааш панҷсаду бисту панҷ танга шуд.

Агар ҳамин рӯз ба ман қарз диҳед, ҳочатам бо бисту панҷ танга раво мешавад ва агар фардо диҳед, панҷсаду панҷоҳ танга даркор мешавад, яъне маблағи ба ман даркорӣ ба кадом вақт пул қарз додани шумо нигоҳ мекунад. Чӣ қадар фоида додани ман бошад, ба ихтиёр ва инсофи шумо вобаста аст. Шуморо ба ман судхӯри боинсоф гуфта нишон доданд.

Қоришкамба ин «гӯсфанди фарбеҳи ба пой худ омада»-ро дида, оби даҳонаш рафта, гулӯяш хориш кардан гирифт. Аммо чи навъ шуда ин «гӯсфанд» аз ҷанголи «гурғони сахрой» халосӣ ёфта ба пеши «шағоли шаҳрӣ» омаданаширо мулоҳиза карда дар шубҳа афтод, «мабодо дар зерин ин коса нимкосае бошаду мақсади ҳарифон ба даст афтодани ман бошад» гуфта дар дили худ андешид ва бо ҳамин мулоҳиза аз деҳқон пурсид:

– Дар деҳаатон магар ягон судхӯре, ки ростқавл^{*} ва соҳиби мулку асбоб будани шуморо донед ва ба шумо қарз диҳад, набуд, ки шумо ба шаҳр ба пеши ман омадед?

– Дар деҳаҳои мо судхӯрон ҳастанд. Арбоб Рӯзӣ ва арбоб Ҳамид, ки ба сари ман даъвои тўхматиро оварданд, судхӯрони калони он ҷо мебошанд. Лекин онҳо қарз дода танҳо ба гирифтани фоида қаноат намекунанд, балки дар вақти қарз додан аввал заминҳои маро ба гарав гирифта, баъд аз вазнинтар шудани қарзи ман, маро аз замин ҷудо мекунанд, яъне заминҳои маро аз дастам зада мегиранд.

– Ман ҳам агар ба шумо қарз диҳам, заминҳоятонро ба гарав мегирам, – гуфт Қорӣ.

– Шумо заминҳоямро ба гарав гиред ҳам, ба деҳа баромада деҳқонӣ намекунед. Бинобар ин ба тамоман азхуд кардани он заминҳо намекушед. Шуморо ба ман ҳамин тавр шиносонда маро ба пеши шумо фиристоданд.

– Хуб, ба ҳар сад танга ҳар моҳ чӣ қадар фоида медиҳед?

– Ба ҳар сад танга ҳар моҳ панҷ танга фоида медиҳам, – гуфт деҳқон.

– Не! – гуфт Қоришкамба, – агар ба ҳар сад танга ҳар моҳ даҳ танга диҳед, ман ин корро мекунам, вагарна аз ҳамон судхӯрҳо қарз кунед, ки ба замини шумо ҷашм дӯхтаанд.

– Судхӯрони деҳа, аз он чумла арбоб Рӯзӣ ҳам ба ҳар сад танга дар ҳар моҳ даҳ танга талаб карданд. Ман дар натиҷаи ин ғоидаи вазнин заминҳоям аз даст меравад гуфта тақлифи онҳоро рад кардам. Маро ба пеши шумо «судхӯри боинсоф, ба ҳар сад танга дар моҳе ба дуву ним танга ғоида қаноаткунанда» гуфта фиристоданд. Ман бо вучуди ин инсоф карда ду баробари қарздорони шаҳриатон ғоида доданро худ ба гардан^{*} гирифтам. Агар шумо ҳам даҳ танга талаб кунед, албатта, ман ин ғоидаи вазнинро дода наметавонам ва барои адо қардани қарзи шумо охир маҷбур мешавам, ки заминҳоямро ба ҳамон судхӯрҳо фурӯшам. Шумо як қор кунед, ки «на сих сӯзад, на қабоб», на заминҳоям аз дасти ман раванд ва на шумо аз ду баробар ғоидаи муқаррариатон маҳрум монед. Агар шумо ба тақлифи ман розӣ нашавед, беҳтар он аст, ки аз ҳамон судхӯрони деҳот қарз гирам, ки то душмании онҳо ба ман зиёд нашавад ва чунонки гуфтаанд: «то омадани табар кунда меосояд» – то аз дастам рафтани заминҳоям дар деҳа осуда зиндагӣ кунам.

Деҳқон ба суоли дуввуми Қоришқамба, ки «зарқафилтон кист» буд, ҷавоб додан хоста давом намуд:

– Модом ки ман заминҳоямро бо васиқаи қозӣ ба шумо гарав медиҳам, боз зарқафил барои чӣ дарқор аст? Агар ман пули шуморо дода натавонам, шумо заминҳоямро фурӯшонда қарзи худро мерӯёнед. Зарқафил вақте дарқор мешавад, ки қарздор чизи ба гаравдиҳанда надошта бошад, ё чизе ба гарав надиҳад.

Деҳқон бо Қоришқамбаи хомтамаъ^{*} дуру дароз гап зада нишастанро нахоста:

– Қориамак, тақлифи ман ҳамин аст, ки агар ба ман дилатон пур шавад ва қарз додан хоҳед, ба ҳар сад танга моҳе панҷ танга ғоида доданро ба гардан мегирам. Ин «оши чуғротнок» аст, хоҳед меҳӯред, нахоҳед ба пеши сағони саҳрой (судхӯрони деҳот) мерезед, ихтиёр ба шумост! – гуён аз ҷояш хест. Аммо Қорӣ ўро дубора шинонда:

– Хуб! – гуфт бо оҳанги ризо, – «оши чуғротнок»-ро хӯрдан мецоҳам, лекин аз шумо хоҳиш мекунам, ки ба рӯи ин ош як чумча равған ҳам резед, яъне ба болои панҷ танга

як танга^{*} зам карда, ба ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга диҳед. Агар пулам ба ин қадар фоида наарзад, ба бадали ин як танга дар паси ҳар намоз дар ҳаққи шумо дуо мекунам. – Вай дасташро ба тарафи деҳқон дароз кард, – биёед розӣ шавед, барака ёбед!

Деҳқон ҳам барои як танга ранҷондани хӯҷаини ояндаи худро лозим надониста дасти ўро гирифта:

– Шумо ҳам барака ёбед! – гуфт ва илова кард: – ин тавр бошад, ман ба қозихона рафта заминҳоямро васиқа карда биёрам, пулро ҳамин рӯз диҳед, ки фоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад.

– Шумо ё содда ё фиребгар! – гуфт Қоришкамба қадре шӯрида. – Ман заминҳои шуморо надида ва аҳволи худӣ шуморо аз касе напурсида чӣ гуна бо як хатти хушк ба шумо пул бароварда медиҳам. Охир, пул чон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо кардан гирад.

– Ин тавр бошад, кай рафта заминҳоямро мебинед ва аҳволамро кадом вақт пурсуков мекунед?

– Дар байни ҳамин ду-се рӯз.

– Чон, Қориамак! Зудтар равед, ки фоидаи самоворчӣ бисёр вазнин нашавад. Ба деҳаи Бӯлмаҳўрон рафта «заминҳои Ҳамроҳрафиқ кадом аст?» гуфта пурсед, аз ҳафтсола то ҳафтодсолаи аҳолии он ҷо ба шумо нишон медиҳанд ва мебинед, ки ман панҷ таноб⁵⁹ заминро монанди гулзори пеши хона чӣ тавр обод кардаам!

– Барои зудтар рафтан кӯшиш мекунам, лекин бо худ пул намебарам, баъд аз баробар шудани қорамон пулро омада аз шаҳр мегиред, – гӯён Қоришкамба аз ҷояш хест ва ҳар ду бо ҳам аз таҳоратхона баромаданд. Ҳамроҳрафиқ зудтар ба саҳро рафтаниро боз як бори дигар аз хӯҷаини худ илтимос карда, ҳар ду аз ҳам ҷудо шуда паси қорҳои худ рафтанд.

* * *

Қоришкамбаро, аз як тараф, ҳирси ба даст даровардани дар ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга фоида, ки ду баробари болотарин даромад аз қарздорони шаҳриаш мебошад, ба сӯи саҳро қашида мебурда бошад, аз тарафи дигар, дар деҳаи

Галаосиё, ки Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон ҳам тобеи вай буданд, ноиби қозикалон будани яке аз дӯстони наздиқаш ба ӯ дар ин «сафари пурхавфу хатар» часорат меод. Ҳатто дер мондан аз ин сафар^{*} барои ӯ хавфнок менамуд, зеро назар ба ақидаи ӯ аҷаб набуд, ки гургони сахрой созиши ӯро бо Ҳамроҳ шунида ба ӯ таклифи аз талаби вай арзонтар намуда, – «он гӯсфанди фарбеҳро аз чанголи ин шағоли шахрӣ» зада гиранд. Бинобар ин ӯ дар умри худ нахустин бор намози бомдоди масҷиди Мағок ва маснавихонии он чорро тарк намуда, сахари барвақт аз хона баромада ба роҳи сахро даромад.

Ӯ пиёда мерафт ва бо вучуди фарбеҳии аз одат берунаш дар роҳ қариб давида роҳ мерафт, ки пеш аз баромада рафтани ноиб ба деҳот^{*} ба ноибхонаи Галаосиё рафта бирасад, то ки кори худро бо ӯ дӯстона дар хона пазонда, баъд аз он бо Ҳамроҳрафик кори худро дар ҳузури ӯ ба поён расонад.

Қоришкамба вақте ки ба Галаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид, ки ӯ муҳайёи ба деҳот баромада рафтан буд. Чун чашми ноиб ба Қоришкамба афтод, фавран аз асп фурумада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад.

Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қоришкамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зери зақан ва пушти сари ӯ дамида баромада, гарданаширо бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буданд. Фарқе, ки ӯ аз Қоришкамба дошт, ҳамин буд ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ё аз варами монанди зерсутун ғафс менамуданд.

Бо ин шакли шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҳувули пурри гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳанбанде баста бошанд; ҳақиқатан ҳам сари хурди ӯ ба болои он танай ғафс, ки аз по то гардан ҳамрӯй буданд, мисли ҷои аз даҳанбанд болоистодаи ҳувули пурғалла менамуд.

Вақте ки ин ду дӯст бо ҳам расида якдигарро ба оғӯш кашидан хостанд, мулозимон ва ходимони ноибхона аз хан-

да худдорӣ карда натавонистанд, чунки ҳамоғӯшии онҳо ба ду хуми калон монанд буд, ки дар паҳлӯи якдигар гузошта шуда бошанд ва дар вақти мулоқот танҳо нофҳошон ба якдигар мерасиданд, аммо барои ба оғӯш кашидани якдигар, ҳарчанд кӯшиш мекарданд, дастҳошон ҳатто ба паҳлӯи ҳамдигар ҳам намерасиданд, зеро дастҳо барои печонда гирифтани баданҳои ғафси фарбеҳ ва шикамҳои калон кӯтоҳӣ мекарданд.

Баъд аз ин гуна мулоқоти хандаовар ноиб дӯсти худро ба меҳмонхона дароварда, ба маҳрами⁶⁰ худ барои меҳмон дарҳол «аз нӯги хамир, ғатир» гӯён дастархон, нон ва як табақ гӯшти яхнӣ оварданро ва аз паси вай бирён карда овардани ду мурғи фарбеҳро фармуда, аз дӯсташ сабаби бархилофи одати худ ба саҳро баромаданашро пурсид.

– Чой фармояд, ки як ду пиёла нӯшида кӯфти роҳро аз худ дур кунам, ҳам барои рӯфта хӯрдани дастархони шумо шикамавро омода гардонам ва баъд аз он сабаби ба саҳро баромаданамро нақл хоҳам кард. Як фарсах роҳро пиёда тай кардан чунон маро аз кор баровард, ки ҳозир токати гуфтор надорам.

– Магар шумо дар ҳамин ҳавои гарм бадани думани⁶¹ худро бардошта роҳи якфарсахиро пиёда тай кардед? Чаро ягон савориро киро карда савор шуда наёмадед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, ки дар ин гуна мавридҳо фоида баред?

– Шумо монанди одамони содаи бедард ҳарф^{-*} мезанед, ноиб! – гуфт Қоришқамба, – охир, кадом одами ақлнок пулро, ки ба сад машаққат ёфтааст, барои яксоата осоиш ба харкорон ва кирокашон медиҳад? Ман «дандон дорад» гуфта арраро дар хонаи худ роҳ намедиҳаму шумо бошед, дар хонаи худ нигоҳ доштани асп ё ҳарро ба ман маслиҳат медиҳед, ки онҳо торочкунандаи хонадон мебошанд...

Дар ин миён маҳрам нону чой ва яхниро оварда дар пеши Қоришқамба дастархон паҳн кард. Қорӣ бо дидани табақи пуряхнӣ ва нони гарм аз суҳан бозистода, монанди гови гурӯснае, ки ба кунҷора ҳарисона мечаспад, даст ва даҳони худро ба тарафи нону яхнӣ бурда сари худро аз дастархон

барнамедошт, ӯ ҳатто чойро ҳам, ки бо кӯфти роҳ ба вай талаб изҳор карда буд, аз хотир баровард.

Ноиб ҳам гуфтугузоро бо меҳмони худ бас карда ба яхнихӯрӣ даромад ва ҷоҳои серравғани гӯштро бо корд бурида гирифта, ба нони гарм печонда, ба даҳони худ андохта ноҳида фуру бурдан гирифт.

Қоришкамба ин ҳоли соҳибхонаро дида табақро пештари худ кашида, бо даҳони пурнону гӯшт:

– Магар шумо ҳам то ҳол ношито накарда будед? – гӯён гурунгос зад.

– Пагоҳонӣ дар пеши ман ду мурғи бирён оварда буданд, аммо аз он ҷо ки ҳамтабақам ин маҳрами чимхӯр ва бадиштиҳо буд, иштиҳои ман ҳам баста шуд, базӯр як мурғро хӯрда, дигарашро ба хизматгорон додам. Барои кушода шудани иштиҳои ман монанди шумо ҳамтабақ даркор аст.

– Лекин барои кушода шудани иштиҳои ман ҳеҷ як ҳамтабақ лозим нест, хусусан монанди шумо ҳамтабақ лозим нест, ки таомро ба номи ман фармуда, ба коми худ занад. Зотан иштиҳои ман ҳамеша кушодааст ва барои ман иштиҳокушо ҷои даркорӣ надорад.

Қоришкамба дид, ки дар вақти ҳарф задани ӯ ҳамтабақаш дар табақи яхнӣ рахнаҳои калон кушодааст, табақро боз ҳам ба худ наздиктар кашида, бо тамоми сари калон ва гардани ғафсаш ба рӯи яхнӣ ҳам шуда, монанди калхоте, ки болҳои худро паҳн карда, кабӯтарро дар зери чанголи худ гирад, табақро тамоман дар зери ихотаи худ даровард.

Соҳибхона шояд аз пеши меҳмон ба пеши худ кашидани таомро муҳолифи назокати мезбонӣ доништа бошад, ба табақ даст нарасонда, аммо як тарафи дастархонро ғундошта бо ду зону ба табақ наздик рафта, сари хурди худро дар зери сару гардани Қорӣ дароварда, ба рӯи яхнӣ аз вай ҳамтар ва наздиктар гардид.

Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамюғ ва ҳамкор моандӣ пайдо карданд, чунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охур хӯрок

меҳӯранд ва дар вақти кунчорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охур дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мецоҳанд, инҳо ҳам бо сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабаки худро танг карда наволаҳои калонтарро аз онӣ худ кардан мецостанд.

Ноиб дар пурхӯрӣ ва шикамбандагӣ аз Қоришкамба монданӣ надошт, фарқе, ки дар ин хусус инҳо доштанд, танҳо ҳамин буд, ки Қоришкамба шиками худро ҳамеша аз хонаи мардум, аз хонаҳои қарздоронаш, ҳуҷранишинонаш, аз тӯйхонаҳо ва худоиҳонаҳо ва аз таомҳои сари дӯкони муомиладоронаш пур мекард ва дар хонаи худ ҳеҷ гоҳ бо харчи худ таом тайёр кунонда намехӯрд, ноиб бошад, ҷунони шикамашро аз зиёфатҳои арбоб ва калоншавандагонӣ деҳот сер мекард, инчунин бо маблағе, ки аз торочи деҳқонони фақир ба даст даровардааст, дар хонаи худ ҳам таомҳои сергӯшту равшан тартиб дода мехӯрд ва мувофики мазмуни «рах зану эҳсон кун» монанди Қоришкамба дӯстон ва ҳамкорони худро ҳам бояду шояд зиёфат карда мехӯронид.

Баъд аз он ки мизбон ва меҳмон мурғбирёнхоро ҳам бо иштиҳои «ҷӯалбақарӣ» (гуруснагии говона) хӯрда ба поён расонданд, навбати ҷойнӯшӣ расид ва дар вақти ҷойнӯшӣ Қоришкамба сабаби ба сахро баромадани худро дар зимни накли созише, ки бо Ҳамроҳрафик карда буд, гуфта аз ноиб аҳволи деҳқони мазкурро пурсид.

Ноиб дар ҷавоб, баъд аз накли деҳқони миёнаҳол, коркуни ғаёл, соҳиби панҷ таноб замин, як сар гови қорӣ ва як сар модагов будани Ҳамроҳрафик, гуфт:

– Ё одами ростқавл, содаи зудбовар аст, бинобар ин аз қабилӣ «аз борон гурехта ба новадон афтадан», аз судхӯрони сахро гурехта ба доми шумо афтадааст.

Қоришкамба баъд аз завқидани хандидан аз сухани охири ноиб:

– Яъне «як говмеши ҷавони сершири дарозшир ба дасти ту афтадааст» гӯед! – гуфт ва илова намуд: – Лекин агар ин гуна одами содалавҳи зудбоварро ягон ҳариф аз роҳ баро-

варда нияташро вайрон кунонад, дар он вақт чӣ хоҳам кард?

– Дар он сурат, – гуфт ноиб, – васиқаи шаръие бо мӯҳри козикалон мисли корди буррон шуда дар ихтиёри шумо меафтад ва ба кор дароварандаи он корд ҳам дар ин тарафҳо ман мебошам, бо вай пӯсти ўро канда калла-почаашро аз вай ҷудо карда ба шумо супурдан вазифаи ман аст.

– Ин тавр бошад, – гуфт Қоришкамба, – зудтар Ҳамроҳрафикро кас монда оварда заминҳои ўро ба ман васиқа кунонда диҳед ва ман бозгашта ба шаҳр рафта ба ў пул диҳам. Агар дер монем, метарсам, ки ягон судхӯри дигар ин лукмаи чарбу нарми ба даҳони ман наздикомадаро зада гирад.

– Ба он деҳа рафта дар назди арбобу калонони он ҷо васиқа кардан лозим аст, – гуфт ноиб, – «Арбобро бину деҳро тоз» гуфтаанд, коре, ки дар деҳот бе хабардории арбоб ва калоншавандагон карда шавад, натиҷаи хуб намедихад.

– Ин тавр бошад, зудтар ба ҳамон деҳа равам! – гуфт Қорӣ.

– Меравам! – гуфт ноиб ва ба мулозимони худ тайёр кардани аспҳоро фармуд.

* * *

Ноиб бо гурӯҳи мулозимони худ ва Қоришкамба бо онҳо ба роҳи деҳаи Бӯлмаҳўрон даромаданд. Қоришкамба дар умри худ асп савор нашуда буд, бо вучуди ин ноиб ўро, шояд барои бозӣ бошад, ба як аспи ҷавмасти шӯҳи ҷавон, ки ханўз дастром нашуда буд, савор карда ба роҳ даровард. Асп шӯҳию бозӣ мекард ва аспони дигарро лагадкӯбӣ кардан меҳост, гоҳо бо поҳои пасаш истода, поҳои пешашро ба ҳаво мебардошт, гоҳо поҳои пешашро ба замин устувор дошта, поҳои пасашро ҷуфтакзанон ба ҳар тараф ҳавола мекард ва бо ин ҳаракаташ, гӯё аз ҳучуми аспони аз пас оянда худро мудофия менамуд.

Дар ин аҳвол Қоришкамба дудафта ба қоши зин маҳкам часпида «вой мурдам!» гӯён фарёд мекард ва ў ноибро, деҳаи Бӯлмаҳўронро, Ҳамроҳрафикро ва дар охир худашро,

ки бар хилофи тавсиаи Ҷалолуддини Румӣ^{*} аҳмақӣ карда ба деҳот баромадааст, бо алфозҳои қабех дашном медод, «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳӯрд. Одамони ноиб ба ин аҳволи ӯ хандида ӯро масҳара медоштанд.

Дар ҳақиқат ҳам агар як мулозими аспдон ва аспбози ноиб ҳамеша дар ҷилави аспи Қоришкамба савора рафта, тасмаи лаҷом ва ресмони гулавсори (гулафсори)⁶² аспи ӯро бо дастони қавиаш маҳкам дошта, вайро моҳирона идора намекард, аспи норомии беором^{*} дар аввали бозии худ ӯро бардошта бурда дар як канори роҳ ё киштзор ба замин зада куштаниаш муайян буд.

Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт: ноиб бо аспи худ ба паси Қоришкамба гузашта вайро қамчинкорӣ мекард ва ба аспи худ сағрии аспи ӯро газонда он аспи норомро боз ҳам беоромтар мегардонид.

Саллаи калони Қоришкамба вайрон шуда, каловавор ба гарданиаш афтода, ҳалқаҳои вай камандвор ба тамоми бада-наш печида ва барҳои чомаҳои тағурӯй пӯшидааш ба ҳар тараф пахну парешон шуда рафта буданд.

Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки омад-омади ноибро шунида барои пешвозгирии ин балои ногаҳонӣ ҳамагӣ ба сари роҳ баромада буданд, дар умри худ нахустин бор дастаи ӯро, зоҳиран ҳам бошад, бо хандаи қаҳқаҳаи шодиёна пеш-воз гирифтанд, хандаҳои онҳо ва шӯру ғавғои бачагони деҳа, бо ханда ва ҳаёҳуи одамони ноиб ҳамроҳ шуда, аспи Қоришкамбаро боз зиёдтар бармеангезониданд ва шӯр ме-доданд.

Чун даста ба ҳавлии арбоби деҳ – арбоб Ҳамид даромад, ноиб ва одамонаш аз асп фуромаданд, чанд кас даври аспи Қоришкамбаро гирифта вайро ором нигоҳ дошта, Қори-ро аз болои зин бар рӯи дастҳо бардошта бар болои шахсуфаи сарҳавз гузоштанд. Дар вақти аз асп фуроварда бар рӯи су-фа гузоштан фарёду фиғони Қоришкамба боз ҳам ҷонкохтар шуд, зеро либоси зерини ӯ, ки ба зери рони фарбеҳу нарми ҳеҷ саворӣ надида ва дар ин бардорзани

асп шалҳида хуншор шудааш часпида буд, дар ҳар чунбидан ва чунбондан бо як қабат пӯст аз баданаш канда ўро азоби тоқатнопазир меод.

ХШ

Ноиб ва одамони ў бар рӯи шахсуфа саф кашида нишас-танд, барои Қоришқамба, ки ба сабаби озори зери ронаш дуруст нишаста наметавонист, дар пешгоҳи суфа чои алоҳида мухайё карданд: дар он ҷо чор қабат кўрпачаи сер-пахта паҳн карда дар ду тарафи он ду даста болиш ниҳоданд, Қоришқамба ба болои он кўрпачаҳо, гоҳ ба ин паҳлӯ ва гоҳ ба он паҳлӯ ёзид, ба болишҳо така карда ме-нишаст.

Калонтарони деҳа ҳам ба шахсуфа баромада дар қатори меҳмонон ҷой гирифтанд. Соҳибхона арбоб Ҳамид баъд аз он ки «меҳмонон хуш омаданд» гӯён дар поёнтари суфа нишаст, одамони ў як барраи ширбози фарбеҳро ба наздики суфа оварда дар ҷое, ки чашми ноиб меафтад, сар буриданд. Ин эҳтироми ҷудогонаи арбоби деҳ буд ба ноиби қозикалон.

Баъд аз он одамони арбоб дар пеши меҳмонон дастархон густурда бар рӯи вай нонҳои ширдор, кулчаҳои рағанин ва меваҳои гуногун гузоштанд ва ҷойникҳои ҷой ҳам бо пиёлаҳо дар пеши меҳмонон гузошта шуданд.

Дар вақти нонхӯрӣ ва ҷойнӯшӣ ноиб оммаи деҳқонони ҷомадаридаро, ки дар поёни суфа ба дарахтҳо ва деворҳо така карда сари дупо нишаста буданд, аз назар гузаронид ва дар байни онҳо Ҳамроҳрафикро надида аз арбоб Ҳамид:

– Ҳамроҳрафик дар кучост, дар байни мардум намена-мояд? – гуфта пурсид.

– Ў деҳқони пуркор аст, вақташро бекора намегузаронад, бояд дар саҳро гандум даравида истода бошад, – арбоб ҷавоб дод ва илова кард, – агар ба ў кор дошта бошед, ҷеғ зада биёрам.

– Ҷеғ занед, хуб мешавад.

Арбоб касеро аз қатори дар поини суфа нишастагон ба-рои овардани Ҳамроҳрафик фармуда «ноиб ба ў ҷӣ кор дошта бошад» гуфта андешид ва дар охир аз ноиб пурсид:

– Ба Ҳамроҳрафиқ чӣ кор баромад? Магар аз тарафи ӯ кушта шудани Тӯрамурод муайян гардид?

– Не-е, – гуфт ноиб дар ҷавоби суоли охирини арбоб ва давом намуд, – дар байни ӯ ва ҷаноби Қорӣ (ба Қоришкамба ишора карда) дар бораи ба ӯ қарз дода заминҳояшро ба гарав гирифтани созиши хомакӣ шудааст, инак ҳамин рӯз дар ҳузури шумоён ҳамон созишро пухта карда хату чак мекунем.

Бо шунидани ин ҷавоб арбоб ба тарафи Қоришкамба даст пеш гирифта гарданашро қадре ҳам карда як эҳтиром изҳор карда бошад ҳам, дар чехрааш дигаргунӣ пайдо шуд, ки ин аз қори Қоришкамба норозӣ шудани ӯро нишон меод ва дар ҳамин вазъият ба ноиб нигоҳ карда:

– Бисёр хуб! – гуфт бо дили нохоҳам, – лекин дар деҳа ягон замин, боғ ё ҳавлие фурӯш шудани бошад, аввал ба касе таклиф кардан даркор аст, ки мулки ӯ ба мулки фурӯхташудани ҳамсоя бошад ва агар он мулкдори ҳамсоя харидани он мулкро рад кунад, фурӯшгор ихтиёр дорад, ки ба ҳар кас фурӯшад. Ҳамин тавр будани ҳукми шариатро шумо аз ман хубтар медонед. Аммо, модом ки ҷаноби Қорӣ харидор шуда омаданд, дар байни харидор ва фурӯшгор вазифаи арбобиро шумо ба ҷо оварда қори моро сабук кардаед, мо ба ин кор муқобил намеистем.

– Ман дар ин миёна арбобӣ накардаам, – гуфт ноиб аз худ ранҷонидани арбоби деҳаро, ки дар тороч қардани деҳқонони фақир воситаи ҳудаш мебошад, муносиб надида, – ҳуди Ҳамроҳрафиқ ба афтодани заминҳояш дар дасти ҳамсоягонаш тоқат карда натавоништанашро пай бурда, на-медонам бо маслиҳати қадом кас ба шаҳр рафта бо ҷаноби Қорӣ созиш карда омадааст, – ноиб барои хотирҷамъ қардани арбоб илова намуд. – Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳрии дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғулӣ карда наметавонанд. Ҳар вақт ба маблағи ба қарздодаи ин кас (Қоришкамба) ғоида ба болои ғоида зам шуда қарздор адо карда натавонад, албатта, заминро фурӯшонда пули худро мерӯёнд. Дар он вақт ихтиёр ба

дасти шумоён мешавад, ки ҳар касеро аз аҳолии деҳа муносиб бинетон, он заминҳоро ба ҳамон кас медиҳетон. Дар ҳар ҳол аз расидани қадами чаноби Қорӣ ба деҳаатон на шумо ва на дигар калоншавандагони ин ҷо зарар намебинетон, ин кас одами дароздасти бобаракат мебошанд. – Ноиб дар охири суханаш пурсид: – Ҳамсоязамини Ҳамроҳрафиқ кист?

– Арбоби деҳаи Сангсабз – арбоб Рӯзӣ, – гуфт дар ҷавоб арбоб Ҳамид ва арбоб Рӯзиро, ки дар ҳамон вақт аз дарвоза даромада омада истода буд, нишон дода илова намуд:

– Инак^{*} худашон ҳам омаданд!

* * *

Дар вақти ба пеши шахсуфа расида омадани арбоб Рӯзӣ барои эҳтироми ӯ суфанишинон ҳамагӣ аз ҷо бархостанд. Ӯ ба рӯи суфа баромада бо ноиб ва Қоришкамба ва бо одамони ноиб ягон– ягон вохӯрӣ карда ва дар охир бо соҳибхона мулоқот намуда, ба ҷое, ки ӯ аз худ болотар нишон дода буд, нишаст ва бо дигар калонони деҳа вохӯрдӣ накарда, ҷафат ба сарчунбонии сабуке иктифо намуд.

Одамони арбоб Ҳамид аз пешкашҳои ба ноиб овардаи арбоб Рӯзӣ як ҷувол харбузаро дар лаби ҳавз ҷида монда як дастарахон ҷафири рағғанизардиро, ки бар рӯяш чор дона мурғи бирён буд, бар рӯи суфа бароварда ба пеши ноиб бурда кушода гузоштанд.

Ноиб ду мурғи бирёнро дар пеши худ ва Қоришкамба нигоҳ дошта он дуи дигарро ба дигарон дод, ки дар байни худ пора карда бихӯранд.

Ин кори ноиб шояд ба Қоришкамба маъкул наафтада бошад, ки бо дасташ гӯшти дар пешаш истодаро порча-порча канда ба даҳонаш андохта истода чашмонашро аз ду мурғе, ки ба пеши ҳамаи аҳли маҷлис тақсим ёфта буд, намеканд, аз хӯрдани гӯшти он мурғон умедашро канда бошад ҳам, хӯрдани ҳасрати онҳоро давом меод.

Баъд аз хӯрда шудани мурғбирёнҳо бар рӯи дастархон баррабирён омад, ки дунба ва гӯшти паҳлӯи вай ҳам насиби Қоришкамба ва ноиб гардид...

Дар охир дастархон ғундошта шуд ва устухонҳои хоида-

шуда ба пеши саг партофта шуда, нонрезаҳо ба пеши мурғон афшонда шуданд, нонбурдаҳо ва устухонҳои гӯшташон тамои канда гирифтанашударо ба деҳқонони ғайри доданд, ки онҳо дар зери дарахтҳо ва деворҳо, гӯё ба ин зиёфат тамошобин шуда сари ду по нишаста буданд, ҳатто Ҳамроҳи Ҳамроҳи ҳам, ки ин зиёфат «ба шарафи торҷи кардани ӯ» ташкил ёфта аз тарафи ноиб махсусан ҷеғ зада шуда буд, ба сари дастархон даъват нашуд.

* * *

Баъд аз таъми гарм дар вақти харбузаҳои созиши байни Қоришкамба ва Ҳамроҳи Ҳамроҳи ноиб ба арбоб Рӯзи, ки ба заминҳои Ҳамроҳи Ҳамроҳи чашм дӯхта буд, нақл кард ва пас аз ғундошта гирифта шудани пӯчоқҳои харбуза ноиб ба рӯи суфа баровардани Ҳамроҳи Ҳамроҳи амр намуд.

Ҳамроҳи Ҳамроҳи ба рӯи суфа баромада дар гӯшае сар ҳам карда нишаст. Арбоб Ҳамид ба ноиб нигоҳ карда:

– Бар болои созише, ки дар байни ҷаноби Қори ва Ҳамроҳи Ҳамроҳи шудааст, мо набудем. Марҳамат намуда дар пеши арбоб Рӯзи он созиширо ҳикоя кунед, то ки калону хурди деҳа шунида, аз воқеа хабардор шуда, шӯҳиди зиндаи ин кор гарданд.

Ноиб баъд аз як бори дигар нақл кардани он созиш аз Ҳамроҳи Ҳамроҳи пурсид.

– Ту аз ҷаноби Қори чанд танга қарз гирифтани мехохӣ?

– Намедонам, ман ҳаминро медонам, ки аз самоворҷи панҷсад танга қарз доштам, он маблағ бо дурӯза ғайридаш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид.

– Яъне панҷсаду панҷоҳ танга қарз гирифтани мехохӣ? – ноиб боз пурсид.

– Ҳамин тавр!

– Барои дигар харҷҳо пул дорӣ?

– Ман як пули сиёҳ ҳам надорам! – Ҳамроҳи Ҳамроҳи ҷавоб дод ва илова карда пурсид: – боз чӣ гуна харҷҳо ҳастанд?

– Ту хело одами сода менамояи! – гуфт ноиб бо оҳанги таъна ба Ҳамроҳи Ҳамроҳи карда ва давом намуд: – аввал ин ки то хатро ба ҷаноби қозикалон мӯҳр кунанда аз Қори пул

гирифтанат боз як рӯз гузашта қарзи ту аз самоворчӣ ба панҷсаду ҳафтоду панҷ танга мерасад. Ҳамин тавр не?

– Ҳамин тавр! – Ҳамроҳрафиқ ҷавоб дод.

– Охир ба арбоб Рӯзӣ, ки ба сари кори ту лаълино дастархон карда бо пешкашҳои калон қадам ранча намуда омадаанд, магар «ҳаққи қадам» – гуён бисту панҷ танга намедихӣ?

– Додан лозим аст! – Аз тарафи Ҳамроҳрафиқ арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

– Бо ин маблағи даркориат ба шашсад тангаи расо расид. Магар ба Арбоб Ҳамид, ки барои баробар кардани кори ту зиёфати калоне тартиб додаанд ва арбоби деҳаи худат буда соҳиби зиндаю мурдаат мебошанд, чил танга намедихӣ?

– Доданаш лозим аст! – аз ҷониби Ҳамроҳрафиқ арбоб Рӯзӣ ҷавоб дод.

– Бо ин маблағи даркориат бо шашсаду чил танга расид. Магар ба панҷ нафар калонони деҳаат, ки дар ин маҷлиси хайр ҳозир буда, шохиди ҳолиси ин додугирифт мебошанд, ҳар қадам дутангагӣ даҳ танга намедихӣ?

– Медихад! – арбоб Ҳамид ҷавоб дод.

– Акнун маблағи даркориат ба шашсаду панҷоҳ танга расид, – гуфт ноиб ва давом кард: – барои мӯҳронаи ҷаноби қозикалон, котибонаи ман ва хизматонаи мулозимонам – ҳамагӣ дар як ҷо панҷоҳ танга намедихӣ?

– Барои мӯҳрона ва хароҷоти ноибхона ин кам аст! – гуфт арбоб Ҳамид сухани ноибро бурида, – барои ин хароҷот ҳеч набошад сад танга доданаш лозим аст.

– Сад танга доданаш лозим аст! Лекин ман деҳқони меҳнатдӯст ва одами рост будани Ҳамроҳрафиқро ба назар гирифта панҷоҳ тангаамро гузаштам ва умедворам, ки ӯ ин некии маро аз ёд набароварда, дар ҳаққи ҷаноби қозикалон ва ман дуо мекунад, – гуфт ноиб ва ба Ҳамроҳрафиқ нигоҳ карда сухани худро давом дод: – бо ин панҷоҳ танга маблағи даркориат ба ҳафтсад танга расид. Мувофиқи созиши ту, ки бо ҷаноби Қорӣ кардӣ, ба ҳисоби ҳар сад танга дар моҳе шаш танга ғоида, ғоидаи ҳафтсад танга дар моҳе чилу ду танга ва дар соле панҷсаду чор танга мешавад. Агар ин маблағро ба

тани пул, ки ҳафтсад танга буд, зам кунем як ҳазору дусаду чор танга мешавад. — Ноиб баъд аз ин ҳисоб ба шартҳои васиқа гузашта ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда давом намуд:

— Инак ту аз ҷаноби Қорӣ ҳафтсад тангаи нақд гирифта ғоидаи яқсолаашро, ки панҷсаду чор танга мешавад, ба вай зам карда ба маблағи як ҳазору дусаду чор танга панҷ таноб заминатро бо байъи шаръӣ⁶³ ба ин кас мефурӯшӣ. Агар дар охири сол ин маблағро тамоман адо намоӣ, хататро баргашта мегирӣ ва заминат мулки холис шуда ба дасти худат мемонад. Агар дар охири сол танҳо ғоидаи пулро диҳӣ, ҳукми ин хат дар соли дуввум ҳам қорӣ мешавад. Ва дар соли саввум ва чорум ҳам шарт ҳамин аст. Ҳар вақт ки аз додани ғоидаи пул ё тани пул саркашӣ кунӣ, ҷаноби Қорӣ ҳақ до-ранд, ки заминро тамом аз дасти ту гиранд.

Ноиб баъд аз шарҳ додани ин шартҳо аз Ҳамроҳрафиқ пурсид:

— Дуруст аст?

— Дуруст будагист, — гуфт Ҳамроҳрафиқ дар ҳолате ки аломати шубҳа ва норизой аз чехрааш хувайдо буд.

Баъд аз он ноиб аз Қоришқамба пурсид:

— Шумо чӣ мегӯед?

— Ман ин ҳисоби шуморо нодуруст медонам! — гуфт Қоришқамба бо қатъияти тамом.

— Чаро? — ноиб бо оҳанги таачҷуб пурсид.

— Чунки ман аз қарздорони шаҳриам ғоидаи ҳармоҳаро дар охири ҳамон моҳ гирифта он маблағро боз ба касе ба ғоида меонам. Назар ба ҳисоби шумо чилу ду танга ғоидаи моҳи яқум ба Ҳамроҳрафиқ ёздаҳ моҳ беғоида меонад, ғоидаи моҳи дуввум даҳ моҳ беғоида меонад ва ҳоказо, ки ин ба ман зарари қалон аст.

Ноиб ин суҳанҳоро шунида аз таачҷуб баромада:

— Акнун фаҳмидам! — гуфт ва илова намуд: — аз рӯи ҳисоби шумо ғоидаи пулатон дар як сол чӣ қадар мешавад?

— Ғоидаи ғоидаи ин маблағ, ки назар ба ақидаи худам наберааш мебошад, агар қасрҳоро ба назар нагирифта, ҳисобро деҳқонфаҳм карда гӯям, дар як сол яқсаду шасту панҷ танга мешавад.

– Яъне Ҳамроҳрафиқ аз шумо ҳафтсад танга нақд гирифта ба як ҳазору сесаду шасту нӯҳ танга хатти қозӣ диҳад, – гуфт ноиб ва боз пурсид, – ҳамин тавр аст?

– Қариб ҳамин тавр аст, – гуфт Қорӣ, – лекин як ҳисоби нозуки дигар ҳаст, ки мувофиқи он, ба маблағи як ҳазору чорсад танга қарз додани Ҳамроҳрафиқ лозим меояд.

Ҳамроҳрафиқ то ҳол хомӯш нишаста буд ва оқибати кори худро дар натиҷаи ин ҳисобҳо, ки ҳеҷ интизорӣ надошт, меандешид. Вакте ки ӯ сухани охирини Қорӣишкамбаро шунид, ки натиҷаи охирини ҳисоби қарздориаш будааст, якбора шӯрид, гӯё ӯ ҳезуме буд, ки то ҳол кӯрдуд месӯхт ва бо вазидани боди тунде якбора шӯълавар шуд, аз ҷояш ҷаста бархоста ба аҳли маҷлис хитоб карда гуфт:

– Агар хонаи маро нияти сӯхтан дошта бошeton, якбора оташ зада сӯзонeton, заминҳоямро фурӯхта байни худ тақсим карда гирeton, ҳудамро аз деҳа ронда барорeton! Агар бо инҳо ҳам дилҳотон ором нагирад, ҳудамро бурда дар зиндони амир ҳабс кунонетон, ё ба дораш овезeton! Аммо ман ба ихтиёри худ ба ин навъ ҳисоб ва савдо розӣ шуда наметавонам!..

Ӯ, намедонам, боз чиҳо гуфтан меҳост, аммо аз ғояти ҳаяҷон нафасаш гулӯгир шуд ва кафкҳои дар даҳонаш чамъшударо «туф-туф» карда хомӯш монд.

Аҳли маҷлис ба ин ҳолати ӯ қаҳқосзанон хандиданд ва баъд аз пасанда шудани хандаи умумӣ арбоб Ҳамид ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда сухан сар кард:

– Додарам, Ҳамроҳ! – гуфт ӯ нармона – розӣ нашавӣ, розӣ нашудан гир! Ҳеҷ кас туро розӣ шав гуфта зӯр накардааст, лекин хунатро вайрон накарда, дар ҷоят нишаста, суҳанони маро гӯш кун!

Ҳамроҳрафиқ «уф!» гӯён дар ҷои худ нишаста ба замин чашм дӯхт ва арбоб Ҳамид давом кард:

– Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардаам ё ин ки арбоб Рӯзӣ, ё эшони ноиб, ё ҷаноби Қорӣ оварданд?

Ҳамроҳрафиқ ба ин суолҳо ҷавоб надод ё ин ки ҷавобе надошт, ё ҷавоб дошта бошад ҳам, баъд аз паст шудани

оташинаиш ба ҷавоб додан ҷасорат накард, дар ҳар ҳол ба замин чашм дӯхта хомӯш истод.

Арбоб Ҳамид давом кард:

– Ба ман ҳамин қадар маълум аст, ки ту дар сайри гули сурух, вақте ки ба мазори Баҳоваддини Нақшбанд рафтагор шудӣ, яtimi арбоб Рӯзӣ Тӯрамурад ҳам ҳамроҳи ту рафт. Ту дар рӯзи дигар баргашта омадӣ, Тӯрамурад ҳамроҳи ту набуд. Чун аз ту чӣ шудан ва ба кучо рафтани Тӯрамудро пурсиданд, «намедонам, дар роҳ аз ман ҷудо шуда ба як тарафи дигар рафт» гуфтӣ. Аммо дар байни мардум овоза шуд, ки гӯё ту дар роҳ Тӯрамудро кушта партофта, пули нақди дар дасти ӯ бударо гирифтаӣ. Бо вучуди ин на ман ва на арбоб Рӯзӣ «гумон аз имон ҷудо мекунад» гӯён туро ба қозихона нақшидем. Эшонӣ ноиб ҳам фуқародорӣ карда болои ин корро пӯшондан хоистанд. Лекин вақте ки ин хабар ба гӯши қозикалон ва миршаби Бухоро расид, онҳо ба дастгир кардани ту амр фармуданд. Ночор эшонӣ ноиб туро дастгир карда ба шаҳр фиристоданд, бо тӯҳмати одамкушӣ дар зиндон афтодӣ. Гуноҳи ман ва арбоб Рӯзӣ ҳамин шуд, ки чандин рӯз аз паси ту давида бо панҷсад танга хароҷот туро аз зиндон халос кардем, вагарна ту ё кушта мешудӣ ё даҳ ҳазор танга пули хун меодӣ, ё ин ки якумрӣ дар зиндон монда мурда мерафтӣ...

– Гуноҳи дигарӣ мо ин аст, ки – гуфт арбоб Рӯзӣ сухани арбоб Ҳамидро бурида, – дар миён шуда аз самоворчии қозихона панҷсад танга хароҷоти аз зиндон халос кардани туро қарз бардошта додем.

– То ин ҷо маълум шуд, ки на ман ва на арбоб Рӯзӣ ба ту бадӣ накарда будаем. Магар ба пеши ҷаноби Қорӣ туро мо фиристодем? – гуфта арбоб Ҳамид аз Ҳамроҳрафик пурсид.

Ҳамроҳрафик гӯё ки ин суханонро нашунида бошад, ҷизе нагуфт ва чашмашро аз замин нақанд.

– Магар туро ман ба пеши ҷаноби Қорӣ фиристодам? – гуфта пурсид ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда.

Ҳамроҳрафик боз ҷавобе надод.

– Ба ман нигоҳ карда ҷавоб деҳ, аз ту мепурсам, ки туро ба пеши ҷаноби Қорӣ магар ман фиристодам? – гӯён ноиб аз ҷояш нимхез шуда пӯписа кард.

– Не, – гуфт Ҳамроҳрафиқ, бе он ки чашмашро аз замин канад.

– Ба пеши чаноби Қорӣ туро кӣ фиристод? Бурро – бурро ҷавоб деҳ!

– Худам рафтам, – гуфт Ҳамроҳрафиқ.

– Дурӯғ гуфти! Ту чаноби Қориро кай боз мешинохти?

– Имоми деҳаи мо, ки ба чаноби Қорӣ ошно будааст, «бо Ҷоидаи арзон^{*} қарз мегирӣ ва аз гузаштани заминат ба дастии аҳли деҳа халос мешавӣ» гуфта ӯ фиристод, – гуфт арбоб Ҳамид.

– Имомро ҷеғ занед! ӯ чаро ба кори ин тӯҳматӣ ҳамроҳ шудааст? – гуфт ноиб.

– Мо барои ин кораш ӯро коҳиш карда будем, намедонам, ранҷида ё ин ки шарм дошта масҷидро партофта рафтааст, – гуфт арбоб Ҳамид дар ҷавоби ноиб.

– Эҳтимол ба Ҷоида Ҷоида зам кардани ман ба ту нафорида бошад, – гуфт Қоришқамба ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда, – агар ин тавр бошад, ту ҳармоҳа Ҷоидаро дар охири ҳамон моҳ чилу ду танга бурда ба ман деҳ, дар як сол аз яксаду шасту панҷ танга Ҷоидаи барзиёд додан халос мешавӣ.

– Деҳқони хокпош дар ҳар моҳ пули нақдро аз кучо меёбад? – гуфт Ҳамроҳрафиқ, – дар дастии ман пули нақд сола як бор дар вақти гандум ва харбузапазӣ меафтад.

– Ин тавр бошад, чаро шӯрида оташин мешавӣ? Дар хотир ор, ки маро аз қорам мононда зорӣ карда ту ин ҷо овардӣ. Акнун аз^{*} дастии ҳама ва аз ин ҷумла аз дастии ман ҳам дод мегӯӣ. Агар аз қавлат гашта бошӣ, ман ҳозир баргашта ба шахр меравам. Дар он вақт ту медонию самоворчӣ.

Қоришқамба ин суҳанҳоро гуфта ба баргаштан муҳайё шудан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ аз қавлаш гаштан наметавонист, чунки қарзи самоворчӣ то як ҳафта – даҳ рӯзи дигар ба маблағе мерасид, ки ғайр аз заминро ба арбоб Рӯзӣ Ҷуруҳта қарзи ӯро адо кардан ҷораи дигаре намеёфт, бинобар ин бо забони хуш ба Қоришқамба хитоб карда гуфт:

– Ҳамаи ҳисоби шуморо ман фаҳмидам, ғайр аз қабул кардани онҳо ҷорае надорам. Аммо сию як танга, ки бе сабаби маълум ба болои як ҳазору сесаду шасту нӯҳ танга зам

карда маблағи қарзи маро ба як ҳазору чорсад танга расон-
дед, ба ман бисёр алам кард.

– Ин маблағ ҳам бе сабаб нест, – гуфт Қоришкамба, – ман дар шахр аз хонаи қарздорони худам ҳар рӯз ё рӯздармиён зиёфат меҳӯрдам. Албатта, ман аз шахр ба сахро омада аз ту зиёфат талаб намекунам. Ана, ба бадали ҳамон зиёфат ман сию як танга зиёд кардам. Агар ту маро ҳар рӯз ё рӯздармиён, чунонки қарздорони шахриам меку-
нанд, зиёфат мекардӣ, ҳарчи барзиёди ту соле аз ҳазор танга бештар мешуд. Ман ба ту раҳм карда ҳамин хароҷоти ваз-
нинро ба бадали сию як танга аз гардани ту бардоштам.

– Биёед, аз ин даъво гузаред, – гуфт арбоб Ҳамид ба Қоришкамба нигоҳ карда, – зиёфати марди деҳқон харбуза, тарбуз ва сабзию пиёз аст. Ҳамроҳрафиқ ба шахр барои фурӯхтани ҳамин чизҳо равад, аз ҳаминҳо як қисмашро бе-
пул, ба ҷои зиёфат, бурда ба шумо диҳад.

Қоришкамба розӣ шуд, ноиб васиқаро навишт ва ваъда кард, ки фардо ба қозикалон мӯҳр кунонда меорад. Ҳамроҳрафиқ фардо рафта васиқаро аз ноиб гирифта ба Қорӣ бурда дода пулро гирад, баъд аз додани қарзи самоворчӣ бақияшро ба арбоб Ҳамид диҳад, ки ӯ мувофиқи қарордод ба касони дахлдор тақсим намояд.

Ноиб, одамони ӯ ва Қоришкамба барои рафтан бархоста ба аспҳо савор шуданд. Аҳли маҷлис барои аз дарвоза гусел кардани онҳо дар канори роҳ қатор истоданд. Чун дастаи но-
иб аз дарвоза баромад, як ҷавон ба пеши ноиб давида омада:

– Тӯрамурод, ки ғоиб шудани ӯ сабаби ҳамин қадар хо-
навайрон гардидани Ҳамроҳрафиқ шудааст, ҳозир омад, –
гуфт.

Ноиб ба ин хабар он қадар аҳамият надода, ҳатто худро ба нофаҳмӣ зада бошад ҳам, оммаи деҳқонон ҳаёҳуӣ бар-
доштанд ва аз ҳар тараф садо дардоданд, ки «бо омадани Тӯрамурод тӯҳмати беасл будани аз тарафи Ҳамроҳрафиқ кушта шудани ӯ маълум шуд. Акнун хароҷоти дар ҳабси Ҳамроҳрафиқ шударо аз ҳокимон гашта гирифтани лозим аст, то ки Ҳамроҳрафиқи бечора аз хонавайронӣ халос ша-
вад...»

Аз миён бисёр фурсат нагузашта Тӯрамурод расида омада бо аҳолии деҳа аз як сар вохӯрдӣ кардан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ ба пеши ӯ давида рафта:

– Вохӯрдиро сонӣ мекунӣ, ҳозир бо ман омада худро ба ноиб нишон дода, гӯӣ ки «ман туро накуштаам».

Тӯрамурод зуд омада ба ноиб салом дод ва Ҳамроҳрафиқ ба ноиб гуфт:

– Акнун худатон аз ин гап пурсед, ки «ман ӯро кушта будаам, ё ин ки аз кучо рафтани ӯ ман хабардор будаам, ё не?»

Ноиб хоҳам-нахоҳам аз Тӯрамурод пурсид:

– Ту ғоиб шуда кучо рафта будӣ?

– Ман, – гуфт Тӯрамурод, – панҷ сол дар хонаи арбоб Рӯзӣ хизмат кардам. Ҷомаам нав ва шикамам сер нашуд. Дар ин миёна бемор шудани хоҳарамро, ки дар Азизобод афтода буд, шунидам ва аз арбоб пурсидам, ки ба ман панҷ танга диҳад, то ки рафта хоҳарамро дида оям, надод. Ин кори арбоб ба ман бисёр саҳт расид. Аз хизмати ӯ гурехтанро дар дили худ муқаррар кардам. Ҳарчанд дар роҳ ҳамроҳи Ҳамроҳрафиқ баромада бошам ҳам, кучо рафтанимро ба ӯ нагуфта, аз вай ҷудо шудам, то ки арбоб шунида аз дунболи ман кас фиристода маро ба даст надарорад. Вақте ки шунидам Ҳамроҳрафиқ бо тӯхмати «кушандаи ман будан» ба зиндон афтодааст, «ҳар чи бодо, бод!»-гӯён барои халос кардани вай омадам.

– Таксир, арз дорам, – гуфта арбоб Рӯзӣ ба ноиб наздик шуд.

– Чӣ арз доред? – ноиб пурсид.

– Мурдаҳои падар ва модари ин бачаро дусад танга харч карда ман гӯрондам. Худи ин бачаро хӯронда, пӯшонда, тарбия карда калон кардам, ки дар ин ҳам тахминан дусад танга харч шуд. Вақте ки ин бача калонтар шуд, ба ҷои он ки ба ман дастёрӣ карда бо хизмати ночизонаи худ қарзҳои маро адо кунад, гурехта рафт. Илтимос дорам, ки ин бачаро ба ҳабс гирифта танбеҳ кунед, ки ба бачагони сарсаригарди дигар ибрат шавад. Ҳар гоҳ ки сараш ба девор расида аз карда пушаймон шавад, ба ман оварда супоредаш, ки ба ба-

дали қарзи мурдаҳои падару модараш ва қарзи ҳудаш дар ман^{*} хизмат кунад.

– Бисёр хуб! – гуфт ноиб ба арбоб Рӯзӣ ва ба одамони худ нигоҳ карда фармон дод: – Дастони ин бачаро ба пушташ баста, дар ҷилави асп пиёда давонда бурда, дар зинхонаи⁶⁴ ноибхона ҳабс кунед!

Ин фармон дарҳол ба амал омад. Дар вақти ба амал оварда шудани фармони ноиб оммаи деҳқонон, ки аз омадани Тӯрамурад ба умеди ғолибрасидан ба Ҳамроҳрафиқ шодмон шуда буданд, дар маҳбус шудани ӯ аз ҳад зиёд ғамгин гардида, «э воҳ, ки беҳ нашуд, батар шуд» гуфтанд. Аммо ҳуди Тӯрамурад дар вақти баста шудани дастонаш механдид.

– Касоне, ки дар сина дил доранд, аз маҳбус шудани ту хун мегирианд, ту чаро дар ин аҳвол механдӣ? – гӯён Ҳамроҳрафиқ аз Тӯрамурад пурсид.

– Ман ҳамин сол одами сисола шудаам, дар вақти ба хизмати арбоб даромаданам ҷавони биступанҷсола будам. Ғоятан ин аст, ки тақдир маро беришу мӯйлаб, яъне кӯса офаридааст. Ман дар ин механдам, ки бойҳои пештара меҳнат ва дастрасчи хизматгори худро дузданд, хӯчаини ман умри маро дуздид, маро «бача» мегӯяд. Аҷобати дигар ин аст, ки эшони ноиб ҳам ба сухани хӯчаин даромада маро «бача» гуфтанд.

– Ҳанӯз аз даҳонат бӯи шир меояд, аммо ту худро сисола мегӯӣ? – гуфт Қоришқамба. Аммо ноиб ин «забондарозии Тӯрамудро» хомӯшона нагузаронида ба одамони худ фармуд, ки ӯро қамчинкорӣ карда, пеш андохта, аз байни мардум зудтар дур кунанд.

Ин фармони ноиб ҳам ба амал оварда шуд ва дастаи ноиб ҳам аз деҳа дур гардид. Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки ба сабаби аспсавории масҳарабозонаи Қоришқамба дастаи ноибро бо ҳаёҳуй ва ханда пешвоз гирифта буданд, ба сабаби хароб шудани хонаи Ҳамроҳрафиқ ва ҳабс шудани ногаҳонии Тӯрамурад ба ғазаб омада дастаи ӯро бо нафрату нафрин гусел карданд.

XIV

Дар сахро роҳ ёфтани Қоришкамба ба судхӯрони деҳот нафорида, хусусан арбоб Рӯзиро, ки калонтарин судхӯрони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон буд, ба ғазаб овард. Ӯ наметавонист, ки аз Қоришкамба арзонтар карда пул ба ғоида монда, деҳқонони ба қарз мӯҳтоҷро аз дасти вай зада ғирад, дар ин кор ӯро, аз як тараф, ҳисси аз ҳад зиёди ӯ ба ғоида, ки ба деҳқонон ҳар сад тангари дар ҳар моҳ аз ҳашт то даҳ танга ғоида ғирифта ба қарз меод, роҳ надиҳад, аз тарафи дигар, сармояи нақдаи ӯ ҳам барои рақобат кардан бо Қоришкамба барин одами серпул кифоя намекард. Ба болои ин, мақсади асосии ӯ аз судхӯри заминҳои деҳқононро ба даст дароварда худӣ онҳоро ғулом кардан буд, ки бо ғоидаи кам ин мақсадро ба даст даровардан бисёр душвор буд ва дер ҳам мекашид. Ва ҳол он ки агар ӯ ғоидаи пули худро аз Қоришкамба арзонтар кунад ҳам, аҷаб набуд, ки деҳқонон боз ба дари Қоришкамба раванд, зеро деҳқонон медонистанд, ки Қоришкамба ба сахро омада деҳқонӣ кардан наметавонад, бинобар ин ба замини онҳо чашм намедӯзад. Арбоб Рӯзи бошад, имрӯз ё фардо заминашонро аз дасташон зада мегирад.

Арбоб Рӯзи бо қувваи ҳукумати маҳаллӣ ё бо сӯиқасд ҳам Қоришкамбаро аз сахро дур кардан наметавонист, чунки ноиби қозикалон дӯсти наздики Қорӣ буда, ӯ наметавонист дар ҳар ҳодиса дӯсти худро мудофия ва муҳофиза кунад.

Арбоб Рӯзи як асп дошт, баъд аз чанд гоҳ боз аспӣ дигаре харид, ин аспони ӯ дар як субот⁶⁵ баста мешуданд. Аввалҳо ин ду асп дар вақти ҷав ва алафхӯри бо ҳам ҷанг карда, бо лағадкӯбии якдигар машғул шуда, ҳеҷ кадомашон аз хӯрок дуруст баҳра намебурданд. Рафта-рафта ин ду асп бо ҳам ром ва омӯхта шуданд, дар он вақт алаф ва ҷавро ёрона ва дӯстона меҳӯрданд, ҳатто яке аз онҳо сер шавад ва дигаре машғули хӯрокхӯри бошад, аспӣ сер гардан ва сағрии асперо, ки ба хӯрокхӯри машғул буд, бо дандонаш дӯстдорона хорумол мекард.

Арбоб Рӯзи ду сағ ҳам дошт, онҳо бо вучуди ин ки аз хурдсолӣ дар як хонадон калон шуда бо ҳам ром буданд,

хамин ки устухоне дар миёнаи онҳо партофта мешуд, бо ҳам ҷангу ҷидолро сар мекарданд ва ҳеҷ гоҳ осуда хӯрок хӯрда наметавонистанд, ҳатто баъзан ҷунон бо ҳам ҷангида сару рӯи якдигарро саҳт маҷрӯҳ мекарданд, ки ҳар ду ҳам аз устухонхой маҳрум мемонданд.

Арбоб ана аз ҳамин хусусияти ҳайвонот дар муносибати худаш бо Қоришкамба ибрат гирифт, ӯ дар дили худ ме-гуфт: «Агар ман бо Қоришкамба дар байни худ муомилаи сағона кунем, ҳар дуи мо ҳам аз дастранҷи деҳқонон дуруст ғоида бурда наметавонем, агар мо муомилаи аспона кунем, ҳар дуямон ҳам ба қадри иштиҳо баҳрааманд мешавем».

Ӯ бо ҳамин муҳокима пеши Қорӣ рафта бо ӯ созиш кард ва аз ӯ бо қарори ба ҳар сад танга дар моҳе се танга ғоида пул бардошта,* ба деҳот бурда, ба деҳқонони мӯҳтоҷ, зами-нашонро бо байъи шаръӣ хат карда гирифта, ба қарори ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз ҳашт то даҳ танга ғоида гирифтанд, қарз додан гирифт. Аммо агар пулаш ба ягон деҳқон сӯзад ҳам, ин борро ба гардани Қорӣ напартофта, худ бардоштан хост.

Бо ҳамаи ин, гоҳо ҳирси сағонаи Қоришкамба ҷӯш зада ба арбоб Рӯзӣ: «Ман соҳиби пул шуда истода дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга се танга ғоида мегирам, аммо шумо аз болои пули ман дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз панҷ то ҳафт танга ба муфт ғоида мебаред. Ин аз инсоф нест» гуфта изҳори норизой мекард.

Арбоб Рӯзӣ дар ҷавоб зиндагонии байнихудии аспон ва сағони худро нақл карда, «ҷаноби Қорӣ, дар муомила асп шавед, сағ нашавед!» гуфта ӯро соқит мекард.

Дар ҳақиқат, Қоришкамба аз созише, ки бо арбоб Рӯзӣ кард, шод буд, чунки ба воситаи ӯ бе ҳеҷ ташвиш ва бими сӯхтани пул як қисми маблағҳояшро, ки дар бонк бо ғоидаи дар ҳар сол саде ба панҷ ғоиз меҳобиданд, ба дувоздаҳ ба-робари ғоидаи аз бонк рӯянда ба деҳот паҳн карда таво-нист, ин бошад, орзуи яқумрии ӯ буд.

Арбоб Рӯзӣ ҳам аз ин созиш хурсанд буд, чунки маблағҳои ғайри маҳдуди Қоришкамбаро ба деҳот паҳн карда бисёр заминҳоро бо байъи шаръӣ ба даст медаровард

ва дар фурсати муносиб он заминҳоро тамоман аз худ карданаш мумкин буд, зеро ӯ бо машварати ноиб васиқаҳои аз деҳқонон гирифтаниашро бо муддати муайян яксола ё дусола не, балки «индатталаб» (дар вақти талаб ситонданаш мумкин) менависонд ва дар асоси он васиқаҳо метавонист, ки аз деҳқони фақир^{*} дар вақти тангии сол пули худро талабад ва дар сурати пулро адо карда натавонистани деҳқон замини ӯро аз они худ мекард.

Аввалин қурбони ин ду саги аспшуда Ҳамроҳрафиқ гардид, чунки бо илтимоси арбоб Рӯзӣ Қоришкамба дар як вақти тангии сол пули худро аз Ҳамроҳрафиқ талаб кард, ӯ дода натавонист. Бинобар ин ӯ панҷ таноб замини ба даҳ ҳазор танга арзандаи Ҳамроҳрафиқро ба арбоб Рӯзӣ ба чор ҳазор танга фурӯшонда пули худро рӯенд.

Азбаски дар ҳар сари чанд гоҳ рағи ҳирси сағонаи Қоришкамба чунбида, ба ғоидаҳои меёфтагии арбоб Рӯзӣ изҳори рашк ва ҳасад мекард, Арбоб хост ба болои як муроғи ба деҳқонон, ки дар ҳонаи ҳудаш ташкил меёфт, Қоришкамбаро ба сифати тамошобин иштирок кунонад, то ки вай бо чашмони худ дида бовар кунад, ки муомила ба деҳқонон чӣ қадар душвор буда, ба болои ин чӣ миқдор харҷи барзиёдро талаб мекардааст. Бинобар ин ӯ Қоришкамбаро дар рӯзи муроғи ба ҳонаи худ бурда меҳмон кард.

* * *

Ҳасли тирамоҳ буд, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд ҳам, деҳқонон чамъ карда нагирифта буданд, ғӯзаҳо^{*} шукуфта, сарҳои ҳувориҳо ба тағалакҳои⁶⁶ худ овозон истода, хӯшаҳои арзану кӯноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пиёз барин сабзавоти беҳмева ба ранги зумуррадин тофта чашми бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд; харбузаҳои тирамоҳӣ ранг оварда, аз байни палакҳои расидаи ҳанӯз пажмурданаи худ бисёр назаррабо менамуданд.

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз ба ҷои он ки дар киштзор буда ба кори ҳосилғундорӣ машғул бошанд,

дар пеши ҳавлии арбоб Рӯзӣ гирд омада буданд. Онҳо монанди он ки дар пеши мурдахона нишаста бошанд, дар ду паҳлӯи дарвозаи калон қатор ба девор таъя карда ғамгинона менишастанд, аммо аз даруни ҳавлӣ монанди мурдахонаҳо овози навҳа ва ғиря шунида намешуд, билъақс, аз он ҳавлӣ, гӯё ки дар он ҷо тӯй шуда истода бошад, садои шӯҳӣ, бозӣ ва хурсандӣ мебаромад.

Дар ҳақиқат ҳам он рӯз дар ҳавлии арбоб Рӯзӣ тӯй набошад ҳам, як зиёфати тӯймонанде ташкил ёфта буд, гули сари сабади ин зиёфат Қоришқамба ва ноиби дар деҳаи Ға-лаосиё бошандаи қозикалон Мирзохӯҷаи шикамбанда буданд. Дигар ҷои ин меҳмонхонаи васеъро одамони ноиб ва туфайлихӯрон, яъне калонони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон пур карда менишастанд.

Баъд аз хӯрда шудани таомҳо ва нӯшида шудани чойҳо ноиб ба арбоб Рӯзӣ:

– Акнун сар кунем, мешавад, рӯз ҳам рафт! – гуфт.

– Бисёр хуб! – гӯён Арбоб аз ҷояш бархоста аз тоқчаи меҳмонхона як сандуқчаро гирифта аз даруни вай як бастаро бароварда оварда ба ноиб дод. Ноиб он бастаро кушод, даруни вай пур аз васиқаҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд.

Ноиб он васиқаҳоро аз назар гузаронида аз арбоб пурсид:

– Магар ҳамаи инҳоро ҳамин рӯз мебинем.

– Ҳамаашро ҳамин рӯз дида баромадан даркор аст, – гуфт арбоб, – зеро агар баъзеаш дер монад, аҷаб нест, ки баъзе қасон он қарздоронро аз роҳ бароранд; охир, «одамро одам вайрон мекунад, заминро об» гуфтаанд.

Ноиб яке аз васиқаҳоро ба даст гирифта:

– Ин ба номи Мӯҳсин будааст, – гуфт, – аввали қор ҳаминро дидан мумкин аст?

– Не! – гуфт Арбоб ва эзоҳ кард, – Мӯҳсин дар ҳар ҷо «ман пули Арбобро расондам, то ӯро қасам надихам, дигар пул намедихам» гуфта гаштааст. Ў, албатта, дар вақти му-роғия гапҳои пасту баланд хоҳад зад, аҷаб нест, ки аз вай сабақ гирифта думчаи дигаронаш ҳам об гирад. Бинобар ин аз ҳама охиртар дидани қори ӯ маслиҳат аст.

Ноиб васиқаи дигареро ба даст гирифта:

– Ин ба номи Шодмон будааст, ҳаминро аввал бинем мешавад? – аз арбоб пурсид.

– Мешавад, – гуфт арбоб, – пулери, ки аввалин бор аз чаноби Қорӣ гирифтаам, ба ҳамин кас қарз дода будам, бинобар ин аввал ҳамин корро дидан муносиб аст, ки меваи пешпазаки дарахти пайвандии мо, яъне ба ҳам созиш кардани мо бо Қорӣ мебошад.

Ноиб ба одамони худ барои мурофия даровардани Шодмонро фармуд.

Яке аз мулозимони ноиб як бўрча оварда дар беруни даре, ки ноиб дар даруни меҳмонхона дар пешии он дар нишаста буд, паҳн кард ва Шодмонро аз байни одамоне, ки дар беруни дарвозаи арбоб қатор нишаста буданд, ҷеғ зада оварда, бар рӯи он бўрча шинонд. Аммо деҳқонони дигар ҳам даромада ба болои сари Шодмон рост истоданд.

– Шумо ҳам баромада бар рӯи бўрчаи шариат дар паҳлӯи муддаи алайхатон⁶⁷ нишинед! – гуфт ноиб ба арбоб.

– Магар баромада ба рӯи бўрча нишастани ман ҳам лозим аст? – гуфт арбоб дудилона.

– Албатта, лозим аст! – гуфт ноиб. – Аз рӯи шариат ҳар кас, ки бошад, дар вақти мурофия дар паҳлӯи ҳам нишастани тарафайн зарур аст.

Арбоб гӯё ки ҳукми шариатро ва иҷроқунандаи ӯ – ноибро масхара медошта бошад, бо лабханди истехзоомез, паси сар хорон-хорон, бо дили нохоҳам, аз ҷояш хесту аз хона баромада рафта дар паҳлӯи қарздори худ Шодмон нишаст.

Ноиб васиқаеро, ки дар даст дошт, аз назар гузаронида ба мурофиячиён нигоҳ карда пурсид:

– Шодмон валади Юсуф кист?

– Ман тақсир! – Шодмон ҷавоб дод.

– Ту се сол аз ин пеш аз арбоб Рӯзӣ як ҳазор танга қарз гирифта будӣ, рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Ба бадали ҳамин як ҳазор танга бо байъи шаръӣ чор таноб заминатро фурухта, ҳамон заминҳоро аз арбоб ҳар моҳ ба ҳаштод танга ичора гирифта будӣ, рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Чунонки дар ҳамин васиқа навишта шудааст, ту ваъда карда будӣ, гуфта будӣ, ки «ҳар вақт арбоб пули худро талаб кунанд, медиҳам. Агар дар вақти талаби арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надихам, ё дода натавонам, ба супурдани ҳамин заминҳо ба арбоб маҷбурам». Ин рост аст?

– Рост аст, тақсир!

– Ҳозир арбоб пули худро бо яксола иҷораи замин аз ту талаб доранд: «Агар Шодмон тани пул ё иҷораи заминро надихад, заминҳоро ба ман гирифта диҳед!» гуфта арз карданд. Инак ҳозир бояд ту тани пулро бо иҷораи яксолаи замин ба Арбоб диҳӣ; агар пул дода натавонӣ, бояд заминро супорӣ! Чӣ мегӯӣ?

– Тақсир! – гуфт Шодмон, – ман дар муддати ҳамин се сол ғоидаи пули арбобро...

– «Ғоида» нагӯӣ, «бадали иҷораи замин» гӯӣ! Чунки аз рӯи шариат қозӣ ва ноиби он даъвои ғоидаи пулро, ки «рибо» буда, шариат додугирифти онро манъ кардааст, наменпурсанд. Бинобар ин дар васиқа бадали иҷораи замин навишта шудааст, – гуфта ноиб сухани Шодмонро тасҳех кард.

– Хуб! – гуфт Шодмон, – бадали иҷораи заминро дар вақт-вақташ дода омадам. Аз ғайри ин бо гови кории худ, бо хари худ, бо каланд ва доси худ ба корҳои деҳқонии арбоб ёрӣ расондам. Ана ҳамин хизматҳои беминнати худро шафеъ оварда, аз арбоб менпурсам, ки ба ман понздаҳ рӯз мӯҳлат диҳанд, то ки ман ҳосилоти заминҳоямро ғундошта қарзи он касро адо намоям.

– Чӣ мегӯед, арбоб, понздаҳ рӯз мӯҳлат медиҳед? – ноиб аз арбоб пурсид.

– Не! – гуфт арбоб, – як рӯз ҳам мӯҳлат намедиҳам, ё пули маро ҳозир дар ҳузури шумо ба ман супорад ё заминашро!

– Муддаӣ мӯҳлат намедиҳад, бояд ҳозир ё пул диҳӣ ё замин, дигар чорае нест! – гуфт ноиб ба Шодмон.

– Ҳозир пули нақд надорам!

– Баъд аз понздаҳ рӯз аз кучо пули нақд меёбӣ? – ноиб аз Шодмон пурсид.

– Як таноб рӯяни⁶⁸ сесола дорам, ки ҳосили вай қариб ба қарзи арбоб мерасад; ба болои ин як таноб ғӯза дорам, ки чаман барин шукуфтааст, ҳосили вай ҳам ба нимаи қарзи арбоб мерасад. Лекин фурсат даркор аст, ки ман ин ҳосилҳоро ғундошта гирифта фурӯхта пул тайёр кунам.

– Биёед, понздаҳ рӯз набошад, даҳ рӯз мӯҳлат диҳед! – гуфт ноиб ба арбоб, – то ки қарздор ҳосилоти худро ғундошта пул кунад.

– Не! – гуфт, – Худо як аст, сухани ман ҳам як аст, як соат ҳам мӯҳлат намедихам.

– Чора нест, – гуфт ноиб ба Шодмон, – мувофиқи васиқа бояд ҳозир пул диҳӣ ё замин!

– Барои заминҳоро додан ҳам ҳосили онҳоро ғундошта гирифтнам даркор аст, – гуфт Шодмон.

– Таксир арз дорам, – гуфт арбоб ба ноиб.

– Чӣ арз?

– Шумо марҳамат карда як бори дигар васиқаро хонда бинед! Агар дар вай навишта шуда бошад, ки «дар вақти заминро супурдан қарздор бояд ҳосилро ғундошта гирифта, баъд аз он заминро супорад», дар он вақт ман рухсат медиҳам, ки Шодмон заминро ҳолӣ карда диҳад, аммо агар дар васиқа ин шарт навишта нашуда бошад, талаб мекунам, ки чор таноб заминро бо киштҳояш ҳозир ба дасти ман гирифта диҳед!

Ноиб баъд аз он ки васиқаро боз як бори дигар аз назараш гузаронид, ба арбоб нигоҳ карда:

– Дар васиқа ин гуна шарт набудааст, – гуфт ва ба Шодмон нигоҳ карда сухани худро давом дод: – Агар дар замин чизҳои манқул, яъне монанди каланд, табар, поза ва сипор чизҳои аз чое ба чое бурдашаванда дошта бошӣ, мегириӣ, аммо киштҳои заминро, ки ҳанӯз аз замин чудо карда гирифта нашудаанд, ба гирифтани ҳақ надорӣ. Бояд заминро бо ҳосилоти ғундоштанишудааш ба арбоб супорӣ!

– Не, намесупорам! – гуфт Шодмон бо қатъият, – ман ба ин гуна ҳукми ноҳақонаи ноинсофона ва торочгарона итоат намекунам ва гарданамо аз сад чо буранд ҳам, гардан намедихам!

– Чй гуфтӣ? – гуфт ноиб хашмгинона аз чояш нимхез шуда ва бозгашта нишаста, – ту ҳукми маро ё ҳукми шаритро ва ё ин ки талаби арбобро «ноҳақона, беинсофона ва тарочгарона» гуфтӣ ё ин ки ягон чизи дигарро?

– Ҳукми кадом кас ва талаби кадом шахс, ки бошад, ин ҳукм ноҳақона, беинсофона ва тарочгарона аст! – гуфта Шодмон суханони пештараашро таъкид кард.

– Ин ҳукм, албатта, ноҳақона, беинсофона ва тарочгарона аст! – гӯён деҳқононе, ки аз кӯча омада ба болои мурофияи Шодмон рост истода буданд, суханони ӯро тасдиқ карданд.

– Инҳо чӣ касонанд? – гуфта пурсид ноиб аз одамони худ, деҳқонони ба Шодмон тарафдорӣ карда истодаро нишон дода:

– Инҳо ҳам аз Арбоб қарздор мебошанд ва навбати мурофияи худро нигаронанд, – яке аз одамони ноиб ба ӯ ҷавоб дод.

– Инҳоро зада аз суфа фуруварда, аз дарвоза бароварда пеш кунетон. Ҳар гоҳ ки навбати мурофияашон расад, ягон-ягон ҷеғ зада мешаванд. Ҳеҷ кас инҳоро «ба Шодмон вакили даъво шавед!» гуфта даъват карда ба ин ҷо наовардааст! – гӯён ноиб ба мулозимони худ фармони қатъӣ дод.

Аммо одамони ноиб аз ҳучуми деҳқонон тарсида онҳоро назаданд, лекин бо забони хуш ва бо хушомадгӯӣ аз суфа фуруварда, аз дарвоза бароварда фиристоданд ва баъд аз он ки деҳқонон аз болои мурофия дур карда шуданд, ноиб ба Шодмон нигоҳ карда:

– Ҳукми шарият ба итоат кардан ва накардани ту нигоҳ накарда иҷро мешавад: чор таноб замин бо ҳамаи киштҳои ғундоштанаашуда аз он арбоб Рӯзӣ шуд. Аммо ту ба сабаби он ки шаритро, ноиби қозикалонро ва одами мӯътабари мамлакат, яъне арбоб Рӯзиро таҳқир кардӣ, гунаҳгор шумурда шуда ба ҳабс гирифта мешавӣ! – гуфт ва ба мулозимони худ нигоҳ карда фармон дод. – Ҳозир ин гунаҳгорро дар аспхонаи арбоб ҳабс карда монед, бегоҳӣ ба ноибхона бурда, фардо хат навишта ӯро ба ихтиёри ҷаноби шариятпаноҳ эшон қозикалон мефиристонем!

Баъд аз ба ҳабс гирифта шудани Шодмон қарздорони дигарро ягон-ягон оварда муурофия карданд. Қарздорони дигар, ки аз ғочии ба сари Шодмон омада тарсида буданд, аз ҳукми ноиб гардантобӣ накарда заминҳашонро бо ҳосилоташон ба арбоб супурданд.

* * *

Навбати муурофияи Мӯҳсин расид, ноиб васикаи дар бораи қарздории Мӯҳсин навишташударо аз назар гузаронида аз ӯ:

– Ту ду сол пеш аз ин^{-*} аз арбоб Рӯзӣ як ҳазору панҷсад танга қарз гирифта ба бадали он маблағ шаш таноб заминатро ба арбоби мазкур бо байъи ҷоиши шаръӣ фурухта будӣ! Ҳамин тавр аст? – гуфта пурсид.

– Дуруст аст, ки ман шаш таноб заминамро ба арбоб ба бадали як ҳазору панҷсад танга бо байъи ҷоиши шаръӣ фурухта, ҷунонки дар васика навишта шудааст, он заминҳоро аз арбоб худ ба иҷора гирифта будам ва то ҳамин сол пули иҷораро дар вақташ дода омадам. Аммо як моҳ аз ин пеш тани пули арбоб – як ҳазору панҷсад тангаро ҳам ба ин кас нақд супурда заминҳоямро аз дасташон тамоман ҳалос карда гирифтам, – ҷавоб дод Мӯҳсин.

– Тани пули арбобро, ки бо пули иҷораи замин пурра адо карда будӣ, ҷаро васикаи он заминҳоро аз дасти ин кас нагирифтӣ? – ноиб боз пурсид.

– Ман пулро ба арбоб шабона дода будам ва дар ҳамоно вақт васикаамро ҳам талаб карда будам, аммо ин кас «шабона васикаи тӯро аз байни васикаҳо ёфта додан душвор аст, фардо дар рӯзи равшан ёфта медиҳам» гӯён маро бовар ҷунонда буданд. Фардои ҳамоно шаб, ки ман васикаамро аз ин кас талаб кардам, пули шабона гирифтаашонро инкор карданд ва ба болои ин «акнун дилам аз ту бад бурд, дарҳол пули маро ёфта деҳ ё заминҳоро ба ман супор!» гуфта маро танг кардан гирифтанд.

– Дар бораи додани пул шохид дорӣ? – ноиб боз пурсид.

– Пулро дар шаби торик дода будам, ба ғайр аз Худо гувоҳ надорам, – гӯён Мӯҳсин аз кисабағали худ як коғазро

бароварда ба тарафи ноиб дароз кард. Мулозиме, ки ба бо-
лои сари мурофиакунандагон рост истода буд, он коғазро аз
дасти Мӯҳсин гирифта ба ноиб дод:

Ноиб баъд аз он ки он коғазро сар то по бодикқат аз на-
зар гузаронид, ба арбоб Рӯзӣ:

– Ин маҳзари дафъ⁶⁹ аст. Мӯҳсин бо ин маҳзар даъво кар-
дааст, ки пулро ба шумо додааст, аммо васиқааш ба дасти
шумо мондааст ва аз қозии ислом талаб мекунад, ки васиқаи
ӯро аз дасти шумо гирифта ба ӯ супорад. Дар бораи
мувофиқи шариат будани ин даъвои Мӯҳсин дар ҳошияи
маҳзар ривояти уламо навишта шуда, якчанд муфтиёни Бу-
хоро он ривоятро «дуруст аст» гӯён бо мӯҳри худ тасдиқ
кардаанд.

Ноиб баъд аз ин тафсилот аз арбоб Рӯзӣ пурсид:

– Дар ҳақиқат шумо пули худро тамоман аз Мӯҳсин ги-
рифта васикаро дар дасти худ нигоҳ доштаед ё не? Чӣ
мегӯед?

– Ман аз мурдани худ хабар дорам, аммо аз ин кор хабар
надорам, яъне ман аз Мӯҳсин пули худро нагирифтаам, –
арбоб ҷавоб дод.

Баъд аз он ноиб ба Мӯҳсин рӯ оварда пурсид:

– Ту даъвои худро бо гувоҳ исбот мекуни ё арбобро
қасам медиҳӣ?

– Ман аз исботи даъвои худ очиз мебошам, арбобро
қасам медиҳам, агар арбоб қасам хӯранд, ки аз ман пула-
шонро нагирифтаанд, ман дар ҳузури шумо пули ин касро
дубора дода васиқаи худро меситонам, – Мӯҳсин ҷавоб дод.

Ноиб қарор дод, ки ин даъво то ҳафтаи оянда мавқуф гу-
зошта шавад, агар то он вақт тарафайн бо ҳам созиш наку-
нанд, арбобро савганд дода, пас аз он пули он касро аз
Мӯҳсин хоҳад рӯёнид...

* * *

– Ба шумо ҳам, ба шариати шумо ҳам боварии кас на-
монд!– гуфт арбоб дар вақте ки баъд аз мурофиа карданаш
бо Мӯҳсин аз бурёи шариат бархоста ба меҳмонхона даро-
мад.

– Чаро? Чаро? – ноиб бо оҳанги изтироб ва бо як навъ хиҷолатмандӣ аз арбоб пурсид.

– Охир, шумо ҳамеша мегуфтед, ки «шариат дар дасти мо аст, мо метавонем онро ҳар вақт ба манфиати шумо кор фармоем», имрӯз чӣ шуд, ки шариатро ба ғоидаи Мӯҳсин кор фармудед?

– Дуруст аст, ки, – гуфт ноиб, – ман «шариат дар дасти мо аст» гуфтаам, аммо ҳеҷ гоҳ нагуфтаам, ки «шариат дар дасти ман аст». Охир, ғайр аз ман ҳам соҳибони шариат ҳастанд, онҳо муфтиҳо мебошанд. Ана ҳамин муфтиён ба Мӯҳсин як роҳ ёфта додаанд. Албатта, онҳо ин роҳро ба ӯ арзон нафурӯхтаанд, охир, барои онҳо ҳам аз болои шариат нон хӯрдан лозим аст. Агар ман ривоят– маҳзареро, ки муфтиҳо навишта мӯҳр карда ба дасти Мӯҳсин додаанд, на-пурсам, онҳо маро зинда нахоҳанд гузошт.

– Маълум мешавад, ки, – гуфт арбоб дар ҳафтаи оянда ҳам дар бурдани даъвои Мӯҳсин барои ман роҳе нест!

– Роҳ ҳаст, – гуфт ноиб, – ягона роҳе, ки барои шумо мондааст, қасам хӯрда пулатонро рӯёндан аст.

– Ман савганд нахоҳам хӯрд, – гуфт арбоб.

– Чаро? Ва ҳол он ки бе ҳеҷ даркорӣ соате сад бор қасам меҳӯред!

– Қасамҳое, ки аз ғайри қасд ва монанди суҳанҳои одӣ аз даҳони қас мебароянд, ҳеҷ аҳамият надоранд. Аммо вақте ки одам дар бурёи шариат нишаста дар пеши қозӣ қасам хӯрад, мардум аз вай «қасамзада» гуфта мегурезанд ва аз вай нафрат мекунанд.

– Ман як роҳу равишро медонам, ки, – гуфт Қоришқамба, – на ба вай ривоят– маҳзари муфтиён муқобил истода метавонад ва на ба пулдор қасам меояд.

– Ҳамон роҳро ба ман иншон диҳед! – гуфт арбоб Рӯзӣ ба Қоришқамба. – Агар ман бо ҳамон роҳ рафта даъвои Мӯҳсинро бурда аз вай ғолиб худро гирам, аз шумо то қиёмат миннатдор мешавам.

– Акнун дар даъвои Мӯҳсин бой додед, дар ин кор ғалабаро умед накунед, – гуфт Қорӣ, – аммо дар оянда дар муомила бо деҳқонон бо ҳамон роҳ рафтан лозим аст.

– Вай роҳ кадом аст? – арбоб пурсид.

– Агар ҳар ғоидаеро, ки аз он роҳ ёбед, бо ман баробар тақсим карданро ваъда диҳед, ман он роҳро ба шумо нишон медиҳам, – гуфт Қоришқамба.

– Бисёр хуб, ман ҳазор бор ва дар ҳузури ноиби ҷаноби қозикалон ба шумо ваъда медиҳам, ки ҳар ғоидаи аз он роҳ ояндаро бо шумо баробар тақсим кунам.

– Ин роҳ роҳи вексел аст, баъд аз ин дар доду гирифт бо қарздорон ба ҷои васиқаи қозӣ вексели русиро ба қор бурдан дарқор аст, – гуфт Қоришқамба ва барои баргаштан ба шаҳр омода шудан гирифт...

XV

Баъд аз муруфияи Қоришқамба бо арбоб Рӯзӣ дубора созиши нав қарданд, ин созиш дар бораи бо вексел муомила қардан буд. Мувофиқи ин созиши нав ҳар ғоидае, ки аз роҳи векселбозӣ ба дастӣ арбоб дарояд, бояд нимаи он ғоида ба Қорӣ дода мешуд. Вазифаи Қорӣ дар ин қор – дар муомилаи векселӣ ба арбоб роҳбарӣ қардан ва роҳи додугирифт бо векселро ба ӯ нишон додан буд.

Ба сифати самарайи аввалини ин созиш бояд Қоришқамба Мӯҳсинро ҳам ба доми вексел мекашид ва дар натиҷаи он заминҳои Мӯҳсинро ба арбоб гирифта меод. Бинобар ин Қоришқамба дар вақти аз саҳро баргаштан ба Мӯҳсин воҳӯрда худро ба ӯ аз арбоб норозӣ вонамуд:

– Арбоби ноинсоф як ҳазору панҷсад тангаро аз ман ҳар сад танга дар моҳе бо се танга ғоида қарз гирифта, ҳамон маблағро ба ту ҳар сад танга дар моҳе бо нӯҳ танга ба қарз додааст.

Магар аз ин ҳам зиёдтар ноинсофӣ мешавад, ки ман дар ҳар сад танга дар моҳе ба се танга қаноат қарда гардаму ӯ аз болои пули ман дар ҳар сад танга шаш танга меҳӯрад. Беинсофии арбоб ба дараҷае расидааст, ки аз ҳар сад танга дар моҳе ба нӯҳ танга ғоида қаноат нақарда меҳоҳад, ки заминхоётро ҳам аз дастат зада гирад.

Қоришқамба баъд аз он ки ранҷиши худро аз арбоб Рӯзӣ ва ноинсофии ӯро дар пеши Мӯҳсин исбот қард, ба ӯ тавсия қард, ки ҳар гоҳ ба пул мӯтоҷ шавад, рост пеши ӯ равад...

Мӯҳсин баъд аз ғалабаи пуррааш ба арбоб Рӯзӣ шаҳр рафта ба Қорӣишкамба вохӯрд, Қорӣ ўро хуш қабул намуда чӣ шудани натиҷаи кори охиринаи ўро бо арбоб пурсид.

– Чӣ мешуд? – гуфт Мӯҳсин дар ҷавоб, – ба арбоб қасам омад, вай аз савганд хӯрдан саркашӣ кард, бинобар ин ноиб ба ғоидаи ман ҳукм карда даъвои ўро беасос шумурд ва васиқаи маро аз вай гирифта ба ман дод.

– Соз кардӣ! – гуфт Қорӣ бо оҳанги таҳсин ва аз вай пурсид, – дар ин кор чанд танга харч кардӣ?

– Ба ҳар муфти дусадтангагӣ – ба чор муфти ҳаштсад танга сарф кардам.

– Бояд ба ноиб ҳам ягон чиз дода бошӣ?

– Албатта, – гуфт Мӯҳсин, – «аробаи равшан карданашуда ҳаракат намекунад» гуфтаанд, бо дусад танга гулӯи ноибро ҳам равшан кардам. Дар асл мурофиаро то як ҳафта дер мондани ноиб ҳам барои «хориши гулӯяш» буд.

– Маълум мешавад, ки як ҳазор танга харч карда аз як ҳазору панҷсад танга ба Арбоб додан ҳалос шудӣ.

– Агар ба кор рӯякӣ нигоҳ кунем, ҳамин тавр аст, – гуфт Мӯҳсин, – лекин ғалабаи ман дар ин аст, ки заминҳоямро аз дасти арбоб ҳалос карда гирифтам, ўро дар миёнаи дӯсту душман сарпаст кардам ва одамон фаҳмиданд, ки «сангзанро сангшикан» ҳам будааст. Вагарна он як ҳазор тангае, ки ман ба ин кор қарз карда харч намудам, бо ғоидааш кайҳо аз як ҳазору сесад танга зиёдтар шуд.

– Ин маблағро аз кӣ ва бо чӣ қадар ғоида қарз гирифтӣ?

– Аз як касе, ки дар ривоятфурӯшӣ дар байни муфтиён ва ривоятталабон миёнаравӣ мекунад, ба қарори дар ҳар рӯз даҳ танга ғоида додан қарз гирифтам.

– Ўҳ, ўҳ, – гуфт Қорӣишкамба афсӯсхӯрон, – ба ин ғоидаи вазнин чӣ тавр тоб овардӣ ва чаро аз аввал ба пеши ман наёмадӣ?

Афсӯсхӯрии Қорӣишкамба зоҳиран барои ба гардани Мӯҳсин афтидани ин гуна бори вазнин бошад ҳам, дар ҳақиқат ў дар оташи хирсу ҳасад месӯхт ва барои дар даҳони ҳудаиш надаромадани ин луткаи равшанин афсӯс меҳӯрд. Ин ҳолати рӯҳияи ў аз ҳамин маълум мешуд, ки дар

вакти гуфтани он суханони афсӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост мекард, магар ӯ дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он фоидаи сангинро ҳисоб карда медид.

– Ман чӣ донам? Ман шуморо бо арбоб Рӯзӣ дӯсти наздик медонистам, бинобар ин шумо маблағеро, ки бар зидди ӯ ҳарч мешавад, бояд қарз надихед гуфта меандешидам.

– Аввал он ки судхӯр бо судхӯр дӯст намешавад, инҳо монанди сагу гурба ҳамеша ба якдигар душман мебошанд ва ба болои устухон мечанганд, дуввум он ки ба ман ба ҳар сад танга ҳар моҳ се танга фоида дода аз деҳқонон аз ҳашт то даҳ танга фоида гирифтанашро намеписандидам, чунки ин кори ӯ, ҳам дар ҳаққи ман ва ҳам дар ҳаққи деҳқонони фақир ноинсофӣ буд.

– Агар шумо ба ман некӣ кардан хоҳед, ҳоло ҳам вақт нагузаштааст, – гуфт Мӯҳсин, – агар шумо ба ман бо фоидаи сабук қарзи дарозмуддаттар диҳед, аз фоидаи он ривоятфурӯш ҳалос мешавам.

– Барои аз қарзи он ривоятфурӯш ҳалос шуданат чанд танга даркор аст?

– Ҳамин рӯз қарзи ман аз вай ба як ҳазору сесаду даҳ танга расид, фардо боз даҳ танга зиёд мешавад. Шумо инак ба ҳамин эҳтиёҷи ман нигоҳ карда ба ман қарз диҳед!

– Ин тавр бошад, якбора як ҳазору чорсад танга гир! Агар ин маблағ аз қарзат зиёдатӣ кунад, ба ягон масрифи дигарат сарф мекунӣ.

– Фоидаашро чӣ қадар талаб мекунед?

– Аз фоидае, ки ба арбоб Рӯзӣ додӣ, чор танга камтар, яъне дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга шаш танга фоида медиҳӣ. Лекин муддаташро ҳамин вақт муайян карданат зарур аст.

– Ман умедворам, ки соли оянда дар вақти ҳосилгундорӣ қарзи шуморо бо фоидааш адо намоям.

– Яъне баъди як соли комил. – Қоришкамба аз рӯи сухани Мӯҳсин мӯҳлати адои қарзи худро муайян кард.

– Оре, баъд аз як сол, – Мӯҳсин тасдиқ намуд ва пурсид, – акнун чанд таноб заминаро ба номи шумо бо байъи шаръӣ васиқа карда биёрам?

– Барои ман васиқаи қозихона ҳам лозим нест, заминат

ҳам, ба ман ғоидаи яксоларо ба тани пул зам карда мувофиқи он маблағ вексел диҳӣ, басандааст.

Мӯҳсин аз ин суҳанони Қоришкамба ҳам хурсанд шуд, ҳам дар тааҷҷуб афтод ва ҳам тарсид: хурсанд шуд, зеро дар вақте ки судхӯрони деҳот ва аз ин ҷумла арбоб Рӯзӣ ба заминҳои вай чашм дӯхта буданд, Қоришкамба «ба ман заминат даркор нест» мегӯяд; дар тааҷҷуб афтод, чунки Қоришкамба ба ӯ боварӣ карда бе васиқаи қозихона қарз додан меҳаҳад; тарсид, чунки имрӯз аз Қоришкамба хуччати дар умри худ нашунидаашро (векселро) шунид. «Векселаш чӣ бало бошад, мабодо дар зери ин коса нимкосае бошад, мабодо кори маро ин вексел бадтар кунад» гӯён дар дили худ меандешид ва гоҳо дар дили худ худро тасалли меод: «На ин ки як қорӣ қурроӣ панҷ вақт намозхон дар ҳақиқӣ як деҳқони меҳнатдӯсти дар роҳ монда бадандешӣ кунад, хусусан дар вақте ки арбоб Рӯзӣ ва судхӯри ривоятфурӯшро «ноинсоф!» гӯён дашном медиҳад, на ин ки худ аз онҳо ҳам бадтар ноинсофӣ кунад...»

Қоришкамба аз ғарқ шудани Мӯҳсин ба фикру андеша пай бурд, ки ӯ дар шубҳа афтодааст, барои хотирчамъ кардани вай гуфт:

– Ман ба бечорагии ту раҳм карда васиқаи қозихонагӣ, ки харҷи бисёр дорад, аз ту талаб намекунам, дили ман ба ту чунон пур аст, ки меҳостам ба ту бе ҳеҷ гуна хуччат қарз диҳам, аммо аз он ҷо, ки вексел дар муомилаи ман бо бонк ба ман даркор мешавад, аз ту вексел гирифтани хостам. Ту аз ин қорӣ ман бадгумон нашав!

Бо ҳамаи ин шубҳаи Мӯҳсин ҳанӯз бартараф нашуда буд, бинобар ин аз Қоришкамба пурсид:

– Вексел барои муомилаи шумо бо бонк чӣ дарқорӣ дорад?

– Чунки масалан ман аз ту ба ду ҳазор танга вексел гирам ва агар он векселро ба бонк бурда гарав монам, аз болои вай бонк ба ман як ҳазор танга қарз медиҳад, ман метавонам, ки он маблағро ба як дарди худ даво кунам. Аммо бонк як ҷувол васиқаро ба як пул ҳам ба гарав намегирад.

Мӯҳсин бо ин эзоҳи Қоришкамба як дараҷа аз шубҳа баромада ба вексел додан розӣ шуд ва:

– Барои вексел дода пул гирифта кадом вақт оям? – гуфта пурсид.

– Фардо погоҳонӣ биё! – гуфт Қоришкамба ва аз вай пурсид, – барои ба вексел даст мондан хату савод дорӣ?

– Не, хату савод надорам!

– Хуб, зарар надорад, дар пеши натарус аз ҷониби ту ягон кас даст мемонад...

* * *

Қоришкамба Мӯҳсинро бо худ гирифта ба Когон бурд ва дар он ҷо пули вексел, хароҷоти натарус, музди дасти бо илтимоси Мӯҳсин дар вексел имзокунанда ва ғоидаи яксолаи як ҳазору чорсад тангае, ки ба Мӯҳсин қарз меод – ҳамаро ҳисоб карда маблағи қарздории ӯро ба ду ҳазору чорсад танга расонид ва ин маблағро ба сӯми русӣ ғирдонда ба маблағи сесаду шаст сӯм аз Мӯҳсин вексел гирифта муқаррар кард ва ба бонк даромада мувофиқи маблағи мазкур вексел харида баровард. Баъд аз он як шахси хатту саводнокро ёфт, ки ӯ аз ҷониби Мӯҳсин дар вексел имзо кард.

Қоришкамба, Мӯҳсин ва одами имзокунанда – ҳар се бо ҳам ба пеши натарус даромаданд. Дар он ҷо дар ҳузури натарус он шахс бо илтимоси Мӯҳсин, бинобар хату савод надоштани ӯ, вексели сафеди бетаърихи сесаду шастсӯмиро имзо карда ва натарус он имзоро бо мӯҳру имзои худ тасдиқ намуд.

Қоришкамба баъд аз додани харҷи натарус ва музди дасти имзокунанда аз натарусхона баромада вексели сесаду шастсӯмиро гирифта ба ӯ як ҳазору чорсад танга, яъне дусад даҳ сӯм пули нақд дода гуфт:

– Дидӣ, ки вексел чӣ тавр ҳуҷҷати беташвиш будааст, барои вексел дода пул гирифта на ба қозикалон мӯҳрона, на ба мирзои ӯ котибона, на ба мулозимаш хизматона, на ба ноиб ноибона ва на ба арбоб ва қалонтарони деҳа ширинкома – кӯтоҳ карда ғӯем, ҳеҷ як харҷи барзиёд қардан лозим намеояд ва инчунин барои вексел додан заминро ба ғарав мондан ҳам дарқор намешавад...

Қоришкамба баъд аз он ки «хубихоӣ вексел»-ро шарҳ дод, сухани худро давом қунонда гуфт:

– Ман бо ин ҳуччати беташвиш метавонам, ки ба ҳар кадоми деҳқонони ба пул мӯҳтоҷи деҳот қарз дода онҳоро аз ҷанголи арбоб Рӯзӣ барин судхӯрон, ки ба заминашон ҷашм дӯхтаанд, ҳалос кунам. Ин ҳолро ба ҳамсоиягон ва дӯстони худ ҳабар деҳ!

– Хуб, ҳабар медиҳам, – гӯён Мӯҳсин аз Қоришқамба ҷудо шуда рафт.

* * *

Баъд аз ду моҳи аз Мӯҳсин вексел гирифта ба ӯ қарз додани Қоришқамба дар деҳаи Сангсабз дар ҳавлии арбоб Рӯзӣ як зиёфати на он қадар калон ташкил ёфта буд. Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қоришқамба, Мирзохӯҷаи ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надошт.

Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд, ки пештар дар он ҷоҳо онҳо дида нашуда буданд: яке аз он ду кас як одами тахминан чилсолаи миёнақади сабзинаҷеҳра буд, ки ришаш бар ҳилофи расми мардуми Бухоро як қадар кӯтоҳ карда шуда буд ва мӯйлабаш ҳам аз мӯйлабҳои одамони Бухоро дарозтар ва ғулитар буда лабонашро пӯшонда меистод.

Ҷомаи рӯйпӯшии ин одам сипоҳиёна, нақшқалону зеҳқалон буда, саллааш монанди амалдорони Бухоро сафеду шалғамӣ баста шуда буд, аммо либоси таҳпӯшиаш монанди либоси русҳо^{-*} буда, ба пояш мӯзаӣ хиромӣ бухороидӯхт дошт.

Дигаре аз ин ду одам зардҷаранг, ришу мӯйлабаш тамоман тарошида, мӯйсараш дароз гузошташуда буда, пӯшокаш тағу рӯй аврупоӣ буд. Қомати ин одам баланд бошад ҳам, баданаш камгӯшт ва миёнаш борик менамуд.

Тартиби зиёфати онрӯза ҳам аз зиёфатҳои пештара фарқнок буд, дар миёнаҳои хона як ҷорпоӣ баландиаш ниморшинӣ гузошта шуда буд ва бар рӯи ин ҷорпоя як дастархони сафед паҳн карда, бар рӯи вай хӯрданиҳоро батартиб ниҳода буданд.

Таоми ин зиёфат аз зиёфати пештара кам фарқ дошт: дар

пеши Қоришкамба, ноиб ва одамони ӯ монанди пештара гӯштбирён, мурғбирён, баррабирён, палави сергӯшту равған ва монанди инҳо хӯрданиҳои маҳаллӣ буд, аммо дар пеши он ду меҳмони нав монанди катлет, жаркуб ва дигар таомҳои гуногуни аврупой буд^{*}. Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурида бо чангча гирифта мехӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо ду шиша шароб меистод. Ба шиками ин шишаҳои шароб коғазҳои зарҳалдоре часпондашуда буда, бар он коғазҳо нақши панҷ ситораи заррин ва дар зери он ситораҳо бо ҷарфҳои заррин навиштае менамуд, ки ба ҷарфҳои арабӣ монандӣ надошт.

Қоришкамба бо вучуди он ки аз ҳама пештар ба таом даст бурда кӯшиш дошт, ки аз дигарон бештар хӯрад, чашмонашро аз он шишаҳо намеканд. Вақте ки меҳмони нимааврупоипӯш яке аз он шишаҳоро ба даст гирифта навиштаи вайро аз назар мегузаронид, Қоришкамба аз ӯ:

– Вай чист? – гуфта пурсид.

– Ин коняк аст, – гуфт он меҳмон.

– Коняк чист? – Қоришкамба боз пурсид.

– Ин дору аст, ин дорует, ки ба одамони пир қувват медиҳад ва иштиҳои монанди шумо касонеро, ки ба хӯрдан ҳавасдоранд, мекушояд, – гуфт ӯ ва даҳони шишаро кушода, дар ду қадаҳ барои худ ва шарикаш^{*} шароб кашида аз Қорӣ пурсид, – агар хоҳед, барои шумо ҳам як пиёла аз ин дору кашида диҳам?

– Барои кушода шудани иштиҳои ман дору даркорӣ надорад ва агар рухсат диҳед, ба таоми повурии шумо шарик мешавам! – гуфт Қоришкамба. Аммо ба ҷавоби он меҳмон мунтазир нашуда нимаи таомҳои ба пеши инҳо истодаро ба рӯи табақи палав бо дасти ошолуди худ гардонида дигар ба касе ҷарф назада хӯрдан гирифт...

* * *

Баъд аз ба поён расидани хӯрохӯр ва нӯшонӯш, ноиб ба меҳмонони нави аврупоилибос:

– Акнун корро сар кардан даркор аст! – гуфт.

– Сар кардан даркор аст, вақт ҳам рафт! – Он меҳмон сухани ноибро таъкид карда ҷавоб дод.

– Мӯҳсин, Сафаралӣ, Пулод, Темур ва дигар қарздоронро ҷеғ зада биёред! – гуфта ноиб ба одамони худ фармон дод.

Меҳмони нави нимаврӯпоипӯш портфели худро кушода аз даруни вай, ки пур аз векселҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд, якчанд векселро ҷудо карда бароварда дар зерини худ ниҳод.

Одамони ноиб қарздоронро ба рӯи суфа бароварда ба пеши даре, ки ноиб дар даруни вай ништа буд, қатор карданд. Ин ҳолро дида одами нимаврӯпоипӯш ба одамони ноиб:

– Ин ҷо қозихона ё ин ки ноибхона нест, онҳоро дар меҳмонхона ба пеши мо гирифта дароред!* – гуфт.

Баъд аз он ки одамони ноиб қарздоронро ба меҳмонхона дароварда дар рӯ ба рӯи меҳмонони нав қатор шиндонданд, одами нимаврӯпоипӯш як векселро ба даст гирифта, баъди аз назар гузаронидани вай, ба қарздорон нигоҳ карда пурсид:

– Мӯҳсин кист?

– Ман! – Мӯҳсин ҷавоб дод.

– Ту аз ҷаноби Қориисматулло сесаду шаст сӯм пул гирифта будӣ, ҳозир Қорӣ пули худро талаб мекунам. Қарзтро дарҳол адо карданат зарур аст.

– Ман, – гуфт Мӯҳсин аз ҷаноби Қорӣ дусаду даҳ сӯм пули нақд гирифта будам, ғойаи яқсолаи ин маблағро бо харчи векселдихӣ, ки ҷамъ яқсаду панҷоҳ сӯм шуда буд, ба болои он пули нақд зам карда ба сесаду шаст сӯм вексел дода будам. Қарзро, ки ба вай* ғойаи яқсолааш зам шудааст, ман чӣ навъ дар ду моҳ адо мекунам?

– Суханро бисёр дароз накум! – гуфт одами нимаврӯпоипӯш, – сесаду шаст сӯми дар ин вексел навишташударо дарҳол медиҳӣ ё не? Бо як калима ҷавоб деҳ!

– Қарзро, ки яқсола ғойааш ба вай зам шудааст, ман чӣ гуна дар ду моҳ медиҳам? – Мӯҳсин ҷавоби аввалии худро тақрор кард.

– Дар вақте ки ту векселро даст монда дода будӣ, дар вай мӯҳлати дар кадом вақт адо кардани қарз навишта нашуда будааст, бо ин вексел ҷаноби Қорӣ ҳақ доштанд, ки дар

хамон рӯз ё баъд аз як рӯзи векселро имзо карданат қарзи худро талаб кунанд. Ҳоло ки то ду моҳ ин маблағро аз ту талаб карда нагирифтаанд, дар ҳаққи ту марҳамати калон аст, акнун ки талаб кардаанд, бояд дарҳол адо кунӣ!

– Охир, ман магар дар ду моҳ ғоидаи яқсола медиҳам? – Мӯҳсин боз ҷавоби худро такрор кард.

– Дар ду моҳ ғоидаи яқсола медиҳӣ ё намедиҳӣ – ин ба мо дахл надорад, мо бояд сесаду шаст сӯми дар ҳамин вексел навишташударо ҳамин рӯз аз ту рӯёнда гирем. Зақун ҳамин аст.

– Ин зақуни⁷⁰ ҳазрати имперотур⁷¹ – подшоҳи Русия аст, ин ҳукми шариат ва васиқаи қозикалон нест, ки ту ба муфтиҳо пора дода маҳзари дафъ гирифта моли мардумро хӯрӣ! – суханони одами нимавропоипӯшро арбоб Рӯзӣ бо оҳанги аз Мӯҳсин ниқоргирӣ қувват дод.

– Вексели ҳазрати имперотур ривояти уламо он сӯ истад, сангро ҳам сӯроҳ карда меғузарад, – ноиб ба сухани арбоб Рӯзӣ илова кард.

– Ин чӣ гуна бедодӣ аст, чӣ тавр ноинсофӣ аст, ки...

– Даҳонатро пӯш, ки забонат бурида мешавад! Ту зақуни ҳазрати имперотурро «бедодӣ ва ноинсофӣ» меғӯӣ, ҳозир мефармоям, ки забонатро аз комат кашида мефартоянд! – гуфт ноиб ғазоболудона.

– Вақтро нағузаронда молу мулки ин қарздорро бо торги (бо музояда – савдои «кӣ зиёд мекунад») фурӯхтан даркор аст, – гуфт меҳмони авропоипӯш.

Баъд аз он ки молу мулки Мӯҳсинро бо савдои «кӣ зиёд мекунад» фурӯхта сесаду шаст сӯм рӯёниданӣ шуданд, Сафаралӣ, Пӯлод ва дигар қарздоронро ҳам, ки бо маблағҳои гуногун қарздор шуда, ғоидаи яқсолаи он маблағҳоро зам карда вексели сафед дода буданд, пеш хонда, баъд аз суолу ҷавоб ба тарзи боло фурӯхтани молу мулки онҳоро ҳам қарор доданд.

Аз ҳама охир навбати пурсиши Темур расид. Темур як ҳафта пештар аз он рӯз, аз Қоришқамба як ҳазор танга қарз гирифта ба вай ғоидаи дусолаи он маблағро зам карда ба ду ҳазору дусад танга, яъне ба сесаду сӣ сӯм вексел дода буд.

Темур дар пурсиш девонавор фарёду фиғон кард, «ман дар як ҳафта ғоидаи дусола намедихам, агар замини маро ба фурӯш монед, ҳам харидорро мекушам ва ҳам худро» гӯён дод мезад.

– Ман тарчimoni қозикалон дар даъвоҳои векселӣ мебошам, – гуфт ба Темур одами нимавропоиш ва шахси аврупоилибосро нишон дода, – ин шарики ман иҷроқунандаи ҳукми суди Когон мебошанд, – ба монанди ту ваҳшӣ на бо зақуни маданӣ, балки муомилаи ваҳшиёна қардан лозим аст! – гӯён Темурро дар зерӣ зарбаҳои тозиина гирифт ва баъд аз он ба одамони ноиб фармуд, ки ўро дар ҳабс нигоҳдоранд...

Баъд аз ба поён расидани пурсиши қарздорон, ки ҳеҷ кадоми онҳо пули нақд дода натавонистанд, иҷроқунандаи ҳукми суд, тарчimoni қозикалон, ноиб бо одамонаш, арбоб Рӯзӣ ва Қоришқамба – ҳамагӣ ба саҳро ба сари заминҳои қарздорон баромаданд, ки он заминҳоро бо савдои «кӣ зиёд мекунад» фурӯхта маблағҳои қарзи дар вексел навишташударо рӯёнданд.

Ба сари савдои «кӣ зиёд мекунад» бисёр қасон ҷамъ шуда бошанд ҳам, ғайр аз арбоб Рӯзӣ ба музояда қасе иштирок накард, бинобар ин заминҳоро, ки ҳар танобашон аз ду ҳазор, то ду-дуву ним ҳазор танга арзиш доштанд, бо нархи чорсад-панҷсад тангагӣ ба арбоб Рӯзӣ фурӯхта қарзи Қоришқамбаро рӯёнданд.

Баъд аз тамои шудани музояда тарчимон ба ноиб нигоҳ қарда:

– Мо ҳозир ба деҳаи Харгӯш рафта қорҳои векселии он қоро баробар қарда дар бозгашт боз дар ҳавлии арбоб меҳмон мешавем, то он вақт инҳо ҳисобҳои байниҳудиро баробар қарда ба мо ниғарон шуда истанд, – гуфт ва бо иҷроқунандаи ҳукми суд ҳар ду дар ғойтун нишаста ба тарафи Харгӯш раҳсипор гардиданд.

Баъд аз гусел қардани тарчимон ва иҷроқунандаи ҳукми суд Қоришқамба ба арбоб Рӯзӣ:

– Акнун ҳисоби байниҳудиро баробар қарданамон дарқор аст – гуфт.

– Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробар ношуда ҳаст?
– Гуфт арбоб,– шумо ба воситаи вексел пулҳои дирӯз ба қарз додаатонро имрӯз бо ғоидаи яқсола ва дусолаашон рӯёнда гирифтед, ман бошам заминҳоеро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу доштам, ба даст даровардам. «Нома тамом, вассалом!», дар ин ҷо боз чӣ гуна ҳисоб нобаробар шуда монд?

– Охир, шумо ба воситаи векселбозии ман заминҳоеро, ки сӣ ҳазор танга арзиш доштанд, бо дувоздаҳ ҳазор танга ба даст даровардед. Ман аз шумо ҳисоби ана ҳамин ҳаждаҳ ҳазор тангари мепурсам.

– Он маблағ ҳаққи ҳалоли ман аст! – гуфт арбоб.

– Ҳаргиз ин тавр нест, – гуфт Қоришқамба, – магар шумо ба ман дар ҳузури ноиб ваъда надода будед, ки ғоидаи аз векселбозӣ рӯидаро бо ман баробар тақсим кунед? Шумо, арбоб, чунонки худатон гуфта будед, дар муомила сағ нашавед!

– Магар шумо харочотҳои дигарро ба назар намегиред? – гуфт арбоб.

– Чӣ гуна харочот? – Қоришқамба, гӯё ки аз ҳеҷ харочот хабар надошта бошад, бо тааҷҷуб пурсид.

– Ман, – гуфт арбоб Рӯзӣ, – харочоти зиёфатро ба ҳисоб намегирам. Аммо ба ҷаноби ноиб, ки бо одамонашон омада ба болои қори мо истодаанд, магар хизматона намедихем?

Ноиб бо шунидани ин сухан сар ҷунбонда ба суоли арбоб ҷавоби эҷобӣ дод. Қоришқамба бошад, дар ҳузури ноиб инкор қардани хизматҳои ўро муносиб надида соқит монд.

Ноиб ба сухан ҳамроҳ шуда:

– Ба тарҷимон ва иҷроқунандаи ҳукми суд ҳам пули арак додан лозим аст.

– Магар барои онҳо қоняке, ки дар ин ҷо нӯшиданд, қифоя намекунад? – Қоришқамба пурсид.

– Қифоя намекунад, – гуфт ноиб ва илова қард, – онҳо ки «мо дар бозгашт боз дар ҳавлии арбоб меҳмон мешавем, ҳисоби байнихудиро баробар қарда монанд» гуфтанд, маъниаш «барои мо пули нақд тайёр қарда монанд» мебошад.

– Шумо забони онҳоро мефаҳмидед-а? – гуфт Қорӣ.

– Албатта, мефаҳмам! – гуфт ноиб. – Магар «забони гургонро гургон мефаҳманд» нагуфтаанд?

– Хуб ба ин хароҷотҳо ҳам як ҳазор танга сарф мешавад гӯем, ҳафдаҳ ҳазор тангаи боқимонда чӣ мешавад...

Ноиб дид, ки ин ду судхӯр дар талоши фоида низои байни худро шиддат дода истодаанд, фоидаи Қоришкамба ва фоидаи арбобро якҷоя ҳисоб карда, хароҷотҳоро бароварда, фоидаи холисро дар байни онҳо баробар тақсим намуда, он ду судхӯри сагшудаистодаро «гургоштӣ» кунонд.

* * *

Дар рӯзҳои харбузапазӣ як шарикдарси Шӯркӯлиамон, ки деҳқонписар буд, моро ба сайри харбуза даъват карда бурд. Яке аз даъватшудагон як асп, дигаре як ароба ёфт, то ки мо ба сахро ба ароба савор шуда равем. Аммо барои бастанӣ ароба ба асп асбоб надоштем. Яке аз шариконамон як ҷомаи кӯҳнаро ёфта оварда ба асп гарданбанд карда як арғамчинро ба ҷои тиркишу таҳкаш кор фармуда аспро ба ароба баст ва вазифаи аробакаширо ба ӯҳдаи худ гирифта бар зини асп ҷой гирифт,* панҷ нафари дигарамон ба ароба савор шуда роҳи саҳро ро пеш гирифтем.

Дар вақти рондани ароба маълум шуд, ки аробакаши мо ба ин кор ҳеҷ таҷриба надоштааст, бо ҳамаи ин ӯ дар кӯчаҳои танги қачу килеби шаҳри Бухоро аробаро гоҳ ба дарҳо ва гоҳ ба деворҳо зада аз шаҳр баровард, чун дар он кӯчаҳои пурпечу тоб ӯ ба идора кардани асп қадаре таҷриба пайдо кард, баъд аз баромадан аз шаҳр дар роҳи васеи рост аробаро як дараҷа ба ҳубӣ рондан гирифт.

Чун аз тарафи шарқи майдони Машқи сарбоз, ки дар беруни дарвозаи Самарқанд⁷² воқеъ буд, ба роҳи Шӯркӯл даромадем, аробакашамон боз ҳам озодонатар аробаронӣ карду аз «тахассус» пайдо карданиш ба аробакашӣ ба шавқ омада, монанди аробакашони сертаҷриба бар зин якпахлӯ нишаста ба мо нигоҳ карда ширинкориҳо мекард ва гоҳо аспро тозиёна зада бо суръат ба ҳаракат дароварда худ сурудхонӣ менамуд.

Тарафи ғарбии роҳи мо майдони Машқи сарбоз буда дар

байни роҳ ва майдон захкаши пуробе буд, ки якуним метр бар ва ҳамин қадар ҳам чуқурӣ дошт, тарафи шарқии роҳ Дилкушо ном чорбоғи подшоҳӣ буд.

Дар даруни он чорбоғ бар болои дарахти олу боғбондухтаре олу мечидааст, ки бо шунидани садои суруди аробакаши мо ба шавқ омада ё ин ки худ ба худ байтҳои зерини халқиро суруд:

Олу, олу, олу

Олу, олу, олу

Олу сиёҳ шуд, биё дар боғи ман!

Рӯзам сиёҳ шуд, биё!

Аробакаши мо суруди духтаракро бе ҷавоб нагузошт: саллаи худро якшоха карда, лаҷоми аспро ба гарданаш гузошта, худ бар болои зин нимхез шуда, чашмонашро ба тарафи шохҳои дарахти олу, ки боғбондухтар дар байни онҳо буд, дӯхта ба сурудгӯии ҷавобӣ даромад:

Чашми сиёҳи зоғи ту!

Модар набинад доғи ту!

Рӯзат чаро сиёҳ шавад?

Ман омадам ба боғи ту!

Ба боғбондухтар шояд ин суруди ҷавобӣ бисёр форида бошад, ки бо ишваву ғамзаи нозанинона олуеро аз шохи дарахт канда ба тарафи аробакаши сурудхони мо ҳаво дод, аммо олу аз нишон хато хӯрда, бар рӯи рости асп, ба наздикии чашмаш расид. Аз ин ҳол асп рамид ва лаҷомаш, ки^{*} ба гарданаш гузошта шуда буд, аробаро бардошта ба тарафи чап ҳам хӯрд ва дар частухези аввалини асп чархи чапи ароба ба даруни захқаш фурумада, ароба бо асп якпахлӯ шуда ба захқаш ғелид.

Ман, ки дар мавридҳои хавфнок ҳамеша хушёрона ҳаракт карданро одат намуда будам, бо аспии ноозмуд ва аробакаши бетачриба аробасавориро яке аз он мавридҳои хавфнок мешумурдам, бо расидани чархи ароба бо лаби захнаш бо

ҳавли чон худро ба он тарафи заҳқаш ҳаво додам ва пеш аз якчарха шудани ароба худро ба он сӯи заҳқаш ба хушкӣ гирифтам, аммо шарикони дигар бо аспу ароба ва аробакаш дар заҳқаш афтоданд.

Асп якпахлӯ шуда дар даруни заҳқаш хобида бо поҳои пешу қафои худ канори заҳқашро лагадкорӣ мекард, аммо ин кӯшиши он чонвар барои раҳояш ҳеҷ ёрӣ намедод, билъакс, ин тапиши аз ҳад зиёди вай гарданбанд, таҳқаш ва тиркишро ба гардан ва шикамаш сахттар печонда бими ҳалокро ба назараш наздиктар мекард.

Шарикон аз об баромада либосҳошонро аз тан кашида тоб дода дар фикри хушконидани онҳо бошанд ҳам, касе дар паи ҳалос кардани асп набуд ва роҳи ҳалос кардани ӯро ҳам касе намедонист. Танҳо он шарикамон, ки аспро аз касе талабида оварда буд, «агар асп ҳалок шавад, товонашро аз кучо ёфта медиҳам» гуфта ғам меҳӯрд.

Дар ҳамин вақт сарбозбачае аз тарафи шаҳр расида омад ва бо дидани ин ҳол либосҳои низомиашро аз тан бароварда дар канори роҳ гузошту аз мо:

– Корд доретон? – гуфта пурсид.

Аробакаши мо, ки ба нияти дар саҳро харбуза бурида хӯрдан кордеро бо худ гирифта дар вақти аробакаширо ба ўҳдааш гирифтани он кордро бо банду ғилоф монанди аробакашон аз рӯй ба миёнаш овехта буд:

– Ман корд дорам! – гӯён вайро аз ғилофаш кашида ба сарбозбача дод.

Сарбозбача он кордро ба даст гирифта ба заҳқаш даромад ва бо вай гарданбанд, таҳқаш ва тиркиши аробаро бурида ариши аробаро⁷³ ба ҳаво бардошт. Асп, ки аз банду баст раҳой ёфта буд, озодона ҳаракат карда дар даруни заҳқаш рост бархост ва бо як частан худро аз даруни заҳқаш ба канори роҳ гирифт ва худро чунбонда қатраҳои оби даруни гӯшаш даромада ва ба ёлу думаш часпидаро аз худ дур карда сокиту ором истод.

Сарбозбача чойҳои буридашудаи гарданбанд ва арғамчинро ба ҳам пайванд дода аспро дубора ба ароба баста ба савории мо тайёр кард. Мо дар идораи аробакаши худ

рахсипор шудем, сарбозбача ҳам либосҳои низомиашро пӯшида аз дунболи ароба ба роҳ даромад.

– Додар, биё, ба ароба савор шав! – гуфтам ман ба сарбозбача.

Ӯ бо табассуми истехзоомезе ба ман нигоҳ карда бо як частан худро ба болои ароба гирифт. Аммо ман аз истехзои ӯ дар шубҳа монда, «чаро ин чавон ба ман механдида бошад» гуфта андешидам, лекин сабаби хандашавандае дар худ наёфтам ва хомӯшии андешамандона ҳам ба дилам зада аз он чавон^{*} пурсидам:

– Додар, кучо рафтан меҳохӣ?

Сарбозбача ба ин суоли ман боз хандае карда ҷавоб дод:

– Ба деҳаи Шанбеи Қозикалон меравам!

Ман аз ин хандаи бемавқеъ ва бесабаб боз зиёдатар дар шубҳа афтода, охир бо оҳанги таачҷуб аз вай пурсидам:

– Чаро ба ман меҳандӣ?

Сарбозбача боз табассуме карда ҷавоб дод:

– Ман бояд дар синну соли ба шумо додар будан набошам, чунки ман шуморо бисту панҷ-бисту шашсола тахмин мекунам, аммо ман чилсолагии худро пур карда ба чилу яксолағӣ қадам мондаам. Ғояташ ин аст, ки тақдир маро бе ришу бе мӯйлаб, хурдчусса ва пастқомат офаридааст.

– Ман чӣ медонистам, ки шумо чилсола будаед (акнун дар хитоб ба ҷои «ту» «шумо» кор фармудам), ба намуди зоҳириятон нигоҳ карда, шуморо ҳафдах-ҳаждахсола гумон карда будам.

– Албатта, ба намуди зоҳирии ман нигоҳ карда, маро хурдсол гумон кардани шумо ҷои таачҷуб нест, – гуфт сарбоз бо оҳанги узрхоҳона, – аммо аз «додар» гуфтани шумо як воқиае, ки аз ин даҳ сол пеш дар бобати синну соли ман рӯй дода буд, ба ёдам омада хандаам гирифт.

– Он воқеа чӣ гуна буд? – ман пурсидам.

– Дар вақти сисола буданам, ки қуввату ғайратам аз ҳозира хеле зиёд буд, хўчаинам барои ба ман ҳаққи хизмати панҷсолаамро надодан, дидаю дониста истода маро ба ноибӣ қозикалон «ин бачаи хурдсол аст, аз дасташ чӣ хизмат меояд» гуфта буд. Вақте ки ман сисола будани худро ба но-

иб арз карда будам, Қоришкамба ном як шахрӣ, ки^{*} дар он чо ҳозир буд, гуфтаи хӯчаини маро қувват дода ба ман «аз даҳони ту ханӯз бӯи шир меояду ту худро сисола мегӯӣ?» гуфта маро масҳара дошта буд.

Ман, ки ҳамеша дар паи донишони тамоми аҳволи Қоришкамба мегаштам, номи ӯро аз сарбоз шунида ба пурсуков даромадам. Сарбоз дар ҷавоб он воқеаҳоеро, ки дар боло дар бораи алоқаи Қоришкамба ба деҳот гузашт, бо тафсил гуфта дод ва инчунин аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тӯрамурод будааст, ки арбоб Рӯзӣ барои ӯро ба хизмати худ маҷбур кардан ба воситаи ноиби қозикалон ҳабс кунонда буд. Аммо ӯ ба ҳамаи азоб ва укубатҳои ҳабсхонаи қозикалон ва шиканҷаи миршаб тоб оварда хизмати арбоб Рӯзиро ба гардан нагирифта будааст.

Азбаски Тӯрамурод барои аз дасти миршаб ҳалос шудан ба ӯ пул ёфта дода натавонистааст, одамони миршаб ӯро ба ҳеши як сарбози гуреза, ки ба одам харида додан маҷбур шуда будааст, ба сарбозӣ фурӯхта пули аз ин фурӯш ба даст даромадаро байни худ тақсим карда гирифта ӯро сарбоз карда будаанд.

– Ҳоло ҳам Қоришкамба бо хӯчаини пештараи шумо арбоб Рӯзӣ рафтгоӣ дорад? – ман аз сарбоз пурсидам.

– Не! – гуфт ӯ дар ҷавоб, – дар ҳамон вақтҳо ҳодисае рӯӣ дода арбоб Рӯзӣ талаф шуд ва Қоришкамба на танҳо аз омаду рафт ба деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон, балки умуман аз саҳро баромадан тарсида монд. Чун ман аз сарбоз ҷӣ будани он ҳодисаро пурсидам, ӯ маълумоти зеринро ба ман дод:

– Дар зимистони ҳамон тирамоҳе, ки арбоб Рӯзӣ бо Қоришкамба забон як карда бо векселбозӣ заминҳои деҳқононро бо зӯру зулм аз дасташон зада гирифта буд, деҳқонони ба ҷонрасида дар як шаби торик ҳавлии ӯро зер карданд, арбобро куштанд, чизҳои қиматбаҳояшро тороч карданд ва ҳавлиашро оташ зада қасоси худро гирифтанд...

Дар ин вақт аробаи мо аз роҳи калон ба дасти чап баргашта бо роҳҳои хурди киштзоре ба тарафи Шӯркӯл раҳсипор шуд ва Тӯрамуроди сарбоз аз ароба фурумада бо

мо хушбошӣ карда бо роҳи калон ба тарафи деҳаи Шанбеи Қозикалон рафт.

XVI

Дар Сесӯи шаҳри Бухоро, дар долоне, ки ба тарафи растаи чинифурӯшӣ бармегашт, ба тарафи дасти рост саройчае бино ёфта буд. Рӯзе дар пеши дарвозаи он саройча мардуми бисёр гирд омада ҳар кадоми онҳо мехостанд, ки ба даруни саройча дароянд. Аммо саройбони қавихайкале, ки чӯбдасти ғафсу дарозеро ба даст дошт, пушт ба паҳлӯдарию дарвоза дода як нӯги он чӯбдастро ба тарзи ғав ба паҳлӯдарию дигар тир карда касеро барои даромадан ба он ҷо намегузошт.

Дар рӯи ҳавлии саройча, ки аз дарвоза тамоман намоён буд, одамони миршаб, шогирдпешагони қӯшбегӣ, мулозимони қозикалон ва маъмурони раиси шаҳр менамуданд ва онҳо дар байни худ бо гармӣ дар гуфтугузор буданд. Дар миёнаи давраи одамони ҳокимони шаҳр Қоришкамба дар ҳолате ки саллаи калонаш каловавор ба гарданаш фуromaдагӣ буд, монанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хӯрда торҳои риши худро бо ангуштонаш канда «вой, хонам сӯхт, вой ҷонам ба лаб омад, вой, ҷонаки азизам аз даст рафт!» гӯён фарёд мекашид; гоҳо бо нохунҳои худ рӯяшро харошида хуншор мекард; гоҳо гиря гулӯгираш гардида, бе он ки чӣ гуфтаниш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмӯрии боғ дармонда, ба паси худ аз боғбон зарбаҳои ҷонкоҳ меҳӯрда бошад, нӯла мекашид...

Аз гуфтугузори одамони кӯча маълум шуд, ки он шаб боми хучраи Қоришкамбаро, ки дар он саройча будааст, сӯроҳ карда сандуқашро шикаста пулҳои дар вай пинҳонӣ гузоштаашро бурдаанд. Назар ба қавли ҳудаш ӯ он шаб дар он ҷо «дах ҳазор тангаи нукраи сарай ҳар дахтоаш ҳафт мисқол вазндоштаи зарби Бухорои шарифро ниҳода будааст, агар он маблағро бо ҳисоби тиллои имперотурӣ, ки дар Петербург зарб шудааст, ҳисоб кунанд, як ҳазору панҷсад сӯм мешудааст».

Одамони миршаб дар бом нақши пой се касро ёфтаанд,

ки онҳо аз боми сарои «Кавказ» аз сари зина омада, аз болои боми долони раста ба боми ин саройча гузашта то боми хучраи Қоришкамба расидаанд ва онҳо аз он ҷо бозгашта бо роҳи омадаи худ ба боми сарои «Кавказ» гузашта то ба сари зина расидаанд. Он зина зинае буд, ки аз даруни сарои «Кавказ» ба бом барояндагон бо вай мебаромаданд ва дари вай ҳамеша қуфл буда, калидаш дар дасти саройбони сарои «Кавказ» меистодааст.

Бо ин далел одамони ҳокимон ва тамошобинон ҳукм мекарданд, ки « аз ин кор саройбони сарои «Кавказ» хабардор аст, ҳатто ӯ бояд сардори он дастае бошад, ки ин дуздиро ба амал овардааст. Қоришкамба ба болои ин далел як далели дигар зам карда мегуфт:

– Дар ин хучра ва дар ҳамин сандуқ пул гузоштани маро ғайр аз саройбони сарои «Кавказ» дигар касе намедонист ва хусусан дишаб, ки ман он маблағи ба ҷон баробарам, балки аз ҷон азизтарамро оварда дар ин ҷо пинҳон кардам, ин саройбон ҳамроҳи ман буд ва пулро ҳам ӯ бардошта оварда буд.

Қоришкамба бо ин далелҳо дузди худро муайян карда рӯйканону мӯйканон пеши қӯшбегӣ ва қозикалон рафта воқеаро ба онҳо арз карда, аз онҳо шогирдпеша ва мулозими махсус гирифта барои ба маҳкама кашидан ба сари саройбони сарои «Кавказ» расид.

Саройбон бе он ки хунашро вайрон карда оташин шавад, ё ин ки саросема гардад, фиристодагони ҳокимонро бо табассуми истехзоомез пешвоз гирифта:

– Ман тайёрам, ки ба пеши ҳокимон рафта тӯҳмат будани даъвои ин судхӯри хуни мардумхӯрро исбот намоям. Аммо аз он ҷо, ки ин сарой бо ҳамаи борҳояш аз тарафи ширкати нақлиёти «Кавказ – Меркурий» ба дасти ман супурда шудааст, бе иҷозати мудири ширкат ва бе супурданам саройро ба касе, ки хӯчаин нишон медихад, ба ҷое рафта наметавонам, – гуфт ва онҳоро гирифта пеши мудири ширкат бурда воқеаро баён намуд.

Мудири ширкат ба одамони ҳокимони Бухоро хитоб карда гуфт:

– Аввал он ки саройбони ман дузд нест, бинобар ин ман

ба ӯ бовар карда ин саройро бо ҳамаи молҳои тичоратӣ, ки дар ин ҷо ҳастанд, ба дасти ӯ супурдаам ва чандин сол аст, ки ӯ дар ин ҷо хизмат мекунад, чизе гум нашудааст ва ягон хас ҳам аз ҷои худ бечо нашудааст, дуввум он ки саройбони ман раияи давлати Руссия аст ва дар дасти худ паспорти имперотурӣ дорад, шумо ҳақ надоред, ки вайро ба маҳкамаи ҳокимони Бухоро кашед. Шумо ба пеши ҷанобони қўшбегӣ ва қозикалон рафта ба онҳо саломӣ дўстонаи маро расонда, аз забони ман ин маъниро ҳикоя кунед!

Саройбони сарои «Кавказ» аз мардуми аслии шаҳри Бухоро буда, дар ҳамон шаҳр зоида шуда буд, аммо он рӯз маълум шуд, ки ӯ ҳам монанди баъзе мардуми Бухоро барои дар ин гуна мавридҳо такаҷоғ ёфтаи раияи давлати Русия шуда будааст. Чунки ҳокимони Бухоро раияи Русияро (ҳарчанд ӯ яке аз раияҳои Бухоро гашта бошад ҳам) ҳақ надоштаанд, ки ба маҳкама кашанд, даъвои Қоришкамба ба саройбони сарои «Кавказ» худ ба худ маҷнон (бе ҳеҷ тавон ва ҷазо) тамом шуд.

Қоришкамба баъд аз ин воқеа дер вақт дар қўчаҳо дева-навор мегашт ва ба ҳар кас, ки мерасид, он ҳодисаи ба сари худаш омадаро нақл намуда саройбон, мудирӣ ширкат, қозикалон, қўшбегӣ ва одамони онҳоро дуои бад мекард ва дар охир худро дашном мебуд, ки чаро ба он саройбон бовар карда ӯро ба худ сирдон, ҳамрозу дамсоз кардааст.

Сабаб ҳамин буд, ки эътимоди Қоришкамба аз саройбони сарои «Кавказ» ҳам, ки назар ба ақидаи ӯ ягона одами мўътамад ва худотарс буд, барҳам хўрд ва он вақт, назар ба қавли ӯ, «дар дунё касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад ва ба пули ӯ чашм надўхта бошад...»

* * *

Заҳме, ки саройбони «Кавказ» ба синаи Қоришкамба зада буд, ҳанўз беҳ нашуда ва ба ҳам наёмада замона заҳми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу хуш дар сараш намонд. Ин заҳмиро ба ӯ мирзои сари сандуқи (ҳазинадори) бое зад, ки ӯ аз он бой ва аз он

мирзо ҳеч гоҳ ин гумонро надошт. Инчунин ин захм ба ӯ ба воситаи вексел зада шуд, ки назар ба ақидаи ӯ, ин ягона хуччати боамният ва барои пӯст кандани қарздорони бесавод дар дасташ корди буррои қассобӣ буд.

Мирзо Абдулло ном мирзои сари сандуқи як бои миллионери Бухоро, ки дар ҳар гуна доду гирифт аз хўчаини худ ваколат дошт, рӯзе аз рӯзҳои гармии бозори хариди пӯсти қароқўлӣ аз номи хўчаини худ аз Қоришкамба сад ҳазор тангаи Бухоро (понздаҳ ҳазор сўми русӣ) қарз пурсид ва ба маблағи мазкур моҳе ду ҳазор танга фоида доданро ваъда намуд ва шарт кард, ки фоидаи думоҳаро ба тани пул зам карда ба ӯ вексели мўҳлатии ду моҳа диҳад ва бо гузаштани ду моҳ тани пулро бо фоидааш адо намуда, векселро гардонда гирад.

Қоришкамба бо шунидани ин пешниҳод чунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ дар пӯшташ намеғунҷид, сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар қалонтар шуд ва барои овардани пул шитобкорона ба тарафи бонк нигоҳ карда давид, ӯ дар роҳ чунон метохт, ки ба одамони раста нигоҳ намекард, ба саломи касе ҷавоб намеодод, ҳатто ба нону ҷои сари дўкони одамони раста ҳам, ки пештар ба хўрдани онҳо шарик шуданро ҳеч фурӯгузошт намекард, назар намеандохт, чашми ӯ аз ҳаяҷон чунон сиёҳ рафта буд, ки ояндаю равандагонро намедид ва дар роҳ рафтани ба онҳо пешпо хўрда, паҳлӯ ва бозу зада, сабаби дашном додан ва нафрин кардани онҳо мегардид. Аммо, аз он ҷо ки ҳамаи ҳушу ҳавосаш ба як нуқта – ба нуқтаи ба бонк тезтар расида рафта, зудтар пул гирифта овардан банд буд, он дашном ва нафринҳоро намешунавид.

Қоришкамба бо шунидани пешниҳоди Мирзо Абдулло ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт, зеро он фоидае, ки аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирифт, аз бонк қариб дар як сол ба дасташ мебаромад...

Қоришкамба аз бонк пулро гирифта бо ҳамон суръати аввалиаш ба пеши Мирзо Абдулло баргашта пулро ба рӯи кори ӯ ниҳода:

– Эй, эй, ана ин пу, пу, пулро шу, шу, шумурда ги, ги, ги-

ред, ве, век, векселро ди, ди, диҳед! – гуфт забонаш аз хаяҷон гирифта ва лакнат хӯрда.

Мирзо Абдулло пулро шумурда дида:

– Ин кам аст ин наваду шаш ҳазор танга аст! – гуфт.

– Чаро кам? Наваду шаш ҳазор танга бо фоидаи думоҳааш сад ҳазор танга мешавад. Шумо ба сад ҳазор танга вексели думоҳа медиҳед, «нома тамом – вассалом» – гуфт Қорӣ.

– Не!.. – гуфт Мирзо Абдулло мад кашида, – шумо ин қоратонро ба деҳқонони бесавод кунед! Аммо маро фиреб дода наметавонед!

– Дар кучои ин муомила фиреб ҳаст? – Қорӣ худро ба нодонӣ ва соддагӣ зада пурсид.

– Охир, ман ба шумо ба сад ҳазор тангаатон моҳе ду ҳазор тангагӣ фоида доданро таклиф кардам, ки дар ду моҳ чор ҳазор танга мешавад, – гӯён Мирзо Абдулло аз сандук вексели яксаду чор ҳазорсӯмии думоҳаро бароварда ба Қоришкамба нишон дода давом кард: – Мувофиқи ваъдаам ана ҳамин векселро тайёр карда мондам. Аммо шумо мехоҳед, ки аз ман ба наваду шаш ҳазор танга ҳар моҳ ду ҳазор танга фоида гиред. Ин бозиатон ба ман намегузарад. Агар ба ҳамин муомила толиб бошед, боз чор ҳазор танга биёред ва вексели яксаду чаҳорҳазориро гиред, агар толиб набошед, ин пулатонро бардошта баред ва маро беҳуда аз қорам намононед.

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб бо суръати аз аввала ҳам баландтар ба тарафи бонк давид ва чор ҳазор тангаи дигар гирифта ба пеши Мирзо омад:

– Ана, ин маблағро ҳам гиред, вексели тайёр кардаатонро ба ман диҳед, – гуфт.

– Ин чӣ пул, кадом вексел? Ман намефаҳмам, – гуфт Мирзо тааҷҷубкунон.

– Ҳазл накумед! – гуфт Қоришкамба, – Ҳозир вақти масҳарабозӣ нест. Зудтар пулро гирифта векселро диҳед, аз давидан чонам баромад, як чой ҳам фармояд, ки як пиёла нӯшида нафасамро рост гирам.

– Ҳозир қорам бисёр аст, ба чойфармой ва чойнӯшӣ фури-

сат надорам. Дар ягон вақти камкориам биёед, ман шуморо бо қандҷой зиёфат хоҳам кард. Ҳозир аз пеши ман равед, ки ҳисобхоро гум накунам.

– Охир, векселро диҳед, ки ман биравам! – гуфт Қорӣ бо чиддият.

– Чӣ гуна вексел? Ин пулатонро бардошта баред, ки ба ман даркор нест. Ман на пул қарз мегирам ва на вексел медиҳам.

– Хуб, қарз, ки намегирифта бошед, наваду шаш ҳазор тангаи дафъаи аввал додаамро диҳед, ки ман биравам.

– Шӯҳӣ накунед, Қориамак! Вақт надорам, равед, ки ман қорамро кунам.

– Шумо шӯҳӣ қарда истодаед! Лекин шӯҳӣ ҳам бошад, дилам қариб ба кафидан расид. Ё зудтар пуламро диҳед ё векселро!*

– Девонагӣ бас аст, Қорӣ! Зуд бароед, ки кори зарурам бисёр аст! – гӯён Мирзо аз ҷояш бархост ва Қорино ба тарафи дар тела дода, – ҷои девонагон хонаи эшони Хоҷаӯбонӣ* аст, на тичоратхона! – гуфт.

Қорӣ «вой, хонаам сӯхт» гӯён фарёд мекашид ва монанди бачае, ки бозичаашро аз дасташ ба зӯрӣ гирифта бошанд, хунгосзанон гиря қардан гирифт.

Мирзо ходимони худро ҷеғ зада ба онҳо фармуд, ки он «демона»-ро аз он ҷо бароранд. Хизматгорон ўро аз пеши Мирзо бароварданӣ шуданд, аммо ў рафтан намехост. Кашола қарданд, ў худро ба замин партофта:

– Ҷони ман ин ҷо монд, ман чӣ гуна меравам, магар танани бечон роҳ рафта метавонад? – гӯён фарёд мекашид.

Хизматгорҳо ҳам яқин қарданд, ки ў девона шудааст ва аз дасту пойи ў гирифта мурдавор кашола қарда, на танҳо аз пеши мирзо, ҳатто аз сари сарой ҳам берунаш қарданд ва ба саройбон фармуданд, ки дигар ўро дар он ҷо роҳ надихад.

Қоришқамба монанди саге, ки аз дари соҳибаш берун қарда бошанд, фарёдқунон баргашта ба сарой даромадан

* Дар Бухоро эшонони Хоҷаӯбонӣ буданд, ки девонагонро ба умеди ши-
фо ёфтан ба хонаи онҳо бурда мебастанд.

мехост, аммо саройбони шертавон ўро гурбасон бардошта ба тарафи кўча ҳаво меод.

Чун Қоришкамба аз даромадан ба сарой маҳрум монд, саллаашро аз сараш кушода ба гарданааш андохта:

– Ин чӣ бедодист? Мусулмонӣ тамом барҳам хўрдааст, вой дод, эй!.. – гўён ба тарафи арки амир давид. Акнун ўро ҳар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ мидид, дар девона шудани ӯ шубҳа намекард...

Он вақт амир ба Русия рафта буд, дар дарвозаи арк⁷⁴ қозикалон ва қўшбегӣ бо ҳам нишаста шаҳру мамлакатро идора мекарданд.

Қоришкамба рост ба пеши онҳо рафта худро ба замин партофт, фарёдкашон воқеаро ҳикоят карда аз онҳо талаб кард, ки ҳаққи онро аз он Мирзо Абдуллои молимардумхўр ситонда диҳанд ва илова кард ки:

– Ман фарзанд надорам ва меросхўри дигар ҳам надорам, танҳо ду зан дорам, ки агар онҳо то мурдани ман зинда бошанд, аз ман чоряки молабро мерос мегиранд, бақияи молам баъд аз сарам аз онҳо подшоҳист. Ҳатто, агар шумоҳо лозим донед, занҳоямро ҳам талоқ медиҳам, ки дар он сурат баъд аз мурданиам ҳамаи молам подшоҳӣ мешавад. Бинобар ин шумо ҳокимони шаръи шариф ва ноибони ҷаноби олий пули маро пули ҷаноби олий доништа аз он худобехабар рӯёнда диҳед ва дуои маро гиред!

Аммо ҳокимҳо ба ин суҳанони Қоришкамба танҳо меҳандиданд. Азбаски обрӯи хўҷаини он мирзо ба пеши ҳукумати амир аз обрӯи Қоришкамба зиёдтар буд, илтимоси ўро рад карданд ва ҳамаи қадар гуфтанд, ки:

– Даъвои шумо даъвои муқаррарӣ нест, ки мо пурсем. Шумоҳо қорвонбошӣ⁷⁵ доред, қалону хурд доред ва ҳамаи муомилаи байни худро дар ҳузури онҳо бо вексел мекунад. Мо чаро бе гувоҳии қорвонбошӣ ва қалонтарини савдогарон ва бе нишон додани вексел ба як одами баобрӯӣ дарди сар диҳем.

Қоришкамба боз фарёд қашида девонагӣ мекард, аммо ўро ясовулон⁷⁶ зада-зада аз арк фуруварда пеш карданд.

Қоришкамба тамоман девонаи шакқа шуда аз арк бар-

гашт ва ба ҳар кас, ки вомехӯрд, хоҳ шинос бошад, хоҳ но-
шинос, ўро нигоҳ дошта воқеаро нақл мекард ва аз ў
маслиҳат меपुरсид:

Шунавандагон ўро «тасаллӣ» медоданд, ки:

– Хайр, Қориамак, зарар надорад, дар асл пули шумо
мурдор буд. Чунонки «оби ганда ба хандак» гуфтаанд,
чояшро ёфта рафтааст...

Бо шунидани ин гуна «тасаллӣ» алами ў дучандон мешуд
ва «ба болои сӯхта намакоб» рехтагӣ барин фарёд мекашид
ва шунавандагонро дашном дода барои ёфтани шунаванда-
гони дигар ба роҳаш давом мекард. Мардум механдиданд.

Дар ҳамон вақтҳо Қоришкамба як рӯз дар роҳ ба ман
вохӯрда ва сари роҳи маро гирифта ҳикояи худро гуфт ва аз
ман маслиҳат ҷуст. Ман, ҳарчанд тамоми ҳикояти ўро пеш-
тар шунда бошам ҳам, худро чунон вонамудам, ки гӯё ак-
нун шунда истода бошам. Афсӯс хӯрдам ва дар боби
маслиҳат гуфтам, ки:

– Дар ин «кори бузург» ва «мусибати сахт» мо хурдон чӣ
машварат дода метавонем, шумо рафта аз ҳокимон, аз кало-
нони шаҳр маслиҳат пурсед.

– Эй, бар падари калонон лаънат, хонаи калонон сӯзад,
бачаи калонон мурад, ки арзи маро ҳеҷ нашуниданд, – гӯён
дашном ва дуои бади калононро сар кард.

Аз ин ҳолати Қоришкамба беихтиёр ба хотири ман
ҳикояти бибӣ Даҳбошӣ омад, ки дар ин ҷо менависам:

Дар Бухоро дар гузари Говкушон, дар пеши масҷиди
Хоча, дар лаби рӯд, ки он тарафи он роҳи калон буд, гадоён
ва сарсариён менишастанд.

Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо бибӣ Даҳбошӣ ном
як занакӣ девона пайдо шуд.

Бачагон, чунонки одати онҳост, ҳамеша ба девонагон ме-
часпанд, ба бибӣ Даҳбошӣ ҳам бисёр мечаккиданд: ба сару
рӯяш хок мепошиданд, кафшу фаранҷашро гирифта мегу-
рехтанд, сарандозашро аз сараш бардошта ба оби рӯд ме-
партофтанд ва монанди инҳо шӯҳихои шӯрапуштона мекар-
данд.

Бибӣ Даҳбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳучуми бачагон

ором наменишаст, онҳоро бо санг зада пеш мекард, дуои бад менамуд ва дашном меод.

Як рӯз ман дар сари пули Пушаймон, дар пеши масчиди Хоча дар офтобруя нишаста будам, ки боз бачагон ба сари бибӣ Дахбошӣ гун шуданд ва ўро азоб додан гирифтанд.

Ў сарлучу пойлуч дар миёнаи гурӯҳи бачагони сарсарӣ монда буд. Доманашро пури сангу кулӯх карда якчанд бачаро ба як тараф пеш мекард, лекин чанд бачаи дигар аз пушташ расида омада аз либосаш кашида ўро пуштнокӣ меғалтониданд. Ў аз чояш бархоста ин бачагонро пеш мекард, боз аз пушташ бачагони дигар мерасиданду ўро меғалтонданд...

Оқибат бибӣ Дахбошии бечора монда шуд ва доманашро пури санг карда ба девори масҷид така карда нишаст, бачагонро дуои бад мекард ва наздик омадагонашонро бо сангу кулӯх мезад.

Дар ҳамин вақт якчанд бойҳои калони Бухоро бо чанд нафар муллоҳои калон гузарони роҳ шуда аз тарафи гузари Поччокулҳочӣ – аз тарафи ғарб намудор шуданд. Бояд онҳо аз ягон тӯй омада истода бошанд, ки либосҳои бисёр олишон дар танашон буд. Ҳар кадомашон аз таҳ чомаҳои сатини гулкалон, аз рӯй чомаҳои шоҳии қаршигӣ ва ҳисории зеҳкалон ва остаршоҳӣ пӯшида буданд, бар сарашон саллаҳои мисқоли⁷⁷ ва кулоҳҳои заррин, кимхобу кундал⁷⁸, дар пояшон кафшу масҳҳои локӣ буд.

Онҳо бояд барои ба мардум нишон додани ҳама ҷои либосҳои пуршаъну шавкаташон бошад, ки бари чомаҳошонро қадре чаппа карда роҳ мерафтанд. Оянда ва равандагон шоҳӣ будани остари чомаҳошонро ҳам медиданд.

Онҳо бо дандонхилолҳои тилло ва нукра дандонҳошонро кофта-кофта бо камоли виқору тамкин оҳиста-оҳиста бо ҳам сӯҳбаткунон қадам мепартофтанд.

Бибӣ Дахбошӣ, ки хучуми бачагон ба ҷонаш расонида буд, аз дасти онҳо ба калонон ба арзу ниёз даромад ва бо зорӣ илтиҷо кард:

– Аз сарҳотон гардам, калонҳо, балои бачаҳотонро гирам, калонҳо, тӯйҳои фарзандҳотонро бинетон, калонҳо, ин

чомаву саллаҳотон ба худҳотон насиб кунад, калонҳо, пулу молҳотон ба рӯзи некатон сарф шавад, калонҳо! Маро аз дасти ин бачагони шум халос кунетон, калонҳо!..

Ба сухани як девона, хусусан, ки ӯ зан бошад, гӯш додан, ҳатто ба тарафи вай нигоҳ кардан ба шаъну шавкат ва савлату ҳашамати калонон, албатта, рост намеомад. Бинобар ин онҳо фарёду фиғони ўро ношунида ангошта, бо ҳамон викору тамкини аввалиашон ба роҳашон давом карданд.

Бибӣ Даҳбошӣ дид, ки аз калонон ҳеҷ муроде ҳосил нашуд, ҳатто онҳо ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накарданд, ба ҷои бачагон калононро монда ба дашном додан ва дуои бад кардан даромад:

– Ба фаровези чомаҳотон фалон кунам, калонҳо! Илоҳӣ ин чомаҳотонро мурдашӯй барад, калонҳо! Илоҳӣ пулу молҳотон насиби дуздону роҳзанон шавад, калонҳо!..

Калонон, ки ба он ҳама дуо ва илтимоси бибӣ Даҳбошӣ гӯшашонро ба карӣ зада буданд, наметавонистанд, ки ба ин ҳама дашному дуоҳои бадаш ҳам худҳашонро ба нодонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд, ки гӯё онҳоро нашунидаанд. Зеро агар онҳо ҳудашонро ношунида нишон диҳанд ҳам, дигарон мешуниданд, ки як занакӣ девона калонони шахрро чигуна масҳара карда истодааст.

Лекин бо ҳамаи ин калонон дар ҳаққи як занакӣ девона чӣ кор карда наметавонистанд. Коре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва викорро ба як сӯ гузошта, бо он чомаҳои фохир, монанди бачагоне, ки онҳоро девонагон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд ва шитобкорона медавиданд, ки ҳар чӣ зудтар аз назарҳо пинҳон гарданд, то ки камтар касон донанд, ки бибӣ Даҳбошӣ онҳоро бо сару либоси пуршаъну шавкаташон аз хасрӯбадон гирифта ба лойдон зада истодааст.

Аммо чандин рӯзҳо вирди забони бибӣ Даҳбошӣ дашному нафрини калонон буд, бачагон ўро озору азият диҳанд ҳам, ӯ калононро ҳақорат мекард ва то вақте ки бибӣ Даҳбошӣ зинда буд, калонон аз он кӯча намегузаштанд.

Ахволи Қориишкамба ҳам, ки барои рӯенидани пули ба дасти Мирзо Абдулло рафтааш аз калонони шахр ёрмандӣ

надида буд, ба аҳволи бибӣ Даҳбошӣ монандии қавӣ дошт, ӯ ҳам монанди он занаки девона шабу рӯз онҳоро дашном меод ва дуои бад мекард.

Баъд аз ин ҳодиса на танҳо ба аҳволи рӯҳияи Қоришкамба дигаргунӣ рӯй дода аз эътидол баромад, балки вазъияти ҷисмониаш ҳам дигар шудан гирифт: ӯ рӯз то рӯз аз гӯшт мефуромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба ҳалтаи ҳолӣ монандӣ пайдо мекард.

XVII

Қоришкамба баъд аз ду-се моҳи воқеаи Мирзо Абдулло кам-кам ҳолати девонагиро аз сар гузаронида мизочаш ба эътидол наздик шудан гирифт. Акнун ӯ дар кӯчаҳо ба ҳар кас, ки вомерӯд, баъд аз ҳикояи дарду аламҳои худ, дашном додани Мирзо Абдулло ва дуои бад кардани калонон мегуфт:

– Ҳар чӣ буд, гузашт, чист, ки нагузарад? «Бар сари фарзанди одам ҳар чӣ ояд, бигзарад».

Аммо ӯ ҳолати девонагиро гузаронида бошад ҳам, гӯшту рағани баданаш ба ҳолати аввалиаш наёмада буд, пӯсти баданаш монанди ишкамбаи аз мурдорихо ҳолӣ кардашуда чинҳои дағали баҳампечиди пайдо карда буд, рангаш ҳам монанди ишкамбаи ҳайвоноти кушташуда сафедҷатоби моил ба ҳокистарӣ менамуд...

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ сар шуд, дар катори савдогарон, ҳаннотон ва судхӯрони дигар қори Қоришкамба ҳам боло гирифтани гирифт: савдогарон ва ҳаннотон имрӯз як чизро харанд, фардо он чизро ба дучанди тани харидашон мефурухтанд. Дар ин шароит ба ғайри сармояи худ қаноат накарда ба дари судхӯрон медаванд ва ба ҳар гуна ғайри барзиёд бошад ҳам, пул қарз мегирифтанд ва чинҳои зарурии кам ёфташавандаро харида анбор мекарданд. Дар ин гуна мавридҳо судхӯри серпуле, ки қисми ҳаннотонро пур карда тавонад, Қоришкамба буд. Табиист, ки аз ин гуна муомилаҳо қисми худ Қоришкамба ҳам ба ҳамаи пур мешуд ва аз оши сергӯшту рағани ҳаннотон шиками худро ҳам то ба дараҷаи ба қабдан расидан пур мекард.

Дар соли дуввуми ҷанг пӯсти бадани Қоришкамба тараф, гӯшти зери занахаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш калонтар шуд; маблағхояш ҳам аз ду миллион зиёдтар шуда, монанди магасони гӯштхӯр, бачагони бешумор (фоидаи аз ҳад зиёд) мезоиданд.

Қоришкамба бо вучуди он ҳама фоидаҳои қори Мирзо Абдуллоҳ фаромӯш намекард ва дар сари ҳар оше, ки рӯзе чанд бор ба вай рост меомад, ўро дашном меод ва дуои бад менамуд.

Дар соли саввуми ҷанг – соли 1916 меҳнаткашон ва фақирон чунон хонавайрон шуданд, ки барои «кути лоямут»^{*} эшон^{*} нони хушк намеёфтанд. Ба муқобили ин ҳол ҳаннотон чунон серпул ва сермол гардиданд, ки барои гузоштани молу пулашон ҷой ва барои харидан чиз кам меёфтанд.

Савдогарони Москва рафта бошанд, бо тилло ва бриллант бозӣ мекарданд. Дар ин вазъият савдогарон ва ҳаннотон ба судхӯрон мӯхтоҷ намешуданд. Бинобар ин дар соли саввуми ҷанги ҷаҳон ба қори Қоришкамба сустӣ омад. Ў маҷбур шуд, ки ҳамаи пулхояшро ба бонк монад ва ба фоизи қами он қаноат кунад.

Дуруст аст, ки аз он маблағи қалон, ки аз ду миллион сӯм зиёд буд, ба ҳисоби бонк ҳам хеле фоида мерӯид. Лекин ин ҳумори ҳирси ўро шикаста ва даҳони ба тарафи фоидаи қалон кушодашудаашро баста наметавонист. Ҳар қадар ки пулаш бисёр гардад, ҳамон қадар ҳам ба фоидахӯрӣ ҳирсаи зиёда мегардид.

Ў меҳост, ки аз он маблағи қалон монанди пештара қале бисту панҷ-сӣ фоиз фоида гирад. Аммо ин муяссараш намешуд, ба қавли ў: «он рӯзхоро об бурда буд», «он сабӯ шикаста ва он паймона рехта буд».

Бар болои ин, дар соли 1916 хӯрданиҳои ў ҳам аз пештара камтар гардида буд. Зеро бойҳо, ки дигар аз вай қарз намегирифтанд, ўро ба сари табақи худ роҳ ҳам намедоданд.

* Қути лоямут – хӯрдани қаме, ки одамро аз гуруснагӣ қашид мурдан нигоҳ меорад.

Бонкҳое, ки ӯ дар он ҷо ҳисоби ҷорӣ дошт, танҳо ҳар рӯз соати даҳ ба ӯ қандҷой меоданд. Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки ба оши муқаррарии ҳуҷранишинонаш, ба ошҳои тӯйӣ ва ҳудой, ки гоҳо рост меомаданд ва ба чалпақҳои сари мазор қаноат кунад.

Ба ин сабабҳо аз соли 1916 сар карда Қоришқамба дубора аз ғӯшт фурумадан гирифт, рангаш заҳир шуд ва шикамаш хурдтар гардид.

Дар он вақтҳо рӯзе ӯро дар ҷое дидам ва сабаби лоғар шуданаширо пурсидам. Ӯ гуфт:

— Ман пештар дар ҳар шабонарӯз чандин бор қазию палав, мантию чалав, тушбераю мурғбирён, барракабобу боимҷон меҳӯрдам, акнун аз он хонадонҳое, ки ман пештар ин чизхоро аз он ҷоҳо меҳӯрдам, ҳарчанд бойтар шуда бошанд ҳам, барака паридааст. Дерест, ки ман аз он ҷойҳо лабтар накардаам, «гову ғӯсфанд ҳам бо хӯрдан фарбеҳ мешавад» гуфтаанд. Ман, ки чизи хӯрданиӣ дуруст намеёбам, чӣ гуна лоғар наштам?

Ӯ қадре хомӯш истода бо оҳанги миннатдорӣ илова кард:

— Худо хайрашро диҳад, хайрият, ки^{*} бонк будааст. Ҳамин ки ба вақти ҷояш расида меравам, ба пеши ман қанддонро пури қанд карда бо истакони пурҷой оварда меомонанд. То пур шудани истакон қанд меандозам, ба ҳадде ки ҷояш рехта меравад, баъд аз об шудани қанд ба болояш ҷои гарм рехта нӯши ҷон мекунам. Агар рӯзе се истакон ҳам нӯшам, ба мудири бонк малол намеояд, балки вақташ хуш мешавад.

— Акнун пули худатон ҳам аз ҳад афзун шудааст, — гуфтаам ман, — худатон пир ҳам шудаед, чӣ мешавад, ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хӯред ва нафси ба пурхӯрӣ одатқардаатонро ором диҳед?

Ӯ дар ҷавоби ин сухани ман байтеро, ки яке аз шоирони он замон дар ҳаққи судхӯрон гуфта буд, хонд:

*Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал,
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.*

Дар охирҳои соли 1916 воқеае рӯй дод, ки он Қоришкамбаро тамоман аз қор бароварда саросема қард, ин шӯҳҳои «бемавриди ширинқорони Бухоро буд.

Ин ширинқорон агар мешуниданд, ки Қоришкамба, масалан, пулҳояшро дар «Соединённый банк»⁷⁹ мондааст, яке аз онҳо бо вазъияти дилсӯзи пеши Қоришкамба меомаду гӯшакӣ қарда ба ӯ меғуфт:

— Оё, шунидед, Қориамак? Қори «Соединённый банк» бад шудааст, як маблағи қалонаш дар дасти аскарони душман афтодааст. «Имрӯз — фардо мешиканад» меғӯянд. Ҳар чӣ бошад, эҳтиёт қунед!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар дартоз ба бонки мазкур мерафту аз он ҷо пули худро дарҳол, масалан, ба «Русско-Китайский (Азиатский) банк» меғузаронид.

Албатта, ин воқеаи ба бонки дигар гузаронида шудани пули Қоришкамба аз ширинқорон пинҳон наменонд. Боз яке аз онҳо пеши ӯ меомад, чизеро, ки рафиқаш дирӯз дар ҳаққи «Соединённый банк» гуфта буд, вай имрӯз дар ҳаққи ин бонк меғуфт. Боз Қоришкамбаи сарсаҳт маҷбур мешуд, ки пули худро ба бонки дигар, ё боз ба ҳамон «Соединённый банк» гузаронад.

Ҳарчанд дӯстонаш ба ӯ маслиҳат меоданд, ки пули худро ба бонки подшоҳӣ гузаронад ва бонки подшоҳӣ то вақте ки давлати имперотури барқарор аст, пойдор хоҳад буд, ӯ қабул намекард, зеро бонки подшоҳӣ аз бонкҳои дигар камтар фоида меод...

Оқибат бонкҳо ба ҷон омада пули ӯро қабул намекардагӣ шуданд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ гузаронад.

Дере нагузашт, ки дар ҳаққи бонки подшоҳӣ ҳам хабарҳои шикастро баровардан гирифтанд. Ҳар гоҳ ки дар газетаҳо хабари шикасти аскарӣ подшоҳӣ навишта мешуд, ширинқорон ва ҳангоматалабон ҳар хабарро дучанд қалонтар қарда ба Қоришкамба меғуфтанд ва ба ӯ маслиҳат меоданд, ки аз бонк дар эҳтиёт бошад, аҷаб нест, ки он шикаста монад ва пулҳояш, ки «бо ҳазорон хуни қиғар ғундоштааст» сӯзанд.

Аммо ӯ чӣ гуна эҳтиёт карда метавонист? Агар бонк шиканад ҳам, чорааш чӣ буд? Пулро аз бими дуздон дар хона ва сарой монда нашавад, пас чора чист?..

Қоришкамба кам-кам пай бурд, ки ширинкорон қадре муболиға карда хабархоро аз будаш зиёдтар намуда ба ӯ мерасонанд. Бо вучуди ин, ки пештар ба ҷое, ки газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик намешуд, аз газетахонҳо хабарҳои ҷангро мепурсидагӣ шуд. Лекин хабарҳои забонӣ гуфтаи онҳоро бовар намекард. Бинобар ин онҳоро газета мехонанд ва худаш бевосита шунида муҳокима мекард.

Кам-кам дар газетаҳо хабарҳои шикаст чунон бисёр шуданд, ки бе шӯхии ширинкорҳо ҳам аз онҳо дар воҳима афтодан гирифт. Ин ҳолро рафта ба мудир бонки подшоҳӣ гуфта аз вай маслиҳат пурсид:

– Агар Худо нахоста давлати имперотурӣ тамом шиканад, мову шумо чӣ кор мекунем? – гуфт.

Мудир ӯро тасалли дода:

– Давлати имперотурӣ аз санг ҳам сахттар ва аз кӯҳ ҳам устувортар аст, чунки ин давлатро вазирони ҳазрати олий, ки донишмандтарин одамони дунё мебошанд, идора мекунанд. Бинобар ин, иншооллоҳ, ба давлати олий ҳеҷ офат нест. Газетаҳои туркию тоторӣ ба ҳазрати имперотур душман мебошанд ва ҳар гуна хабарҳои дурӯғро сохтаю бофта паҳн мекунанд. Хабарӣ ростро аз газетаҳои русӣ ёфтан мумкин аст, – гуфт ва қадре хомӯш монда, илова намуд:

– Ба ҳар қадоми газетаҳои русӣ ҳам бовар кардан дуруст нест, дар байни онҳо ҳам душманони зоти муқаддаси имперотур кам нестанд, бинобар ин шумо хабарҳои кӯчагиро ва хабарҳои ҳар гуна газетаҳоро бовар накунед! Ва ҳар рӯз ба пеши ман оед! Ман ба шумо аз газетаҳои мӯътабари русӣ хабарҳои ростро хонда тарцима карда медиҳам.

Баъд аз ин мусоҳиба Қоришкамба ҳар рӯз пештар аз ҷои ҷоштгоҳии бонк ба пеши мудирӣ он мерафт. Мудир барои ӯ қадом газетаи русӣ, ки рост ояд, ба овози баланд мехонд ва ба ҷои тарцимаи хабарҳои он газета чизҳоеро, ки худ сохтааст, ба ӯ мегуфт, ки ба гӯши вай бисёр мефориданд. Бо шунидани он «xabарҳо» Қоришкамба:

– Худо хоҳад, ба давлати имперотури муаззам, ки пушту паноҳи ин бонк ва ба воситаи ин пушту паноҳи ман ҳам мебошанд, ҳеҷ офат нест! Чашми душманонашон кӯр ва забони касоне, ки хабарҳои дурӯғ паҳн мекунанд, бурида бод! – гӯён аз пушти мудир мебаромад ва ба чойхонаи бонк рафта истаконро пури қанд карда ба болояш чои чӯшон рехта, осудадилона нӯшида, ба кӯча мебаромад ва ба сари дӯконҳои газетаҳои нишаста ба муқобили хабархое, ки онҳо аз газетаҳо нақл мекарданд, «xabарҳои» аз мудир бонк шунидаашро яке бар даҳ муболиға карда гуфта, хабарҳои онҳоро рад мекард. Аммо газетаҳои барои тарсонидани ӯ мегуфтанд:

– Аҷаб нест, ки инқилоб шуда мамлакат зеру забар шавад, дар он вақт ба фармони подшоҳ ва вазирони ӯ касе гӯш нахоҳад дод ва бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороҷ хоҳанд кард. Дар он вақт вой ба ҳоли шумо!

Қоришкамба аз калимаи «инқилоб», ки дар натиҷаи он хонаи бойҳо тороҷ мешудааст, дар дили худ саҳт тарсад ҳам, бо оҳанги худтасаллидихӣ ба газетаҳои ҷавоб меод:

– Инқилоб шавад, шудан гирад, ба ман чӣ дахл дорад? Ман, ки дар хонаам чизе надорам, аз тороҷ шудани вай чӣ метарсам...

* * *

Дар соли 1917 инқилоби феврал⁸⁰ ба вучуд омад, подшоҳи Русия аз тахт фуруварда шуд. Он чизе, ки Қоришкамба дар дили худ аз вай метарсид, ба сараш омад. Ӯ донист, ки дуоҳои ӯ дар ҳаққи «имперотури муаззам» беасар рафтаанд. Аз тахт фуруварда шудани подшоҳро акнун мудир бонки подшоҳӣ ҳам инкор намекард, лекин ӯ аз тасалли додани Қоришкамба ханӯз ҳам бознамеистод.

– Имперотури муаззам аз тахт фуруварда шуда бошанд ҳам, зарар надорад, – мегуфт ӯ, – дар сари ҳукумат касоне нишастаанд, ки ҳамашон одамони бонкҳои мо, савдогарон ва заминдорони калон мебошанд. Онҳо роҳ намедиханд, ки бонки мо шиканад ва пули шумо барин хайрҳои давлатмандон сӯзад. Ҳатто аҷаб нест, ки ба чои ҳазрати имперотур амакашон Великий кинозро⁸¹ подшоҳ бардоранд...

Аммо Қоришкамба акнун бо ин гуна суханҳо тасаллиёб намешуд, зеро ӯ шунида истода буд, ки ин корхоро инқилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст: ӯ шунида буд, ки дар Русия мужикони деҳот сар бардошта хавлӣ, замин, молу асбоби деҳқонии заминдорони калонро пахш карда гирифта истодаанд. Аҷаб набуд, ки ин ҳол дар шаҳрҳо ҳам роҳ ёбад ва пойбараҳнағони Петроград ва Москва барин шаҳрҳои марказӣ ба по хеста бонки подшоҳиро пахш карда гиранд, дар он вақт, албатта, бонки подшоҳӣ, ки дар Бухоро ҳаст, низ мешикаст ва дар натиҷа пули ӯ ҳам ки аз ҷонаш азизтар аст, месӯхт. Ӯ бо ин андешаҳои пурдаҳшат ба фарёд омада нолакашон мегуфт: «Омад ба сарам ҳар он чи метарсидам!»

Қоришкамба ҳарчанд фикр мекард, аз ин «қазои осмонӣ» роҳи ҳалосӣ намеёфт ва ғайр аз хун ҳӯрдан, алам кашидан, аз гӯшт фурумадан ва ишкамбаи худро торафт хурд кардан ҷораи дигаре надошт.

Ӯ чӣ кор ҳам карда метавонист? Ӯ аз тарси дуздон пулро бурда дар хонаи худ ё дар ягон сарой монда натавонад, бойҳо ба қарз нагиранд, агар ба ҳукумати амир супорад, ӯ рӯйрост пулҳои ӯро меҳӯрад, пас ба ғайр аз он ки «то омадани табар кунда меосояд» гӯён пулҳояшро ба бонки подшоҳӣ мондан гирад, ҷораи дигаре надошт...

Қоришкамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам, бо тангкӯчаҳо ва паскӯчаҳо роҳ мерафт, то ки ба ягон одами «шумхабар» вохӯрда хабари бадеро шунида дилаш сиёҳ нашавад. Ӯ дар он рӯзҳо танҳо ба бонк рафта чой менӯшид, ба пеши ҳучранишинонаш рафта ош меҳӯрд ва ба ҷанозаҳо рафта ертиш мегирифт, аммо ба раставу бозор намебаромад...

XVIII

Қоришкамба дар тирамоҳи соли 1917 шунид, ки «болшевик» ном «касе» ба сари ҳукумат омадааст. Ӯ ин номро аз он пеш нашунида буд. Дуруст аст, ки ӯ аз мудирӣ бонки подшоҳӣ эҳтимоли подшоҳ шудани... кинозро шунида буд, аммо ин ном ба он номе, ки ҳоло аз ёдаш баромадааст,

монандӣ надошт. Лекин аҷаб набуд, ки ин ном номи дигари ҳамон... киноз бошад, ки мудирӣ бонк хабар дода буд. Дар ҳар ҳол таҳқиқ кардани ин хабар ва муайян намудани кӣ будани «болшевик» лозим буд.

Қоришкамба барои ҳал кардани ин масъала рост ба бонк рафт, то ки мудирро, ки «ягона одами ростгӯӣ» аст, дида ҳақиқати ҳолро фаҳмад.

Аммо Қоришкамба вақте ба бинои бонк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва ҳалтаҳои нақдинашонро гирифта ба Когон рафта буданд. Ў аз ходимони бонк танҳо тарҷумонро дид, ки аз ҳама охиртар аз бинои бонк баромада ба хонаи худ мерафт.

Тарҷумон аз ҷумлаи ширинкорони Бухоро буд, ки чандин бор бо хабарҳои беасоси худ Қоришкамбаро тарсонда буд. Ў аввал хост, ки аз он «шумхабар» чизеро напурсад, то ки бо ҷавобҳои бардурӯғӣ ӯ дилаш сиёҳ нашавад. Аммо боз фикр кард, ки «то бад нагӯӣ, неқ намеояд» гуфтаанд, ҳар чӣ бодо, бод, аз ӯ мепурсам, пас аз бадгӯихое, ки ӯ, албатта, дар ҷавоби пурсиши ман хоҳад кард, шояд рӯзи неке пеш ояд.

Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз тарҷумон пурсид:

– «Ба сари ҳукумати Русия болшевик омадааст» мегӯянд, ин хабар рост аст ё дурӯғ?

– Рост аст! – тарҷумон ҷавоб дод.

Қоришкамба ба ин ҷавоби эҷобии тарҷумон як дараҷа хурсанд шуда, боз пурсид:

– Магар «болшевик» ҳамон «вел», ё «век», ё «велка княз» нест, ки мудиратон ба сари ҳукумати Русия омадани ӯро тахмин мекард?

– Шумо магар «Великий киноз» гуфтан мехоҳед, ки мудир ба мо ҳам борҳо дар бораи ӯ фоли неқ зада буд? – тарҷумон эзоҳ пурсид.

– Бале, бале ҳудашон «Великий киноз, Великий киноз», номи муборакашонро боз фаромӯш накунам «Великий киноз»... – Қоришкамба ин номро чандин бор такрор кард.

– Не... гуфт тарҷумон мад кашида ва давом намуд, – «болшевик» дигар асту «Великий киноз» дигар! Болшевик линги кинозҳоро аз осмон меорад!

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб аз тарс як қад паридида пурсид:

– Хуб, шӯхиро як тараф монед, ба ростӣ гӯед, ки болшевик аз инқилоб, ки чандин моҳ боз сар бардошта ҳамаро безобита кард ва Николай барин як подшоҳи нозанинро аз тахт фурувард, беҳтар аст ё не? Ва ӯ ба ҳоли мо барин касоне, ки нахӯрда, напӯшида, рост гуфта, дурӯғ гуфта панҷ-шаш танга ғундоштаем, раҳм карда ба ҳоламон мегузорад ё не?

Тарҷумон баъд аз қадре фикр карда истодан ба ҷавоб додан даромада гуфт:

– Он инқилобе, ки то ҳол шунидед ва аз вай монанди харе, ки аз шер тарсад, дар биму ҳарос афтодед, кори аввалини болшевикон буд. Болшевикон роҳ намедиханд, ки шумо барин судхӯрон миллионҳо сӯм пулашонро^{*}, ки аз хӯрдани хуни мардум чамъ кардаанд, дар бонк гузошта, аз ғоидаи он маблағ ҳар сол садҳо ҳазор сӯм^{*} даромад карда шикамашонро хорида нишинанду оммаи мардум аз гуруснагӣ бимиранд. Бинобар ин ман гумон надорам, ки онҳо ба шумо раҳм кунанд.

Ин ҷавобро шунида ранги Қоришкамба парид, аъзои баданаш ба ларза афтод, худдорӣ кардан натавониста ба девор така карду бо тарзи худтасаллидиҳӣ гуфт:

– Хуб, бонки шумо, ки пули ман дар вай аст, ханӯз побарҷост, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Аз марги наёмада ин қадар тарсида ҳар рӯз сад бор мурда, зинда шуда азоби ҷонканиро кашиданим барои чист?

– «Реша дар об нест!» – гуфт тарҷумон бо оҳанги қатъие, ки қариб буд дили Қоришкамбаро кафонад, – дар Петроград, дар Москва ва дар дигар шаҳрҳои калон болшевикон бонкхоро гирифтанд; фабрикҳо ва заводхоро гирифтанд; парохудҳои дарёхоро гирифтанд; роҳҳои оҳан ва вагонхоро гирифтанд; «ҳамаи заминҳои заминдорони калон бо асбоби деҳқониашон аз они деҳқонони хокпош»^{*} гуфта қонун бароварданд... Пас дар ин ҳол чӣ гуна «реша дар об» мешавад. «Реша дар об нест, дар оташ аст»; реша месӯзад, балки сӯхта хокистар шуд, аммо шумо гумон мекунед, ки «реша дар об аст», «хона аз пойбанд вайрон аст», аммо шумо хурсандӣ мекунед, ки «бомаш саломат асту побарҷост»...

Қоришкамба гумон кард, ки раги ширинкори тарҷумон чунбида шӯҳихои навбатиашро сар кард ва ӯ меҳоҳад, ба воситаи ин шӯҳихои бемаврид ўро беачал кушад, вагарна ҳеҷ мумкин нест, ки «болшевик» ном як кас баромада ҳамин қадар сарвату дороие, ки аз он шаҳсҳои ҷудогона ва моли хусусии ширкатҳои одамони махсус будани онҳоро ҳам қонуни шариат ва ҳам зақуни имперотурӣ ҳимоят мекунад, «аз он ман» гуфта нишинад ва ба ӯ касе чизе ҳам нагӯяд!».

Қоришкамба бо ин мулоҳиза оташинона ба тарҷумон гуфт:

– Дафъ шав, аз пеши назарам дур рав, шумхабари кўрнамаки даҳон бефаровез! Илоҳӣ забонат бурида бод! Фардо бин, туро чӣ кор мекунам! Фардо агар ин суҳанҳои ту кўрнамакро ба мудир хабар дода, туро аз хизмати бонки подшоҳӣ пеш накунонам, ман одам набошам!

Тарҷумон ба ин суҳанҳои Қоришкамба қаҳқосзанон хандид ва дар зимни ханда:

– Шумо аз ин пеш ҳам одам набудед! – гуфта хандакунон аз пеши ӯ дур шуд.

Қоришкамба аз хандаи тарҷумон ба гумони худ қозимтар шуд, ки ӯ шӯҳӣ карда будааст, бинобар ин қадре дилаш кушода шуд, аммо ҳамон лаҳза суҳанони пурдаҳшати ўро ба ёдаш оварда «агар гуфтаҳои ӯ рост бошанд, ҳоли ман чӣ мешавад?» гӯён дар тарс афтод ва ҳамчунон монанди ҳайкали бечон ба девор таъя карда фурсате беҳиссу ҳаракат монд...

Қоришкамба баъд аз он ки чанд дақиқа ба девори бинои бонк таъя карда истод, «акнун дар ин ҷо истодан бефоида аст, – гуфта ба худ андешид, – бонк баста шуда, мудираш ҳам ба Когон рафтааст, ман дар ин ҷо аз кӣ хабарҳои ростро мефаҳмам?»

Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро пеш гирифт...

Қоришкамба бо вучуди ин ки он рӯз аз рӯҳ афтода бисёр суст шуда буд ва мувофиқи одати рӯзҳои охиринаш бо паскӯчаҳои камодам мерафт, шитобкорона қадам мепартофт, то ки ба ягон ширинкори шумхабар вохӯрда аз вай

хабарҳои пурдаҳшат шунида дилкаф нашавад ва пеш аз омадани ачали табиӣ мурда аз пулҳояш ҷудо нашавад.

Қоришкамба аз мурдан наметарсид, агар ӯ медонист, ки баъд аз мурдани пулҳояшро ҳамроҳи мурдаш бурда дар гӯр дар як ҷой мегӯронанд, ин гуна маргро бо хурсандӣ пешвоз мегирифт. Аммо ӯ аз он гуна марг метарсид, ки бимираду ба сабаби мурдан аз пулҳояш ҷудо шавад. Ҳар гоҳ ки ба хоҳири ӯ ин гуна марги «пурдаҳшат» мерасид, афсӯсхӯрона байти зерини Мирзо Абдулқодири Бедилро, ки ба маҳбубааш хитобан гуфтааст, ӯ ба пулаш, ки назар ба акидааш, аз ҳар гуна маҳбуба маҳбубтар аст, хитоб намуда^{-*} замзама мекард:

*Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Ҳайфи домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан.*

Назар ба фикри Қоришкамба ҳаёт иборат аз пул буд, ҳаёт ва лаззатҳои ҳаётӣ, ки ҷудо аз пул бошад, ба чизе намеарзид.

* * *

Қоришкамба ба хонааш рафта бо кӯфтагии рӯҳӣ зуд дар ҷойхобаш ёзид, аммо ӯро хоб намебурд, соате сад бор аз паҳлӯ ба паҳлӯ мағашт, чун мӯи дар оташ афтода ба худ ме-печид ва монанди мори саркӯфта талвоса мекард ва ҳарчанд орзу кунад ҳам, рӯи осудагиро намедид. Ночор саҳари барвақт аз ҷояш бархоста таҳорат кард ва Қуръонро, ки аз рӯзи хатми қуръони занонаш боз ба дасташ нагирифта буд, аз тоқча гирифта кушода ду-се оят тиловат кард. «Қаломӣ шариф»-ро шафеъ оварда «аз даргоҳи Худои қарим» дубора бар тахт нишастани императури муаззамро бо зорӣ пурсид...

Вай баъд аз шунидани азони бомдод, ки як соат пештар аз баромадани офтоб гуфта мешуд, аз ҳавлиаш баромада ба масҷиди Мағок рафта намози бомдодро бо ҷамоат адо кард, аммо дар ҳалқаи маснавихонӣ, ки ҳар пагоҳ дар он ҷо баъд аз бомдод ташкил меёфт ва пештар нишаста шунидани маснавии Мавлавии Румиро одат карда буд, он рӯз нанишаст ва

зуд аз масҷид баромада ба пеши дари бинои бонки подшоҳӣ, ки дар тими нав (дар пассажи Бухоро) воқеъ шуда буд, шитобкорона рафта, дар он ҷо бар рӯи санги мрамор нишаста аз Когон омадани мудирӣ бонкро нигарон шуд, то ки аз вай «хабарҳои хуши пухта»ро шунида осуда гардад ва тарҷумони шумхабари кӯрнамакро, ки дирӯз рӯйрост ба давлати имперотури муаззам душмании худро нишон дода буд, аз хизмати бонк дур кунонад...

Соат ҳашт шуд, аммо мудирӣ бонк бар хилофи одати муқаррарияш то он вақт аз Когон наёмад... соат нӯҳ шуд, аммо аз ӯ ҳанӯз хабаре нест ва ходимони дигарӣ бонк ҳам то ҳол наёмаданд... Дили Қоришкамба аз тангӣ ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фурумада пӯшташ ба устухонаш часпида буд, дамида рафта истодааст ва дар ҳаёлаш чунин меомад, ки сандуқи синааш аз камоли дамидагӣ мекафад ва дилу шушаш аз он ҷо берун баромада мераванд. Ӯ сари синаашро бо кафу панҷаҳои ду дасташ пахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, баръакс дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид...

Соат даҳ шуд... Ёздаҳ шуд, аммо ҳанӯз аз Когон касе наёмад... Акнун Қоришкамба дар дили худ мегуфт, ки «агар ҳамоно тарҷумони шумхабар ҳам меомад, хуб мешуд: дурӯғ ҳам бошад, шӯхӣ ҳам бошад, ҳар чӣ бошад – бошад, ягон хабар мерасонд, кори ман яктарафа мешуд. Аз ин гуна кахлудвор кӯр-кӯр сӯхтан, якбора даргирифта шӯълавар шудан беҳтар аст!» Аммо ӯ ҳам наёмад...

Дили Қоришкамба бетартиб ва пасту баланд задан гирифт, гоҳо дили ӯ чунон суфт шуда мерафт, ки қариб аз ҳаракат бозмеистод, гоҳо ба дараҷае баланд мезад, ки садои дукур-дукури зарбахошро худ мешунид...

Роҳи нафаси Қорӣ торафт тангтар мешуд, боре чунин ҳолате рӯй дод, ки ӯ нафас кашида натавонист ва аз тангии нафас наздик буд, ки ба замин ғелад. Ӯ бо умеди қадре ёзондани роҳи нафас аз ҷояш бархост, аммо сараш гашта ва чашмонаш сиёҳ зада қариб буд, ки ба кӯча ғалтад, лекин ӯ пуштнокӣ ба девор тақя карда худро аз ғалтидан нигоҳ дошт...

Қоришкамба дар вазъияти рост ба девор така карда истодан ду-се нафаси дароз кашид, роҳи нафасаш қадре кушода шуд, ӯ ҳолати тангии дил ва ғалаёни хунро гузаронида буд... ӯ баъд аз қадре ором гирифтани соаташро аз бағал бароварда кушода дид, мили соат ба дувоздах наздик расида буд. Ӯ ин дараҷа дер шудани вақтро бовар накард ё ин ки бовар кардан намехост, «аҷаб нест ки мизони соатам⁸² тарафг шуда пеш рафта бошад» гуфта дар дили худ худро тасалли дод ва барои тасдиқ қунонидани ин умеди худ аз касе, ки дар он вақт аз пеши бинои бонк мегузашт, пурсид:

– Соат чанд?

Роҳгузар бе он ки аз роҳаш бозистад, аммо қадамашро қадре султар партофта, соаташро аз бағалаш бароварда кушода дида:

– Дувоздах, – гӯён бо суръати пештарааш гузашта рафт.

Қоришкамба пеш нарафта, балки пас мондани соати худашро фаҳмида дар ноумедӣ афтод, аммо дар ҳамон лаҳза дар дили ӯ сул ҳам бошад, партави умеди дигаре пайдо шуда худ ба худ гуфт: «аҷаб нест, ки мудирӣ бонк бемор шуда бошад ё пои аспаш шикаста бошад, ё ин ки ба фойтунаш ягон шикаст пайдо шуда бошад бинобар ин имрӯз ба шаҳр омада натавонида бошад, ё ин ки дер монда бошад...»

– Хуб, – гӯён аз дили худ гузаронид Қоришкамба – бархилофи ҳамаи умедҳои ман ин муайян аст, ки соат дувоздах шудааст, аммо то ҳол на аз мудирӣ бонк ва на аз ходимони бонк асаре нест, вақти намози пешин ва ҷанозаи хонақоҳи Девонбегӣ ҳам расид. Акнун дар ин ҷо истодан^{*} фоида надорад, балки зарар дорад, ки аз ҷанозаҳои худӣ ва ертишҳои онҳо маҳрум мемонам, «аз ин ҷо рондаю аз он ҷо монда» шудан қори беақлона аст. Ҳамин қадар зарар бас аст, ки имрӯз аз оши пешазпешини хучранишинам маҳрум мондам...

Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз роҳрави сементи пешӣ бонк ба тарафи лаби ҳавзи Девонбегӣ раҳсипор шуд, аммо баъд аз ду-се қадам партофтани рафта бо роҳи рост бозистода фикр кард, ки «ба расти баззӯй фурумада бо кӯҷаи қалон равам, беҳтар аст, чунки дар он раста ояндаго-

ни Когон аз дур намоён мешаванд, шояд дар он роҳ ба мудар ё ходимони аз Когон ояндаи бонк вохӯрда, аз онҳо ягон хабари тасаллибахше шунавам».

Вай бо ҳамин андешаю умед ба дасти рост баргашта ба растаи баззозӣ поён фурумад ва аз он ҷо ба тарафи шарқ, ба рӯ ба рӯи аз Когон ояндагон нигоҳ карда қадам партофт ва дар ҳар қадам партофтани, то чашмаш кор мекард, ояндагони аз тарафи* Когонро аз назараш мегузаронид. Роҳ пур аз аспу хару аробаву фойтун ва пиёда буд, аммо дар байни онҳо аробаи рессордори чорчархаи дарози сеаспа, ки дар вай халтаҳои пури пулро бор карда, ходимони бонк ва посбонони мусаллаҳ савор шуда бошанд, наменамуд ва инчунин фойтуни болопӯшидаи дуаспаи наълҳои поҳои аспонаш резинӣ, ки дар вай мудири бонк менишаст, низ набуд...

Қоришкамба то пеши бинои доруфурӯшӣ, ки дар рӯ ба рӯи даромади аввалини ғарбичанубии хонақоҳи Девонбегӣ воқеъ шудааст, расид ва дар он ҷо лаҳзае рост истода боз як бори дигар (шояд бори садум бошад) роҳи ояндагони Когонро бодикқат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки мечуст, асаре надид.

Дар он ҷо растаи болопӯшида ба поён расида кӯчаи болокушодаи пурлой сар мешуд, бо вучуди ин Қоришкамба аз он ҷой ба саҳни хонақоҳ даромаданро муносиб надид, ба умеди дар пештар рост овардани одамони матлуби худ то бозори собун пештар рафта, аз даромади охиринаи шарқичанубии лаби ҳавзи Девонбегӣ даромада, аз он ҷо лаб-лаби ҳавз пас гашта, ба саҳни хонақоҳ баромаданро мувофиқи матлаб ёфта, бо кӯчаи пурлой қадам ба пеш гузошт...

Қоришкамба дар ин кӯча ҳар қадаме, ки мемонд, пояш бо кафшу масҳиаш то зону ба лой меғутид ва дар вақти қадам бардоштан масҳӣ бо пояш аз лой баромада кафш дар лойдон мемонд ва дар ҳар қадам ӯ маҷбур мешуд, ки кафшашро бо дасташ аз лой кашида бароварда дубора пӯшад...

Қоришкамба ба ҳамин ҳол ҳаш-ҳашкунон нафас кашид, афтону хезон қадам монда, дар зери лойпошии аспҳо ва аробаҳои ояндаю равандагон то сари растаи собунфурӯшӣ, ки дар тарафи шарқи лаби ҳавзи Девонбегӣ воқеъ шуда буд,

расид. Ў дар он чо, ки ба бозори алаф наздик буд, қадре рост истода, бозори алаф ва дуртар аз онро, ки ояндагони Когон аз он тараф меомаданд, бо диққат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки ў мечуст, ҳанўз асаре наменамуд.

Қоришкамба умедашро тамои канда, меҳост ба лаби ҳавзи Девонбегӣ дарояд, аммо дар вақти даромадан боз як бор сарашро гардонда бори охирин ба тарафи бозори алаф нигарист, ў дар ин нигариштан ба чашмони худ бовар накард, зеро ў, бархилофи чашмдошти худ дид, ки аз онсўтари бозори алаф як аробаи дарози чорчарха омада дар бозори алаф ба аробаҳои сари роҳ банд шуда монд. Ў чашмонашро ба остини худ молида, равшантар карда, бори дигар бодикқаттар нигарист: ў бе ҳеҷ шакку шубҳа дид, ки аробаи дарози чорчарха дар бозори алаф банд шуда мондааст.

Қорӣ^{*} бо дидани ин ҳол қариб буд аз хурсандӣ дилкаф шуда шодимарг шавад, чунки соҳти он ароба аз аробаи бонк ҳеҷ фарқ надохт. Аспонаш ҳам монанди аспони аробаи бонк сиёҳ ва калон буданд. Фақат фарқ ҳамин буд, ки дар аробаи бонк се асп мебастанд, аммо ин аробаро ду асп мекашид, лекин ин фарқ ба шодии Қоришкамба ҳалал нарасонид: ў дарҳол фикр кард, ки «шояд як асп бонк бемор ё маъюб шуда бошад, ки имрӯз ба ароба ду асп бастаанд»...

Аммо он ароба ба зудӣ расида наомад, ки Қоришкамба дар вай ҳалтаҳои пул ва ходимони бонкро дида, дилаш ором гирад, чунки аробаҳои дучархаи баланди сербари боркашии Бухоро, ки онҳоро «қолиби кўча» меномиданд, ба пеш омадани он аробаи чорчарха роҳ намедоданд, зеро онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада роҳро баста буданд ва аробакашони шўрапушти даҳанкалон бо ҳам ҷангида ва якдигарро дашном дода ҳеҷ кадомашон аробаҳои худро пас кашида ба якдигар роҳ намекушоданд...

Қоришкамба ҳост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад, аммо лои тарафи бозори алаф ба пиёдагардӣ ҳеҷ роҳ намедод. Ночор, ў ҳарчанд душвор бошад ҳам, дандон ба дандон монда, сабр карда, расида омадани он аробаи дарозро мунтазир шуда истод...

Оқибат кушоиш рӯй дод: аробакашони пешраванда, ки

бо аробакашони аробаҳои пешоянда мечангиданд, мағлуб гардида, маҷбур шуданд, ки аробаҳои худро пас кашида, ба растаи собунфурӯшӣ гиранд.

Бо кушода шудани роҳ аробаҳои пешоянда ягон-ягон омада аз пеши назари Қоришкамба гузаштан гирифтанд ва дар навбати худ он аробаи дарози чорчархаи дуаспа ҳам расида омад. Аммо, бар хилофи умеди Қоришкамба, дар он ароба халтаҳои пул ва ходимони бонк набуданд, балки ба ҷои онҳо дар вай як мурда менамуд, ки атрофашро ходимони тиббӣ гирифта нишаста буданд: он ароба аробаи беморхона будааст, ки мурдаи як аврупоии ногаҳонӣ мурдари ба рои тафтишоти тиббӣ ба беморхона мебурдааст.

Қоришкамба бо дидани ин ҳол байти зерини Абдурраҳмони Ҷомиро, ки дар хурдсолагиаш ёд гирифта буд, муносиби аҳволи худ ёфта хонд:

*Баски дар ҷони фигуру ҷашими бедорам туй!
Ҳар чи пайдо мешавад аз дур – пиндорам туй!*

Қоришкамба бо камоли навмедӣ, ки ба ғуссамарг шудан наздик расида буд, ба лаби ҳавзи Девонбегӣ даромада ба сахни хонақоҳ баромад. Даруну беруни хонақоҳ бо намозхонон пур буд: ҳамаи намозхонони рӯи сахн бар рӯи ҷойнамозҳои худ дузону нишаста мунтазири азон буданд, дар пешгоҳи сахни ҷанубӣ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, дар дуввум заррини пасти кӯхнаи рангпарида ва дар атрофи саввумӣ кимхоби сурхгули нав кашида шуда буданд.

Қоришкамба аз дидани ин ҳол хурсанд шуда ва дар дили худ орзу кард: «Худо мекард, ки ҳар сеи ин тобутҳоро ба як ғӯристон мебурданд, якбора ба се ертиш соҳиб мешудам, дар он вақт ҷои оши ҷоштгоҳии як ҳуҷранишинам, ки имрӯз аз вай маҷбуран маҳрум мондам, пур мешуд. Ҳеҷ набошад дуи ин мурдаҳоро ба як қабристон мебурданд, ба гирифтани ду ертиш комёб мешудам...»

Қоришкамба баъд аз қадре андеша карда истодан «хуб,

агар ҳар кадоми ин мурдаҳоро ба як мазори дигар баранд, чӣ бояд кард?» гӯён худ ба худ суол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад, ки «дар он вақт аз паси тобуте, ки ба гирди вай кимхоби сурхгул кашидаанд, хоҳам рафт, зеро аз даври тобути он мурда маълум мешавад, ки вай ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадонҳои бойҳост, чунки барои марги ҷавон дили ҳар касе, хусусан дили падару модар ва хешовандонаш месӯзад ва дар натиҷаи ин дилсӯзӣ ертишро хубтар медиҳанд; бойҳо ҳам* барои худро аз факирон болотар нишон додан дар мурдаҳои худ ертиши калонтар медиҳанд, ин мурда, ки ҳам ҷавон асту ҳам бойбача – ертиши ӯ, албатта, пушқиматтар хоҳад шуд...»

Қоришкамба баъд аз ба як қарор омадан дар бораи мурдаҳо ва ертиш дар сафи намоз ҷой гирифтани хост, аммо ӯ ҷойнамоз надошт, бинобар ин байни сафҳои намозгузоронро гардида дар як ҷойнамози як тарафаш холимондае ҷой гирифт...

Бисёр дер нақшида муаззин барои намози пешин азон гуфт, баъд аз гуфта шудани азон мардум бархоста ба намоз шурӯъ карданд. Қоришкамба ҳам дар қатори мардум аз ҷояш бархоста дастанаширо баробари гӯшҳояш бардошта меҳост ба намоз шурӯъ кунад, як* каси кӯтоҳқомате аз сафи ақиб пеш омада, аз тарафи дасти росташ ба ӯ наздик шуда, бо овози паст:

– Қориамак! – гуфт.

Қоришкамба дар ҳолате ки рӯҳои ду нарангушти дастанааш ба нармиҳои ду гӯшааш расонидагӣ буданд, ба тарафи росташ якрӯя гардида, барои хубтар шунидани суханони овоздиҳандаи кӯтоҳқомат ҳамтар шуда, гӯшаширо ба даҳони ӯ наздиктар бурд.

– Магар нашунидед? – Овоздиҳанда пурсид.

– Чиро? – Қоришкамба дар ҷавоб аз вай пурсид.

– Болшевикон дар Когон ҳукуматро ба дасти худ гирифта бонқоро ва аз ин ҷумла бонки подшоҳиро бо ҳамаи пулҳои қоғазӣ, тилло, нуқра ва қоғазҳои қиматдорашон мусодира карда гирифтаанд!*

Қоришкамба бо шунидани ин хабар:

– Оҳ, пулакам!...^{*} – гӯён бо ҳамон вазъияте, ки ба гӯянда гӯш медод, якпахлӯ ба замин ғалтид...

Намозхонон ба ин ҳодиса аҳамият надоданд ва барои ин кор намозашонро вайрон накарданд. Аммо баъд аз адои намоз диданд, ки аз даҳони Қоришкамба қадре хуну зардоб омада бар рӯи санги сахн рехтааст, як тарафи рӯй ва ҷоғаш ба санг бархӯрда ҳарошида шудааст, симояш ранги хокистари тира пайдо кардааст ва ангуштони дастонаш ба гӯшҳояш часпида шах шуда мондаанд...

Ў мурда буд!

مرگ سودخو

من در سالهای ۱۸۵۵ برای آشتی از سرهای بخارا مجبور شدم. هر چند که دو
کرد با من ۳ روز و نیم مجبور به زمامه. یکی از دوستان من باره مصلحت گفت:
«قاری انگلی» نام یک کس هست که چند مجرای خرید دارد، اگر از وی پرسى شایه
از جره حاجى آيتو بجارمیت (۱) بپرسد.

زندان
بچه دقت من با وی مصلحت آن دویم از جره دادن یا نه دان آن آدم که به بنام او
مستحق گنیده شد. «قاری انگلی» حقیقتاً این نام ضللی غلط بود. من میرانم که خفته
معدود حیوانات را که در اینجا خورده و خورده شده علی مشهور «انگلی» مینامیدند. سبب چه باشد که
آدم را انگلی نامیده اند؟

این نیکو دویم گفته از وی ایضا طلب کردم. دویم در جواب گفت:
«نام آن آدم قاری عممت» است. لیکن او شک بسیار دارد. به این مناسبت
اولاً او را «قاری عممت» انگلی گفتند. بعد رفته رفته بعضی شیرینا رسا «انگلی» را
انگلی ساخته «قاری عممت» انگلی گفتند. بعد از آن بعضی کج حوصله صاحب انگلی گفتن این
نام دراز خوشش ایشان نیامد و کوتاه کرده «قاری انگلی» گفتند مانند.

سودخو و بوی قاری

— بچه با من از کسی که مردم بوی قاری «انگلی» را میزادند و اندامی خردی
کرده نشود. با وجود این چه ضرر دارد او را شامی شامسند. «سودخو» شود و علی و گویا
از وی مجبور شدم. اگر نه صد ۳ روز بودیم «انگلی» آدم را دیدم و میانی. خود همی کجاست
— خودم شخصه بوی شامی که تو را با و شناسانم. گفت دویم — فقط که بودن
او را میتوانم که در کوچه بتو نشان دهم. بعد از آن خود را به باب، شامی و مجبور کرد.
من را می نشاند...

اعارت — ~~سودخو و بوی قاری~~ چیزی را بکسی برای استفاده
موقت دادن. در مصالحه های بخارا طلبی را که در جره ایشان دیگر زندگانی میکردند
«اعارت» نام میگفتند.

Варақи аввали мусаввадаи «Марги судхӯр», ки
дар бойгонии С.Айнӣ таҳти №30 маҳфуз аст.

نگاه میکرد، در وقت ملکند دوم را خاییده پتاشی باز بین
یک نگاه نیز کنجا دانسته کرده:

✓ — داد در! شما مگر بچه کار دارید؟ — گفته از من پرسید.
من بجای آنکه در جواب او «بلی بنها کار دارم گویم» و برای
اظهار مطلب خود از وی بجای خلوت طلب کنم و اگر او مقصد مرا
شنیدن خواسته مسئله حجه را پیش او مانم، جوابی را که در سؤال
«بنها چه در کار؟» گفتن عطار تیار نموده مانده بودم به او داد:

— من هیچ در کار! — گفتم، ~~در کار ندارم~~
~~در کار ندارم~~

البته این جواب من به سؤال قاری بیاری مناسب
افتاد و میدانم که او مرا ستیزه داشته زیرا که بپندید و من از غایت
سراسیمگی دست بچیب زدم، تا که قدری پل برآورده مرچی فریاده از آن
در عه شرمندگی زودتر گریز می‌آورد اما از بدی طالع همان وقت در
کیسه ام یگان پل هم نبود است. از این حال سرخ شده، سفید شده و در
زیر آب مرق خجالت مانده به عطار نگاه کرده:

— حالا پل هم نبوده است. من رفته بن آورده بعد از آن مرچ
میخورم — گویان از سرد کار او دور شدم و در وقت از پیشی دوکان
عطار رفته اشادخ چشم به قاری اشکبه افتاد: او به عطار نگاه کرده

Намунаи нусхаи қаламии «Марғи судхӯр», ки
соли 1952 китобат гардида, дар бойғони С.Айнӣ
таҳти №34 маҳфуз аст.

س. عینی

مرگ سود خور

کتابخانهٔ پیم گام
و
نوسود و نوال

نشریات دولتی آذربایجان

Варақаи унвони тозанависи «Марги судхӯр», ки
соли 1937 китобат гардида, дар бойғонии С.Айнӣ
таҳти № 31 маҳфуз аст.

**ЯК-ДУ СУХАН ДАР БОРАИ
«МАРГИ СУДХӢР»**

Ман таҳрири «Марги судхӢр»-ро дар соли 1936 тамом карда дар хониши умумӣ ва муҳокимаи Иттифоқи нависандагони советии Тоҷикистон гузошта будам. Дар омади суҳан ҳаминро ҳам қайд кардан даркор аст, ки «Марги судхӢр» аввалин асарест, ки бо таклифи муаллиф пеш аз чоп шуданаш дар Иттифоқи нависандагони советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд.

Ман маслиҳатҳои дар хониши умумӣ аз тарафи коллективи нависандагон додашударо ба назар гирифта, асарро дубора таҳрир карда ба Нашриёт супурда будам.

Ин асар дар чопҳои гуногуни тоҷикиаш ва инчунин дар чопҳои чандинбораи тарҷимаи русиаш аз хонандагони советӣ хеле баҳои баланд гирифт ва мунаққидон ҳам дар танқидоти худ ба ин китоб камбудии ба назар намоёнро нисбат надоданд.

Аммо баъд аз чопи якуми тоҷикиаш, вақте ки бо назари худтанқидкунӣ хонда баромадам, дар ин китоб як камбудии муҳимро дарёфтам: ин камбудӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки дар воқеаҳои дар ин китоб нақлёфта халқ кам иштирок мекард: дар асар образи Қоришкамба ба сифати як судхӢр пурра нишон дода шуда, хислатҳои умумии судхӢрон ва сифатҳои шахсии судхӢри мазкур акс кунонда шуда, муомилаи ӯ бо майдасавдогарон ва дӯкандорони шаҳр тасвир ёфта бошад ҳам, тарзи тороҷ кардани ӯ оммаи меҳнаткашонро, хусусан деҳқонро, бо мисолҳои равшан нақл наёфтааст. Ва ҳол он ки дар вақтҳои ба вукӯъ омадани амалиёти судхӢрии Қоришкамба судхӢрони шаҳр ва аз ин ҷумла Қоришкамба ҳам, ки як шахси реалии таърихӣ аст, баъзан худхӯшон ва бештарин ба воситаи судхӢрони заминдори деҳот, деҳқонони меҳнаткашро тороҷ мекарданд.

Ғайр аз ин дар вақтҳои болоравии амалиёти судхӯрии Қорӣишкамба дар Осиёи Миёна ва аз ин ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Русияи подшоҳӣ бонкҳо кушода шуда, дар додугирифтӣ савдогарон ва судхӯрони калон ба сифати ҳуҷҷати қарздорӣ вексел қорӣ шуда, васиқаи қозихонагӣ дар муомилаҳои пулӣ, ки бо васиқа ба амал меомаданд, дар вақти қатъ кардани бештарини он муомилаҳо қор ба даъво ва хархаша оид мешуд. Ин гуна даъвоҳоро қозихо ва намояндагони онҳо ва муфтиҳо ривоч ва кашол меоданд, чунки ин гурӯҳ аз он гуна даъвоҳо ва кашол ёфтани онҳо ғоида мебуданд. Бештарини савдогарон ва судхӯрони калон барои давидан аз паси ин гуна даъвоҳо ғурсат намеёфтанд. Бинобар ин инҳо дар муомилоти байни худ ва дигарон ба сифати як ҳуҷҷати қатъии молӣ векселро қабул карданд, ки ба муқобили вай дар маҳкамаҳои Бухоро даъвоеро бардоштан мумкин набуд.

Вексел ду навъ буд — мӯҳлатнок ва бемӯҳлат. Дар вексели мӯҳлатнок рӯзи адои қарз муайян карда навишта мешуд ва қарздор маҷбур буд, ки дар ҳамон рӯзи муайян кардашуда қарзи худро адо намояд, вагарна молу мулкаш бо музояда (торгӣ) ғурӯхта шуда маблағи қарз рӯёнда мешуд.

Дар вексели бемӯҳлат рӯзи адои қарз навишта намешуд ва вақти адои ин гуна қарз ба талаби қарзхоҳ вобаста буд, қарзхоҳ кадом вақт ки хоҳад, маблағи дар вексел қайдшударо аз қарздор талаб карда гирифта метавонист.

Ана ҳамин хусусияти вексели бемӯҳлат, ки онро вексели сафед ҳам меғуфтанд, барои пӯст кандани деҳқонони меҳнаткаши бесавод дар дасти судхӯрон хизмати қорди буррои қассобиро ба ҷо меовард. Чунончи, як судхӯр ба як деҳқон дусад сӯм пули нақд дода, ғоидаи яксолаашро, масалан сад сӯм ҳисоб карда, ин маблағро ба тани пул зам намуда, аз деҳқон вексели сафеди сесадсӯмиро даст мононда мегирифт.

Судхӯр ба деҳқон барои адои қарз забонӣ як сол мӯҳлат дода бошад ҳам, азбаски ин мӯҳлат дар вексел қайд намеёфт, баъд аз як ҳафта ё як моҳ, бисёр дер монад, баъд аз ду моҳ, векселро ба воситаи нотариус протест кунонда,

маблағи дар вай қайдшударо, яъне тани пулро бо фоидаи яксолааш аз деҳқон меситонд ва агар деҳқон надихад ё дода натавонад, ба воситаи иҷрокунандаи ҳукми суд ва мулозими қозӣ молу мулки ӯро бо музояда (савдои «кӣ зиёд?») фурӯшонда маблағи дар вексел қайдшударо мерӯёнид.

Ба бадӣ кор фармудани вексел дар ҳама ҷойи мустамликаҳои подшоҳӣ ҷорӣ бошад ҳам, бадтарин, бераҳмонатарин ва пурфочиатарин ҷоҳои ба амал омадани ин кор Бухорои амирӣ ва музофотҳои он буд, чунки ҳукумати подшоҳии Русия идора кардани ин қисми мустамликаҳои худро ба амир ва амалдорони ӯ вогузошта буд ва инҳо дар дохили ҷои ҳукмронии худ ба иҷро кардани ҳар гуна кори бад ва ҷавру бедод «мустақил» буда, ба ҳеч гуна қоида ва қонун амал намекарданд (зотан дар идораи ҳукумати амирӣ ҳеч гуна қоида ва қонун ҳам набуд). Ба болои ин ҳокимони Бухорои амирӣ ба вексел на танҳо ба сифати як ҳуҷҷати молии қатъӣ будани он нигоҳ мекарданд, балки онро як «фармонномаи имперотурӣ» шумурда сазовори ҳурмат ҳам медонистанд. Бинобар ин агар деҳқоне «дар як ҳафта ё дар як моҳ рӯёндани фоидаи яксола»-ро ба асоси вексели сафед бедодгарии беҳаёёна шумурда доду фарёд кунад, баъд аз рӯёнда гирифтани пули дар вексел қайдшуда он деҳқонро ба сифати таҳқиркунандаи «фармони имперотури аъзам» мезаданд ва ба ҳабс мегирифтанд.

Ман дер боз дубора кор карда баромадани «Марги судхӯр»-ро орзу доштам, аммо муяссарам намешуд. Ниҳоят имсол – соли 1952 маро фурсате даст дод, ки ин асарро дубора кор карда баромадам ва дар вақти кори дубора ҷунон ки камбудии асосии ин китобро ислоҳ кардам, инчунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагии қавӣ дошт, Қоришкамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодиёти Бухорои амирӣ як саҳифаи пурфочиаеро ташкил мекард, тасвир намуда ба ҷоҳои муносиби асар даровардам.

Дар вақти таҳрири ин парчаҳои нав қайд кардани рақобат ва зиддиятҳои байни судхӯрони шахр ва саҳроро, бо ҳамаи ин дар мавриди тороч кардани деҳқонони меҳнаткаш бо ҳам

созиш карда аз як гиребон сар баровардани онҳоро фаромӯш накардам ва инчунин дар рафти воқеаҳои саҳро як шахси реалии намояндаи ҳукумати Бухороро иштирок кунонда дар торочи деҳқонон чӣ гуна ёрӣ додани онро, ҳатто дар вақти боло гирифтани зиддияти байни судхӯрон ба востатаи ӯ ба созиш омадани онҳоро нишон додам (ин шахс Мирзохӯча ном ноиби қозикалон аст, ки амалиёти идоравӣ ва аҳволи хусусии ӯро хуб медонистам).

Ниҳоят боз як воқеаи ҳақиқӣ – чӣ навъ ба тарзи пинҳонӣ аз судхӯр интиқом гирифтани деҳқонони бачонрасидаро тасвир намудам.

Умедворам, ки хонандагони мӯхтарам дар бораи варианти азнавкоркардашудаи ин китоб мулоҳизаҳои худро баён хоҳанд кард.

*Сентябри соли 1952.
Самарқанд.*

С. Айни.

ТАЪРИХИ МАТНИ ҚИССАИ «МАРГИ СУДХЎР»

Дар адабиёти муосири тоҷик асареро пайдо кардан душвор аст, ки чун «Марги судхӯр»-и устод Садриддин Айни дикқати мутахассисони ватанӣ ва хориҷиро ба чунин андозаи баланд ба худ ҷалб намуда бошад. Таърихи матни ин қисса низ як андоза тадқиқ шудааст. Агар баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Г. Самандаров, В. Панкина, Н. Маъсумӣ, Иржи Бечка дар рафти сухан таърихи эҷоди матнҳои ҷопии «Марги судхӯр»-ро иҷмолан ёдовар шуда бошанд, пас М. Бозоров, Т. Бозоров, С. Салоҳ ва Н. Қаландаров тағйироти минбаъдаи қиссаро мавриди гуфтугӯи алоҳида қарор додаанд.

М. Бозоров ва Т. Бозоров ба накли мазмуни бобҳои дар матни соли 1953 қисса иловагардида маҳдуд шуда, овардани асноду далелҳои мӯътамади муқоисавиро, ки асоси баҳси матншиносӣ мебошад, сарфи назар намудаанд. Ҳатто ягона санаи дар мақола ёдоваршуда ҳам тасҳехталаб аст: «Асосгузори адабиёти советии тоҷик, – менависанд муҳаққиқон, – ҳанӯз соли 1936 асари ҳаҷвии худ – «Марги судхӯр»-ро ба ҷоп супурда буд». Чи хеле ки баъдтар хоҳем дид, қиссаи «Марги судхӯр» соли 1936 ҳанӯз дар шакли мусаввада буд.

Яке аз маъхазҳои, ки дар он моҳияти тағйироти матни соли 1953 қисса, як андоза, муайян шудааст, «Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр» ном мақолаи С. Салоҳ мебошад. Муҳаққиқ дар асоси татбиқи порчаҳои алоҳидаи ҷопҳои солҳои 1939 ва 1953 ба як қатор хулосаҳои ҷолиб омадааст. Вале кам будани маводи тадқиқ ба С. Салоҳ ва олимони номбурда имкон намодааст, ки онҳо ба коргоҳи эҷодии нависанда амиқтар дохил гардида, пояҳои таърихӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ таҳриротӣ минбаъдаи қиссаро равшантар муайян намојанд. Хулосаҳои муҳаққиқон, ки дар асоси татбиқи ду матни тоҷикӣ (ҷопҳои 1939 ва 1953) асар пайдо шудаанд, баъзан баҳсноканд. Дар «Таърихи матнҳои қалами қиссаи «Марги судхӯр» ном асари олими ҷавон Н. Қаландаров бошад, се дастхати қиссаи мазкур ба таври муқоиса омӯхта мешавад.

Ҳамин тариқ таърихи таҳаввули «Марги судхӯр» танҳо дар сурати омӯзиши ҷиддии бойгонии нависандаи он, ба ҳам қиёс намудани кулли дастхатҳову таҳрирҳои ҷопии асар ва ба эътибор гирифтани матнҳои тоҷикиву ўзбекии қисса дуруст ва мувофиқи мақсад таҳлил меёбад.

* * *

«Кори С. Айнӣ аз болои матни «Марги судхӯр» гувоҳ бар он аст, ки – қайд кардааст В. Панкина, – ин асар ақлу дили нависандаро қариб бист сол ба худ банд карда буд»¹.

Дар ҳақиқат, ҳуччатҳои ба мо дастрас собит менамоянд, ки устод Айнӣ ҳанӯз тобистони соли 1935 ба эҷод кардани асаре дар ҳаққи судхӯрон омода будааст. «Дар хусуси номи ин повест дар хотири ман ин лаҳза нақш бастааст, – ёдовар шудааст Х. Айнӣ, – падарам тобистони соли 1935 дар дасти ман тарҷумаи тоҷикии ҳикояи «Марги чиновник»-и Чеховро дида гуфт: «Ман ҳам дар бораи шахсе, ки аз тарс мемирад, ҳикоя менависам. Ҳикоя «Марги судхӯр» ном хоҳад гирифт. Фақат ин одам аз тарси инқилоб мемирад».²

Вале моху рӯзи ба китобати қисса сар кардани устод Айнӣ маълум нест. Дар осорхонаи нависанда зери рақами 29 бо номи «Порчаҳо аз «Марги судхӯр» се пора аз қайдҳои муаллиф маҳфӯз аст. Вараки аввал, ки бо сарлавҳаи «Марги судхӯр» оғоз мегардад, бо рақами «1» ва вараки дуввум бо рақами «12» ишора гардида, вараки сеюм саҳифа надорад.

Вараки аввал бо хатти настаълиқ (тамоми асарҳои устод Айнӣ бо ҳуруфи арабӣ китобат ёфтаанд), чунин оғоз меёбад: «Дар Бухоро як одами миёнақади сергӯшти гарданкӯтоҳ буд, ки ўро Қориисмат меномиданд. Азбаски шиками ў бисёр калон буд, баъзеҳо бо номи ў «шикамба»-ро ҳамроҳ карда ўро Қориисмати шикам мегуфтанд. Баъзеҳо кӯтоҳ, карда «Қоришкам» ва баъзеҳо шӯхӣ карда «Қоришкамба» мегуфтанд. Шиносоии ман ба ин одам дар солҳои 1895 буд». Дар вараки дуввум воқеаи тоқияфурӯшии Қоришкамба ба талабаи мадраса дарҷ ёфта, вале навиштаҷоти варакаи сеюм ба воқеаҳои қиссаи «Марги судхӯр» муносибате надорад. Ҳуччатҳои номбурда гувоҳ бар онанд, ки рафти воқеа, бандубаст ва инкишофи хатти сужети нусхаи аввал ба нависанда писанд намеафтад ва устод навиштаи нахустинро дар шакли нимкора гузошта, ба эҷод кардани нусхаи нави қисса мепардозад.

¹ Панкина В. Повесть «Смерть ростовщика» – одно из высших достижений творчества С.Айни. Известия общественных наук АН ТССР. 1975, №15. – С. 61.

² Айни Х. Жизнь Садриддина Айни. Душанбе: Дониш, 1982. – С. 77.

Аввалин маълумот оид ба санаи эҷоди «Марги судхӯр» дар мусаввадае, ки дар осорхонаи устод таҳти рақами 30 дар ҳаштоду панҷ varaқи ҳаҷман калони (25 см X 32 см) беҳат сабт ёфтааст, ба назар мерасад. Ин дастхат ду таҳрири қиссаро дарбар кардааст. Таҳрири якум аз XIV боб иборат буда, дар 76 varaқ китобат шудааст. Дар поёни саҳифаи 76 – ум нависанда чунин қайд дорад: «Таҳрири аввал 19 декабри соли 1936. Самарқанд. Айнӣ». Аммо дар ин нусха низ инкишофи воқеаҳо, симои шахси асосӣ, хосса, лаҳзаҳои охири ҳаёти Қоришқамба, ки ҳусни мақтаи қисса мебошад, муаллифро қонеъ карда наметавонад.

Ин аст, ки нусхаи мазбур дар муддати 10 рӯз аз нав таҳрир мебинад. Ҳангоми таҳрир дар пушти саҳифаи 3 як сархат, дар қафои саҳифаҳои 39 ва 40 якуним varaқ, дар пушти саҳифаи 42 ним varaқ ва дар қафои саҳифаи 49 як varaқ илова мешавад. Ҳамчунин, дуҷоним varaқи охири боби XIV дар ҳаҷми нӯҳ саҳифа васеъ карда, он ба боби алоҳида табдил дода мешавад. Таҳрири мазкур ба тақмили мундариҷаи ғоявӣ ва услуби нигоришу бадеияти асар саҳм гузошта, хусусиятҳои ҳаҷвӣ-мазҳакавии қиссаро пурратар таъмин менамояд.

Гуфтан бамаврид аст, ки намуди қоғазӣ мусаввада зардча ва сифати он паст мебошад. Ин ҳолат ба он сабаб шудааст, ки ранги бунафш (дастхатҳои устод Айнӣ аксаран бо ранги бунафш китобат шудаанд) дар varaқҳо, махсусан, баъди ислоҳ кардан ва дар пушти varaқҳо навиштан, «лағжида» хондани калимаву таркибҳоро душвор намояд. Вале китобати мусаввада ба дараҷае сареҳ аст, ки дар ҳамин ҳолат ҳам чузъҳои ҳарфҳоро ба ҳубӣ муайян кардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, устод Айнӣ 30 декабри соли 1936 таҳрири дуҷоним матни қиссаро анҷом дода, дар пушти varaқи охири чунин қайд кардааст: «Ин мусаввадаи дубора таҳрирёфтаи «Марги судхӯр» аст. Аммо баъд аз таҳрири саввум нусха ба ГИЗ фирисода шуд ва он аз ин мусаввада бисёр фарқ дорад».

Нусхаи «аз мусаввада бисёр фарқдошта» тозанависест, ки бо ҳатти худ муаллиф дар ҳафт дафтари калонхати 12-varaқа мувофиқи талаботи матбаа китобат гардида, дар бойгонии нависанда таҳти рақами 31 маҳфуз аст. Дар varaқи унвони ин дастхат баъди эпиграф:

*Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал,
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.*

«С. Айнӣ Марги судхӯр Китобхонаи бачагон ва навсаводони калонсол. Нашриёти давлатии Тоҷикистон» навишта шудааст. Таърихи итмоми ин тозанавис қайд нагардида бошад ҳам, китобати он моҳҳои аввали соли 1937 анҷом пазируфта будааст. Зеро нусхаи дастхат баъди чопи мошина ба маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» пешниҳод шуда дар шумораҳои 3-4, 5 ва 6 маҷалла қисман дарҷ ёфтааст.

Чаро нусхаи мазкурро устод Айнӣ таҳрири саввум гуфтааст? Зеро он баробари рӯбардор шудан, аз эпиграф сар карда, тағйиру такмил низ дидааст. Китобат бо ранги бунафш, тоза ва озода сурат гирифтааст. Бархе калимаву таркиботи хатошуда эҳтиёткорона бо ништар пок гардида ислоҳ меёбанд. Дар радифи баъзе калимаҳои хонданашон душвор бо қалами сиёҳ шакли навишти лотиниашон таъкид меёбад. Вале таҳрир, аксаран, бо усули муқаррарӣ – хат зада аз нав навиштан, иловаҳои камтарро дар хошия ва иловаҳои ҳаҷман калонро дар варақҳои алоҳидаи дафтар қайд карда, баъд саҳифаҳоро ба тартиб даровардан – идома меёбад.

Бо вуҷуди ин эҳтиёткорӣ, нусха аз саҳву хато пурра озод нагардидааст. Чанде аз он, мумкин гоҳи чопи мошин, бо ҳусни хатти дигар ислоҳ шудаанд. Мусахҳеҳ дар зери калима ё таркиби хато китобатшуда бо қалами сурх хат кашида, баъд бо ҳамон қалам шакли дурусти онро менависад. Мутаасифона, баъзе саҳву хатоҳои матн ҳанӯз ислоҳ нашудаанд. Масалан, нависанда баъди китобати пурраи нусха воқеаҳои боби XI-ро аз нав тафсил дода, онро ба се боб (XI, XII, XIII) ҷудо мекунад. Бобҳои минбаъдаи XII, XIII, XIV мувофиқан бо рақамҳои XIV, XV, XVI ишора меёбанд. Вале боби XV, ки бояд бо рақами XVII ишора мегардид, бетағйир мондааст.

Дар ҳақиқат, тағйироти мазкур, ба дараҷае ки боби XI-ро ба се боб ҷудо карда тавонад, муҳим аст. Иловаи дуюнимсаҳифагӣ, ки дар он аввалин маротиба ба воқеаҳои барояш номақбул рӯ ба рӯ шудани Қориисмат ифода ёфтааст, дар ҳаёти ӯ як гардиши куллиест. Ин воқеа, яъне аз тарафи дуздон ба ғорат бурдани пулҳои бонки русӣ-хитой (осиёимиёнагӣ), ки сарватҳои Қорӣ ҳам он ҷо ҷамъ мегардид, барои ӯ зоҳиран безарар мегузарад: «Ҳамин ки бонк кушода шуд, аз ҳама пештар ӯ (Қоришқамба – А.К.) ба бонк рафта пулашро талаб кард. Бонк ҳам бегуфтугузор (пулашро) дод» (дастхати 31, в. 124/1 У). Вале ин лаҳза доираи иҷтимоии ғайриҷаҳонӣ ва ба пулу бонк, дуздони касбия ғоратгарони амирӣ

пайваст будани тақдири минбаъдаи Қоришкамбаро муайян карда, бо ҳамин дар инкишофи воқеаҳои минбаъда заминаи мусоиде фароҳам меоварад.

Пас, ин саҳв, яъне то охир тағйир наёфтани шумораи бобҳо оё ба қонунҳои матншиносӣ мувофиқат дорад? Бале. Нависандаи аз кори эҷодӣ мондагардида рақами XVI-ро дар як нигоҳ рақами XIV пиндошта, бо ҳамин рақами XV баъди он омадаро ислоҳ накардааст. Ва мошинанавис ҳам, зоҳиран бетағйир будани боби XV-ро дида, тағйироти дуввумбораи бобҳои пешинаро ба эътибор нагирифтааст. Ин аст, ки соли 1939 шӯъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон қиссаи «Марги судхӯр»-ро дар шумораи XV боб дастраси хонандагон намуд.

* * *

Тақдири минбаъдаи матни «Марги судхӯр» низ ҷолиби диққат аст. Баъди анҷоми матни тоҷикии қисса зарурати ба забони ўзбекӣ тайёр намудани он ба миён меояд: «Шӯъбаи адабиёти бачагона, - гуфта мешавад дар мактуби аз 28 феввали соли 1938 ба устод Айнӣ фиристодаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон, - аз соли 1938 сар карда ба чопи асарҳои оригиналӣ аҳамият медиҳад...

Ҳикояи «Судхӯрнинг ўлими»-ро ба мо фиристед. Ваъда медиҳем, ки тез чоп мекунем» (бойгонии нависанда, № 300/17).

Устод мувофиқи хоҳиши Шокир Сулаймон, ки яке аз масъулони Нашриёти давлатии Ўзбекистон буд, ба тайёр кардани матни ўзбекии қисса шурӯъ мекунад. Мувофиқи нақшаи пешакии нависанда дастнависи «Судхӯрнинг ўлими» бояд моҳи сентябр, ё ҳеч набошад, моҳи октябри соли 1938 ба анҷом расида ба нашриёт фиристода мешуд.

Мувофиқи забонхати дар бойгонии нависанда маҳфуз «Судхӯрнинг ўлими» 29 август дар ҳаҷми 164 саҳифаи дастхат ба Тошканд фиристода мешавад. Бо вучуди як ҷузъи чопӣ зиёд будан, тахмин кардан мумкин аст, ки дастхати мазкур бандубаст ва ҳатти сужети матни тоҷикии қиссаро пурра нигоҳ дошта буд.

Аммо ба сабаби то ҳол ба мо номаълум дастхати «Судхӯрнинг ўлими» боз ба муаллиф баргардонда мешавад. Аз мукотибаи устод Айнӣ ва Шокир Сулаймон ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки чун дар ин давра кори шӯъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон қатъ гардида, чопи асарро шӯъбаи насри бадеӣ ба зимма мегирад, устод дастхатро барои аз нав кор карда

ба табъу завки хонандаи калонсол мувофиқ намудан талаб карда мегирад. «Судхӯрнинг ӯлими» баъди таҳрири чиддӣ дар ҳаҷми 194 саҳифаи дастхат 11 январи соли 1939 дубора ба Нашриёти давлатии Ўзбекистон фиристода мешавад.

Матни ўзбекии қисса баъди таҳрири дуюм аз чопи тоҷикии соли 1939 ҳам аз ҷиҳати устуҳонбандӣ ва ҳам аз лиҳози мундариҷаву услуби баён чиддан фарқ мекунад. Маҳз дар ҳаҷмин матн се боби нав (бобҳои X - XII), ки воқеаҳои ба деҳот сар даровардани Қориисматро дарбар кардаанд, илова мешавад. Инчунин, нависанда боберо, ки дар ҳаҷми 60 саҳифаи дастхат ба воқеаҳои бойбача, падари бойбача ва сафари талабаи мадраса ба Розмоз бахшида шудааст, аз қисса бардошта, баъзе бобҳои ҳаҷман калони дигарро ба қисматҳо тақсим мекунад (таваҷҷӯҳ шавад ба ҷадвали тағйироти устуҳонбандии қисса).

Инчунин, дар таҳрири ўзбекӣ аксари порчаҳои шеърӣ чопи тоҷикии соли 1939 аз дохили матн партофта мешавад. Аз ҷумла, байти:

*Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал,
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад, –*

ки дар матни тоҷикӣ ҳам ба сифати эпиграф ва ҳам аз забони Қоришкамба дар дохили асар истифода шудааст, дар матни ўзбекӣ ихтисор мешавад. Умуман, таҳрири матни ўзбекии «Марги судхӯр» тамоми зиддияту низоъҳои асарро ба симои марказӣ – Қоришкамба тобеъ намуда, боиси боз ҳам пурқувват гардидани мавзӯи асосии қисса гардидааст.

Устод Айнӣ дар мактуби аз 30 апрели соли 1939 ба устод Лохутӣ навиштааш «Марги судхӯр», «Ҷаллодони Бухоро»-ро ўзбекон ба матбаа додаанд, ки дар ҳаҷмин наздикӣ мебарояд» гуфта хабар додаст. Аммо шӯъбаи адабиёти нафисаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон соли 1940 танҳо «Ҷаллодони Бухоро»-ро ба табъ мерасонаду халос. Матни ўзбекии «Марги судхӯр», ниҳоят, соли 1946 рӯи чопрӯ мебинад, ки ин чопи аввалин ва охири «Судхӯрнинг ӯлимӣ» дар вақти зиндагии нависанда мебошад.

ТАҒЙИРОТИ УСТУХОНБАНДИИ МАТНҲОИ
«МАРГИ СУДХҶР»

Мусав. 1	Мусав. 2 III	Тозанавис, чопҳои 1939 ва 1948	Чопи ӯзбекӣ	Чопи 1953
(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсухан ҳаст)
(эпиграф нест)	(эпиграф нест)	(эпиграф ҳаст)	(эпиграф нест)	(эпиграф ҳаст) ¹
БОБҲО				
I	I	I	I	I
II	II	II	II	II
III	III	III	III	III
IV	IV	IV	IV	IV
V	V	V	V	V
VI	VI	VI	VI	VI
VII	VII	VII	VII	VII
VIII	VIII	VIII	VIII	VIII
IX	IX	IX	IX	IX
X	X	X		X
XI	XI	XI	XIII-XIV ²	XI
			X	XII
			XI	XIII-XIV
			XII	XV
нисфи XI-XII- XIII-XIV	нисфи XI XII-XIII- XIV XV		XV-XVI- XVII XVIII XIX	XIV XVII XVIII

* * *

Матни тоҷикии «Марги судхӯр» баъди соли 1939 ҳангоми дар қайди ҳаёт будани муаллиф боз ду бори дигар – соли 1948 дар дохили «Асарҳои мунтахаб» ва соли 1953 чун китоби алоҳида ба табъ мерасад. Баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Н.Маъсумӣ ва Иржи Бечка бар онанд, ки ҳам матни соли 1948 ва ҳам матни соли 1953 қисса таҳрир дидаанд. «Қиссаи «Марги судхӯр» се чопи асосии

¹ Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал, Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.

² Воқеаҳои боби XI дар матни ӯзбекӣ баъди ҳодисаҳои дар деҳот сар даровардани Қоришқамба дар бобҳои XIII – XIV тасвир ёфтааст.

китобиро аз сар гузаронидааст: соли 1939 чун китоби алоҳида, соли 1948 дар шакли аз нав кор кардашуда дар дохили «Асарҳои мунтахаб» ва дар охир бобҳои иловагардида дар маҷаллаи «Садои Шарк» (1952, № 9 ва № 10) ва матни пуррааш соли 1953 ба таъби мерасад».¹

Қисми дигари тадқиқотчиён, аз ҷумла Г. Самандаров, В. Панкина, С. Салоҳ ба сарсухани ба матни соли 1953 навиштаи устод Айни истинод карда, дар ин ақидаанд, ки асар баъди чопи нахустини китоби (1939) танҳо як бор таҳрир дидааст. «Хусусан, «Марги судхӯр» - ин шоҳасари адабиёти тоҷик, - қайд кардааст. С. Салоҳ, - ки ду қарат аз тарафи муаллифи он таҳрир ва тасҳеҳ шудааст ва байни ду чопи асосии он (нашрҳои солҳои 1939 ва 1953) тафовути қалон вуҷуд дорад, қобили тадқиқи ҳамаҷонибаи муқоисавист».²

Дар ҳақиқати ҳол, чопи соли 1948 қиссари А. Деҳотӣ аз рӯи матни соли 1939 таҳия намудааст ва ба чопи он нависанда, ғайр аз ҷанд маслиҳат ба муҳаррир оид ба ислоҳи баъзе ҳатоҳои техникӣ, даҳолат накардааст. Вале дар матни соли 1953 «Марги судхӯр» муаллиф боз меҳнати зиёди эҷодиро ба ҳарч дода «асарро дубора кор карда... камбудии асосии китобро ислоҳ карда» (С. Айни), бо ҳамин матни тоҷикии қиссари низ бо завқу салиқаи ҳонандаи қалонсол мувофиқ менамояд. Таҳрир ва ба чоп ҳозир кардани матни мазкури «Марги судхӯр» хеле тез сурат мегирад, ки яке аз сабабҳои он, ҷунонки Н. Маъсумӣ ишора мекунад, барои форсизабонон ба чоп тайёр кардани матни қисса буд.³

Дар аввалҳои соли 1952 ба муносибати аз нав бунёд гардидани матбаа бо ҳуруфи арабӣ Нашриёти давлатии Тоҷикистон чопи як силсила асарҳоро бо ин ҳуруф ба нақша мегирад, ки дар қатори онҳо «Марги судхӯр» низ буд. «Ҳап дар он аст, ки – гуфта мешавад дар мактуби аз 26 феввали соли 1952 ба устод Айни навиштаи Нурмадов, - Комитети Марказӣ дирӯз аз мо рӯйхати китобҳоеро, ки бояд ба алифбои арабӣ нашр шаванд, талаб кард. Мо он рӯйхати соли гузашта дар Маскав тасдиқшударо пешниҳод кардем, ки ҚМ, шахсан рафиқ Ғафуров, баъд аз муҳокимаи он рӯйхат ба чоп тайёр кардани фақат китоби Шуморо (яъне, «Марги судхӯр»-ро – А.К.) ба мо супурданд» (бойгонии нависанда, 169-69).

¹ Бечка Иржи. К отражению реальности в повести Садриддина Айни «Марги судхӯр». – Известия ООН АН Тадж. ССР. 1966. № 4. С. 46.

² Салоҳ С. Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр». – Ҷашнномаи Айни. – Ҷ. 5, Душанбе: Дониш, 1973. – С. 76.

³ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: НДТ, 1959. – С. 223.

Устод Айнӣ бо вучуди серкорӣ, мумкин аз моҳи март сар карда, дар байни се-чор моҳ қиссаро ҷиддан қалам мезанад ва аввалҳои моҳи август асарро дар таҳрири нав ба матбаа месупорад. Шояд, барои ҳарчи тезтар тайёр гардидани таҳрири нави қисса шӯъбаи адабиёти бадеии Нашриёти давлатии Тоҷикистон низ ёрӣ расонда бошад. «Барои тезтар шудани кор, – қайд кардааст дар мактуби номбурдааш Нурмадов, – ман ҳатто метавонам ягон рафикро ба Самарқанд командировка кунам, ки ӯ ҳар рӯз як соат ё ду соат бо Шумо кор карда барои тахт кардани дастнавис ёрӣ мерасонад».

Дар ҳақиқат, 75 саҳифаи дастхати 268-саҳифагии «Марги судхӯр», ки тахти рақами 34 дар осорхонаи нависанда махфуз аст, бо дасти шахси номаълум китобат шудааст ва ин саҳифаҳоро боз худ устод аз назар гузаронида, баъзан, қалам задааст. «Марги судхӯр» дар асоси дастхати мазкур соли 1953 бо ҳуруфи кириллӣ ва соли 1956 бо ҳуруфи арабиасос ба таъъ мерасад.

Устод Айнӣ дар матни соли 1953 барои боз ҳам пурратар таъмин намудани пайдарпайии бандубасти асар воқеаҳои чор боби ба деҳот бахшидаро баъди боби XI (дар матни ўзбекӣ воқеаҳои ба деҳот мутааллиқ пеш аз боби XI аст) ҷой медиҳад. Ин тарзи ҷобачогузорӣ ба С.Айнӣ имкон медиҳад қостагии матни ўзбекиро, ки дар он хонанда ба ғаъолияти симои асосӣ дар шаҳр дурусттар шинос нашуда шохиди ба деҳот рафтани ӯ мегардад, баргараф намуда, пайдарпаии мураттаби асарро аз соли 1895 то тирамоҳи соли 1917 таъмин намояд. Масалан, нависанда дар боби XI шиносоии Қоришқамбаро ба саройбони сарои «Кафказ» ба тасвир гирифта инъикоси анҷоми муносибати дӯстонаи онҳоро ба боби XVI ҳавола мекунад: «Мо воқеаи барҳам хӯрдани боварии Қоришқамбаро аз он саройбон дар пойнтар бо тартиби таърихиаш дар ҷои худаш нақл хоҳем кард» (1953, 97).

Ғайр аз ин, ба воситаи азнавсозии тартиби бобҳо ҳодисаҳои шикастхӯрии пайдарпайи образи асосиро баъди воқеаҳои аз деҳот дилмонда шудани ӯ тасвир намуда, бо ҳамин бобҳои иловаи асарро ба риштаи ягонаи сюжет боз ҳам мустаҳкамтар пайваст медиҳад. Дар матни соли 1953 инчунин боби X аз нав дар шакли мукамалтар омада, бобҳои хурд-хурди ҷопи ўзбекӣ боз якҷоя карда шудаанд. Ҳамаи ин таҳрирот ба пурра гардидани хусусиятҳои жанрии асар низ мусоидат намудаанд. «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда гоҳо очерк, гоҳо ҳикоя ва гоҳо повест ном бурда мешавад. Ин асар ба жанри повест ё худ қисса мутааллиқ аст.

Аз ин рӯҷӯи иҷмолӣ ба коргоҳи эҷодии С.Айнӣ бармеояд, ки эҷоди қиссаи «Марги судхӯр» аз соли 1935 то соли 1952 давом

ёфта, «аклу дили нависандаро қариб бист сол ба худ банд карда бошад» (В. Панкина) ҳам, асоси устухонбандӣ ва мундариҷавии он дар байни солҳои 1936 – 1938 таҳаввул ёфта будааст.

* * *

Қиссаи «Марги судхӯр» дар таҳрири охирин нисбат ба чопи соли 1939 «аз ҷиҳати ҳаҷм қариб ду баробар шуда аз ҷиҳати бадеият ва сатира пурратар гардида, аз ҷиҳати мундариҷа хеле маълумотҳои нави обнарасидаро дарбар мегирад» (бойгонии нависанда, 33). Табиист, ки чунин тағйирот ба тамоми соҳаҳои ғоявию бадеӣ ва услуби нигоришоти асар таъсири мусбат расондааст.

Устод Айнӣ такмили мундариҷавию ғоявии қиссаро, пеш аз ҳама, ба воситаи таҳрири пайдарпайи симои асосии асар – Қоришкамба таъмин намудааст. Исту бист, фикру ақида ва рӯҳияи сарватпарастии Қоришмат беш аз пеш такмил ёфта, боиси ҳамвора қувват гирифтани низову зиддияти бадеии асар мегардад.

Аввалан, таҳриротӣ минбаъда хонандаро водор мекунад, ки ба симои зоҳирӣ ва сурати хандаовари Қоришмат дурусттар зеҳн монад. Масалан, барои тасдиқи « - Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисёр сарф намекунед... шумо дар ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари нимаи музди дигарон дода мегурезед» гуфта шикоят кардани сартарош минбаъд аз номи талабаи мадраса порчаи зерин илова мегардад: «Ман аз суханони сартарош огоҳӣ ёфта ба сари Қоришкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мӯйсараш монанди зиндониёни даври амирӣ баланд расида то пешонӣ ва буни гарданааш фаромадагӣ буда торҳои мӯйсараш ба торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар ҳилофи сарҳои одӣ дар теппаи сараш ба қадри кафи даст як ҷойи бемӯй ҳам менамуд» (1953, 12).

Инчунин, таҳриротӣ минбаъда то ҷӣ андоза мутаносиб афтодани зоҳиру ботин ва сурату образи асосии асарро боз ҳам тақвият медиҳад. Қоришкамба дар бозор на танҳо ба анвои хӯрокворӣ, нӯшоқӣ ва шираворихӣ аз пеши роҳаш бароянда беихтиёр даст мезанад ва шиками ҷун ҷуссаи шутур бузургашро пур мекунад, инчунин, барои ягон имконияти шикампуркуниро аз даст надодан тамоми панҷ узви ҷиссиашро ба кор медарорад. Ягон сокини бозор гоҳи тановул имкони аз иштиҳои қозгир ва ҷашми зоғмонанди ӯ эмин монданро надорад: «Дар вақти гузаштанам аз пеши дӯкони сандукфурӯш ба гӯшаи ҷашми худ дидам, ки соҳиби дӯкон дар дарунтари дӯкони худ нишаста ва ҷӯти ҳисобро монанди

деворча рост гузошта ва дар паси вай кадом як чизи хӯрданиро монда аз назари роҳгузарон пинҳон карда меҳӯрад. Аммо чашими тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида ба он ҷо нишастааст, ки фавран ба як паҳлӯ ёзида ва дасти худро ба паси ҷӯт ёзонда дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба соҳиби дӯкон шарик шуд» (1953, 16).

Л. Бат ҳанӯз соли 1947 дар тақризаш ба нашри русии «Марги судхӯр» дараҷаи мумсикӣ ва ҳасисии Қоришкамбаро дар назар дошта навишта буд: «Вай (Қоришкамба – А. К.) ҳатто бо занҳои худ низ савдогарӣ мекунад. Токиҳои дӯхтаи онҳоро бо нархи бисёр арзон харида, ба воситаи савдогарҳои бозор он токиҳоро се баробар қимат мефурӯшад».¹

Дар ҳақиқат, ин бандаи пул аз хурдтарин шароити мусоиди маблағчамъкунӣ ҳатто аз камтарин имконияти сарфақорӣ, бигуззор ба ивази маҳрумиятҳои зиёд бошад ҳам, истифода мекунад. Ин одати Қоришкамба тавассути таҳриротӣ пай дар пай боз ҳам кавитар зоҳир мегардад. Чунин иловаҳо ба дараҷаи баланд расидани қувваи ҳаҷвнигории устод Айниро, ки дар «Анҷоми кори як шайхӣ ҳилагар», «Одина», «Дохунда», «Ғуломон» ва «Ёдоштҳо» барин асарҳояш мушоҳида мешуд, ошкор месозад:

(Қорӣ) оташи лампаро
кадре паст карда шиша-
ашро ба остинаш гирифта
ба даруни хона гузошт
(1939, 41).

Қорӣ... лампаро... баъд аз кадре
пасттар кардани пилтааш шишаашро
бо дасташ гирифта ба замин гузошт.
Магар шишаи лампа бисёр тафсон
буда, дасташро саҳт сӯзонд, ки воҳ,
воҳ дастакам! – гӯён ӯ панчаашро ба
пеши даҳонаш бурда, «пуф-пуф»
гӯён барои таскин додани сӯзиши
сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

– На ин ки шишаи тафсонро бо
дастатон гиред, – гуфтам ман ба ӯ бо
оҳанги афсӯсхӯрӣ, бояд бо остин ё
ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед.

– Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо
рӯймолчаам нагирифта будаам, –
гуфт Қорӣ дар ҳолате ки ҳанӯз сари
ангуштонашро «пуф-пуф» мекард, –
дар он вақт остин ё рӯймолча парт
шуда нобуд мегардид, ки товони

¹ Бать Л. Садриддин Айни. «Смерть ростовщика». – Знамя. 1947, № 2. – С. 182.

вайро ҳеч кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад, ямокаш аз худаш аст, худ ба худ дурӯст мешаваду меравад ва маро ҳеч бало наметанад ва зарар ҳам намерасад...(1953, 51)

Устод Айни минбаъд дар асар чун тарҷумон, Мӯҳсин, Ҳамроҳрафик, Шодмон, Тӯрамурад, ноиб Мирзохӯча, Арбобҳамид, Арбобрузӣ боз якчанд образҳои эҷобӣ ва манфии дигар ҳамроҳ карда, симои Қоришқамбаро дар муносибат ба гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ба тасвир мегирад.

Яке аз симоҳое, ки ҳанӯз дар таҳрири дуҷуми мусаввада пайдо шуда боиси авҷи аълои зиддияту низоъҳои асар ва тақони ҷиддии ҳолатҳои рӯҳии Қоришқамба гардидааст, тарҷумон аст. Маҳз ба тавассути ӯ калимаи болшевик дар дили Қоришқамба тарсу ҳарос ҷой карда оқибат сабаби ҳалокати ин банди пул мегардад:

Қоришқамба аз тарҷумон пурсид:

– «Ба сари ҳукумати Русия болшевик омадааст» мегӯянд, рост аст, ё дурӯғ?

– Рост аст.

– Қоришқамба боз як дараҷа хурсанд шуда пурсид:

– Магар ин ҳамон вел ё век ё велкан, ҷӣ буд, сабилмондаро фаромӯш кардам, кинозе, ки управлиштон мегуфт, нест?

– Не-е, – гуфт тарҷумон мад кашида, – болшевик линги кинозҳоро аз осмон меорад:...(бойгонии нависанда, 30, в. 11)

Ҳабари тарҷумон воситае гардидааст, ки нависанда ба ботини образи асосии асар пураттар дохил гардида, изтиробу ҳаяҷони қалбии ӯро бо тамоми нозуқӣ ба тасвир гирад. Тасвири рӯҳӣ, маҳсусан, ҳангоми инъикоси ҳолати интизории Қорӣ дар роҳи мудирӣ бонки Бухоро қувват пайдо кардааст: «Дили Қоришқамба ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, ки сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фуромада лоғар шуда ба устухон часпида рафта буд, дамида истодааст. Дар ҳаёлаш чунин меомад, ки ҳамин замон он ҷояш кафида дилу шӯшаш аз он ҷо парида меравад. Сари синаашро бо ду дасташ пахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, балки дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид» (бойгонии нависанда, 30, в. IV).

Дар таҳрири аввали мусаввада низ баъди навмедиҳои ҷонкоҳона дар масҷид бо дидани тобутҳо аз фикри ба даст даровардани ертиш як андоза беҳ гардидани ҳолати рӯҳии Қоришқамба тасвир ёфтааст. Вале таҳрири минбаъдаи як ҷузъи бадеӣ (ба тобутҳои гуногунбизоат иваз кардани тобутҳои зарпӯш) боиси амикрафтии андешаҳои ин ғуломи ҳалқабаргӯши сарвату боигарӣ гардидааст:

(Қоришкамба) ночор ба лаби ҳавзи Девонбегӣ даромад ва ба рӯи сахн баромад. Ҳамаи намозхонон саф кашида нишаста буданд. Дар пешгоҳи сахн се ҷанозаи тобути зарпӯш ҳам менамуд.

Қоришкамба як дараҷа хурсанд шуд ва орзу кард, ки «Илоҳӣ ҳар се ин мурдаҳо ба як пушта раванд, то ки аз ҳар кадомашон иртиш гирам, ҳеч набошад, дуяш дар як пушта равад, то ки ба иртиш гирифтани комёб шавам. Агар Худо накарда ҳар кадоми ин мурдахоро ба пуштаҳои ҷудогона баранд, маҷбур мешавам, ки ба як иртиш қаноат кунам...» (бойгонии нависанда, 30, в. 75)

Қоришкамба ночор ба лаби Ҳавзи Девонбегӣ даромада ба сахни хонақоҳ баромад. Даруну беруни хонақоҳ бо намозхонон пур буд. Ҳама дузону зада нигарони азон шуда нишаста буданд.

Дар пешгоҳи сафи ҷанубии хонақоҳ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, ба атрофи дигаре зарринчит ва ба даври саввумӣ кимхоби нави сурхранг кашида буданд.

Қоришкамба қадре шодмон шуд. Ӯ дар дили худ орзу кард, ки «Илоҳӣ ҳар се ин мурдахоро ба як пушта – қабристон баранд, ки ба се иртиш соҳиб шавам, ҳеч набошад, дуяшонро ба як пушта мебурданд, ба гирифтани ду иртиш комёб мегардидам ва ҷои оше, ки аз ҳуҷранишиномам, ки имрӯз аз вай маҷбур маҳрум мондам, пур мешуд...»

«Хуб, агар ҳар кадомашонро ба як пуштаи дигар баранд, ҷӣ кор мекунам?» – гӯён ӯ худ ба худ савол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад:

«Дар ин сурат аз паси тобуте, ки ба гирди он кимхоб кашидаанд, меравам. Зеро аз гирди тобут маълум мешавад, ки ин мурда ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадони боён. Албатта ба ин мурда иртиши калонтар ва пуқиматтар хоҳанд дод» (бойгонии нависанда, 30, VIII).

Агар тасвири мазкур дар ҳаёти Қоришкамба масали «хонаравшанкунии бемор»-ро ба хотир оварад, пас, таркиби дар таҳрири дуҷуми мусаввада ҳамроҳшудаи «Оҳ, болшевик!» аз забони ӯ чун нидои охирини ҳасрат садо медихад.

Хислатҳои Қоришкамба ба тавассути бобҳои иловашудаи XII – XV дар муносибату муомилаш ба сокинони деҳот боз ҳам возеҳтару равшантар ба назар мерасад. Дар ин бобҳо мавқеи иҷтимоӣ ва табиати ӯро Арбобрӯзӣ, Арбобҳамид ва Мирзохӯча барин «шағолони кишлоқӣ» тақвият медиҳанд. Аз ин лиҳоз илова гардидани симои Мирзохӯча ном судхӯри шаклану маънан ҳампояи Қоришкамба ҷолиби диққат аст. Нависанда ҳангоми пешвозгирии Қориисмат сурати Мирзохӯчаро чунин ба қалам додааст: «Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қоришкамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зерӣ зақан ва пушти сарӣ ӯ дамида баромада, гарданашро бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буд. Фарке, ки ӯ аз Қоришкамба дошт, ҳамин буд, ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ё аз варам монанди зерсутун ғафс менамуданд.

Ба ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҳувули пури гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳонбанде баста бошанд» (1953, 105).

Нависанда ҳақиқати ба деҳқонони деҳот «дилсӯзӣ» ва «дастгирӣ» карданҳои Қориро дар поёни мурофияе, ки ба тавассути векселбозии ӯ дар кишлоқ баргузор гардида буд, бомуваффақият фош кардааст:

– Акнун ҳисоби байнихудиро баробар карданамон даркор аст, – гуфт (Қоришкамба).

– Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробарношуда ҳаст? – гуфт Арбоб, – шумо ба воситаи вексел пулҳои дируз ба қарздодаатонро имрӯз ба ғайридаи яқсола ва дусолашон рӯёнда гирифтед, ман бошам, заминҳоро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу доштам, ба даст даровардам. «Нома тамоми вассалом!» Дар ин ҷо боз чӣ гуна ҳисоб нобаробар шуда мوند?

– Охир шумо ба воситаи векселбозии ман заминҳоро, ки сӣ ҳазор танга арзиш доштанд, бо дувоздаҳ ҳазор танга ба даст даровардед. Ман аз шумо ҳисоби ана ҳамин ҳаҷдаҳ ҳазор тангари мепурсам.

– Он маблағ ҳаққи ҳалоли ман аст! – гуфт Арбоб.

– Ҳаргиз ин тавр нест, – гуфт Қоришкамба – шумо, Арбоб, чунон ки худатон гуфта будед, дар муомила сағ наشاءед (1953, 44).

Ҳамин тариқ, дар таҳриротӣ минбаъда хусусиятҳои ҳаҷвии асар боз ҳам афзуда воқеаҳо моҳияти баланди иҷтимоӣ касб мекунанд. Аз ҷумла, порчаи зерин бо обурани баланди бадеӣ ва рӯҳи амиқӣ фолклории худ хусусияти милли ва фардияти симои асосиро дучанд таъмин намудааст:

Дар миёнаи онҳо (одамони миршаб ва дахбошии чиреб) Қоришкамба шахд рафта фарёд мекашид, «во хонем сӯхт» гӯён риши худро меканд ва рӯи худро ме-дарид (1939, 85).

Дар миёнаи давраи одамони ҳокимони шахр Қоришкамба, дар ҳолате, ки саллаи калонаш каловавор ба гарданаш фурумадагӣ буд, монанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хӯрда торҳои риши худро бо ангуштонаш канда «вой хонем сӯхт, вой чонам ба лаб омад, вой чонаки азизам аз даст рафт!» – гӯён фарёд мекашид; гоҳо ба нохунҳои худ рӯяшро харошида хуншор мекард; гоҳо гиря гулӯгираш гардида, бе он ки чӣ гуфтаниш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмӯрии боғ дармонда, ба паси худ аз боғбон зарбаҳои чонкоҳ ме-хӯрда бошад, нӯла мекашид (1953, 151).

Як қатор иловаҳои хурду калони минбаъда, зоҳиран, ба ҳатти сужети қисса алоқаи мустаҳкам надоранд, вале онҳо масъалаҳои дар асар бардоштаро аз ягон ҷиҳат тақвият дода, боиси ифодаи возеҳи мавқеи ғоявию иҷтимоии баён мегарданд. Аз ин ҷиҳат, иловаи якунимсаҳифагии аввали боби IX, ки шаб дар роҳ хангоми бурдани пули қарзи Қоришкамба ба талабаи мадраса ва бойбача руҳ додааст, ҷолиби диққат аст: «Одатан, миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик намешуданд ва одами росто дастгир карда ё пул мегирифтанд ва ё ҳабс мекарданд. Бинобар ин, аҳволи мо душвор буд: мо гурехта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани моро доништа моро таъкиб карда дастгир мекарданд ва рӯйрост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро мешинохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба пой худ ба даст меафтадем» (1953, 46-47).

Нависанда дар ин порча шаммае аз ҳаёти миршабони Бухоро накл карда, худ ба бетартибӣ ва дуздию ҳанногӣ боис гардидани нозирони тартиботи ҷамъиятро фош менамояд ва ин воқеахоро бо услуби пинҳонкоронаи қарздиҳию қарзситонии Қориисмат пайваст намуда маҳсули даври замон будани ҳаннотии чунин маҳлуқони сарватпарастро таъкид менамояд.

Баъзе мунаққидони «Марги судхӯр» чун Г. Самандаров ва Б. Ғуломов дар ин фикранд, ки дар қисса, ҳатто дар бобҳои иловашудаи он ҳам, ба фаъолият ва эътирози деҳқонон баҳои даркорӣ дода нашудааст. «Вале... ҳатто дар варианти нав ҳам...

як камбудии муҳим ислоҳ нашуда мондааст. Муаллиф эътирози ғаёлонаи оммаи деҳқононро бар зидди зулмқунандагон нишон намедиханд».¹

Бояд дар назар дошт, ки мундариҷаи асосии «Марги судхӯр» нишон додани роҳҳои бойшавии Қоришқамба ва вақте ки инқилоби Октябр бонқхоро миллӣ мекунад, ба сабаби аз даст додани пулҳояш ба ғоча анҷом ёфтани зиндагии ӯ мебошад. Бинобар ин, тамоми тағйироту иловаҳои минбаъда низ ба мазмуни асосии асар тобеъ буда, пеш аз ҳама, барои инкишофи бадеӣ, ҳислат ва муносибату муомилаи образи асосӣ равона шудаанд.

* * *

Тахрирот ва тақомули чандинбора ба забону услуб ва бадеиёти қисса таъсири мусбат расонда, рӯҳи ҳаёлангезӣ ва ҳиссиётпарварии матнро дучанд таъмин намудаанд.

Дар матнҳои аввалаи «Марги судхӯр» **линг, исқит, мурданӣ, ука, дунбол, ҳарина, шакқа** барин калимаҳо истифода шудаанд, ки баъзеи онҳо дар тахриротӣ минбаъда ба муродифҳои адабиашон иваз гардидаанд: **ука** – **додар, хонем** – **хонаам** ва ғайра.

– **Ука**, дар қиссаи ман пули майда набудааст (1939, 10). – **Бародар**, пули майдаам набудааст (1953, 15).

Аксари калимаҳои ҳақӣ-ғуфтуғуие, ки тобишҳои услубиашон пурқувват буда, барои ифодаи равшану возеҳи симоҳои қисса ва мақсадҳои ғоявии нависанда мусоидат доранд, дар тахриротӣ охири низ мавқеашонро нигоҳ доштаанд. Аммо ҳиссачаҳои дар матнҳои аввалаи қисса фаровони **-ку, -дия, -канӣ, -мӣ** дар тахрири охири аз истеъмол бароварда шудаанд:

– Хонда диҳам-**мӣ**? – гуфта мепурсидам (1939, 47).

– **Канӣ**, марҳамат кунед, асп тайёр шуд, - гуфт (1939, 53).

– Пои бойбачаҳо нозук мешудааст-**дия** (1939, 42).

– Хонда диҳам? – гуфта мепурсидам (1953, 59).

– Марҳамат кунед, асп тайёр шуд, – гуфт (1953, 65).

– Ниҳоятдараҷа нозук будани пои бойбачагонро акнун фаҳмидам (1953, 52).

¹ Самандаров Г. Повести сатиравии Садриддин Айни «Марги судхӯр». – Адабиёти советии тоҷик. – Сталинобод: НДТ, 1954. – С. 182.

Носирчон Маъсумӣ дар хусуси мавқеи истеъмолии ҳиссачаи – **мӣ** дар қиссаи «Марги судхӯр» сухан ронда дар поварақ қайд мекунад: «Дар таҳрири охиринаи «Марги судхӯр» С.Айнӣ ин ҳиссачаро қор намефармояд, ки сабаби асосии он барои форсизабонон ба чоп тайёр карда шудани асари мазкур мебошад».¹

Ихтисори ҳиссачаҳои боло сабаби дигар ҳам дорад. Устод Айниро ҳолати аз воридоти беайлои калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ торафт дурушту дағал гардидани таркиби луғавии забони адабӣ ба ташвиш оварда буд ва ин тараддуд дар қисматҳои дигари ғазолияти нависанда низ эҳсос мегардад. Устод Айнӣ ҳангоми аз назар гузаронидани ҳикояи «Аз Маскав чӣ овардӣ»-и Ҷалол Иқромӣ дар зерӣ ҷумлаҳои «Ҳамту, дар шаҳр қорам аст», «Пул доретон-мӣ?» хат кашида, дар ҳошия чунин қайд мекунад: «Аз забони табелчӣ ин гуна таъбири вайрон дуруст нест. Ҳатто аз забони бачагон ҳам. Бояд ба бача забон ёд дод, на ин ки ба забони вайрони ӯ тобеш шуд» (бойгонии нависанда, 747).

Дар нимаи дуюми солҳои 30-юм бо баҳонаи ба мундариҷаи сиёсӣ ва инқилобии ҳаёти мо мувофиқат накардан шакли навишти арабии мафҳумҳои сиёсӣ-иҷтимоиро аз истеъмол бароварда, ба ҷои он дар матбуот, ҳуҷҷатҳои хизбию давлатӣ, мактаб ва маориф, китобҳои дарсӣ ва адабиёти илмию бадеӣ шакли навишти русии истилоҳҳои сиёсӣ-иҷтимоиро дохил карданд. Ва табиист, ки ин ҳаракати номатлуб ба таркиби луғавии қиссаи «Марги судхӯр» низ, ки дар авҷи ин ҷунбиш эҷод гардида буд, бетаъсир намонд. Умуман, дар таркиби луғавии таҳрирҳои аввалаи қисса калимаҳои революция, революционер, управляющий, закон, протсент, компания, аптека, адрес... мушоҳида мешавад. Вале нависанда баъдтар ба забони миллии мувофиқ набудани калимаҳои болоро ҳис карда, дар таҳрири охирин онҳоро ба муродифҳои тоҷикиашон (**инқилоб, инқилобчӣ, мудир, қонун, ғоиз, ҷамъият, бинои доруворӣ, унвон ё нишона**) иваз менамояд.

Управляющий ўро тасаллӣ дод (1939, 97).

Революция феврал рӯй дод (1939, 98).

Мудир ўро тасаллӣ дод (1953, 165).

Дар соли 1917 инқилоби феврал ба вучуд омад (1953, 165).

Ҳамчунин, агар ба калимаи **ширинкор** иваз шудани калимаи **шутқарӣ** аз муборизаи доимии С. Айнӣ дар роҳи тозагии забони адабии тоҷик дарак диҳад, ба калимаҳои **тоқия, узангу** иваз на-

¹ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, – С. 41.

мудани калимаҳои **каллапӯш, рикоб** ба он далолат дорад, ки хусусиятҳои таърихӣ, тобишҳои маъноӣ ва мавқеи услубии калимаву таркибҳо ҳамеша дар мадди назари нависанда будааст.

Устод барои ҳарчи амиқтар ва бо тамоми паҳлӯҳои услубӣ манзури хонанда намудани фикр як қатор ҷумлаҳои содаро минбаъд тафсил дода шаклҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккабро истифода мекунад:

Ў ҳам хеста ба чояш нишаста ба чашмони гирён ва ангуштони ларзон қадре ба торнохун зад (1939, 19).

Раҳими Қанд баъд аз «ҳармурд» ба чашмони гирён ва панҷаҳои ларзон боз қадре торҳои танбӯрро тинг-тинг кунонид, аммо ин садо аз садои танбӯр зиёдтар ба ғунгоси мағасе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд (1953, 25).

Маҳз дар матни соли 1953 тафсил ёфтани як қатор ҷумлаҳои таркибҳо боиси андешарониҳои ҷиддии С. Салоҳ гардида, ӯ минбаъд ба сифати матни аслии қабул кардани таҳрири охирини қиссаро ба зери шубҳа гузоштааст: «Аз ин қабил мисолҳо пай бурдан мумкин аст, ки таҳрири сониро (муаллиф таҳрири 1953-ро дар назар дорад – А. К.) ба сифати нусхаи охирини қабул кардан ҳамеша ва на чандон саҳеҳ хоҳад буд».¹

Муҳаққиқ барои исботи бартарии матни 1939, аз ҷумла порчаҳои зеринро ба ҳам қиёс намуда, ба чунин хулоса омадааст, ки порчаи аввал «басо фасеҳ, муъҷаз, образнок ва бисёр сода, мисли як лавҳаи саҳнавӣ бе тафсилоти барзиёд аёни нигошта шудааст. Аммо дар нашри сонӣ ин порча тарзе таҳрир шудааст, ки ба як хондан дарк кардани он маҳол аст ва ба эътибори ҳусни баён низ салис намебошад».

Охир лунчи Қорӣ аз ҷунбидан бозмонд, нон аз гулӯяш нагузашт, лекин даҳонаш ҳамчунон пур буд ва ба гап задан имкон наёфта бо дасти худ ба чинифурӯш чойнакро ни-

Чинифурӯш пиёлаи **чойро** **ханӯз** **холӣ** **накарда** Қорӣ даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на нонро хоида метавонист ва на ҳарф зада ва **ӯ дар ҳамин ҳолат аз тарси он ки чинифурӯш нони боқимондари хӯрда намо-**

¹ Салоҳ С. Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр». – Ҷашнномаи Айни – Ҷ. IV. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 84.

шон дода бо ишора аз ӯ
чой талаб кард (1939, 11).

**над, як дасти худро ба бурдаи
охирини нон, ки ба рӯи бодбезак
буд, гузошта ба дасти дигараш ба
чинифуруш ишора кард, ки зудтар
пиёларо холи карда ба ӯ чой каши-
да диҳад, то ки вай нонҳои ним-
хондаи дар лунчаи бударо бо ёр-
мандии чой фуру бурда тавонад**
(1953, 15).

Дуруст, порчаи боло хеле васеъ шудааст, лекин ин тафсилот чумларо, ба андозае ки «дар як хондан дарк кардани он маҳол бошад», ғализ нагардондааст. Чанд чузъи иловашуда бошад, ҳарисӣ, чашмгуруснагӣ ва вазъияти хандахариши ин симои булачабро боз ҳам тақвият додааст. Дар чумлаи таҳририда на-висанда муносибати ҳарисонаи Қориисматро ба бурдаи охирини нони ба рӯи бодбезак буда низ нишон дода, ба воситаи иловаҳо тамоми кӯшишҳои ӯро барои аз даст надодани ин бурдаи охи-рини нон таъкид кардааст ва ин лавҳаи бадеӣ низ бори муайяни ғоявию эстетикӣ ба дӯш дорад.

Ҳар як тағйироти хурдтарин ҳам, агар он беихтиёр рух надо-да бошад, сустҷӯҳои муайяни эҷодии нависандаро ифода ме-кунад. Аз чумла, калимаи **гулҳан** низ, ки дар таҳрири соли 1953 «Марги судхӯр» ҷои калимаи «гӯлах»-ро гирифтааст, натиҷаи андешаи муайяни муаллиф мебошад. Калимаи **гӯлах** нисбат ба муродифи худ – **гулҳан** ба забони адабӣ баъдтар дохил гардида, дар забони зиндаи халқ ба маънои маҷозии **бад, нохуб** (гӯлахӣ – шахси гунаҳгор, дӯзахӣ) низ истифода мешавад. Мумкин, на-висанда ҳамин нозуктарин тобишҳои услубии гӯлахро дар назар дошта, онро ба муродифи якмаънодораш – **гулҳан** иваз карда-аст. Ин аст, ки ҳангоми ба ҷоп тайёр кардани қисса истифодаи калимаи **гӯлах** маъноӣ даҳолати берунаро ба матни нависанда дошта, ҳилофи қоидаҳои матншиносии мебошад.

Тағйироти забониву услубии «Марги судхӯр», аз чумла, дар матнҳои минбаъда беш аз пеш мавқеъ пайдо кардани чумлаҳои мураккаби сертаркиба сабабҳои воқеӣ дорад: чунонки қайд гар-дид, ин қисса дар аввал чун асари бачагона эҷод гардида буд ва табиист, ки дар матни соли 1939 аксари чумлаҳо сода ва баёни мазмун рехтаву мухтасар аст. Вале он ба сифати асари бачагона танҳо ба забони тоҷикӣ ба таъъ расиду халос.

Шуъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Ёзбекистон ба сабаби кори худро қатъ намудан ва Нашриёти адабиёти бача-гонаи назди КМ ВЛКСМ мувофиқи тақризи Г. Птитсин (бойго-

нии нависанда, 251 – 1) аз чопи қисса хуздорӣ намуданд. Ин аст, ки асар дар таҳрирҳои минбаъда ба завку салиқа ва ҷаҳонбинии хонандагони калонсол мувофиқ карда шуда, баъзе лаҳзаҳои ба ҳаёти пурҷӯшу хурӯши бачагон бахшидаи матни соли 1939 (с. 35 – 36) тамоман ихтисор шудаанд. Бо вучуди ин, услуби ба табиати бачагон наздики қисса пурра барҳам нахӯрааст.

Носирҷон Маъсумӣ дар сохти синтаксисии қиссаи «Марги судхӯр» ду равияи тасвир – аз як тараф, равияи ба повест ва ҳикояҳои «Чаллодони Бухоро», «Аҳмади девбанд» ва «Мактаби кӯҳна» мувофиқаткунанда ва, аз тарафи дигар, равияи ба асарҳои «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» наздикро мушоҳида намудааст. Муҳаққиқ ба равияи дуҷум асосан бобҳои баъд ба қисса дохилгардидаҳо мансуб медонад: «Сохти синтаксисии бобҳои иловашудаи «Марги судхӯр» (таҳрири соли 1952) аз сохти синтаксисии таҳрири пешинаи ин повест фарқ мекунад. Забони бобҳои иловагӣ бо мураккабии синтаксисии худ аз принципи умумии забони повест дур рафта, ба равияи якуми забонӣ ва услубии нависанда (яъне, ба равияи забонии «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон»– А.К.) наздик мешавад».¹

Ба фикри мо, ба мураккабии сохти синтаксисӣ майл кардани забони асар, ки дар тамоми рафти хатти сюжети нашрҳои минбаъда мушоҳида мешавад, ба баёни фасеҳи мундариҷаи ҳаҷвии қисса ҳалал нарасонидааст, балки боиси боло гирифтани мавқеи иҷтимоии ҳаҷв ва амикрафти хусусиятҳои ғоявӣ бадеии асар гардидааст. Ҷумлаҳои мураккаб, баъзан, норасоӣҳои ҷумлаҳои содаи матнҳои аввалро, ки бо сабаби мухтасарӣ характери ҳаҷвии персонажи асосиро дуруст кушода натавонистаанд, барҳам додаанд:

Сар бардошта нигоҳ кардам,
ки Қоришкамба аст. Ба дасташ
дандонхилол дандон-
хояшро мековад (1939, 29).

Ман сар бардошта ба
саломдиханда нигоҳ кардам,
ин Қоришкамба буд ва ӯ бо
дандонхилоли аз ҷӯби газ та-
рошида дандонхояшро мекоф-
ту резакҳои хӯроки аз байни
дандонхояш ба нӯги дандон-
хилол банд шуда баромадаро
бо дасташ гирифта ба тарафи
вай як нигоҳ мекард ва баъд он
резаро дубора ба дахонаш ан-
дохта меҳӯрд (1953, 37).

¹ Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – С. 230.

Хангоми муқоисаи матнҳои гуногун беш аз пеш зоҳир гардида-ни хусусиятҳои муассирии симоҳои қиссаи «Марги судхӯр» равшан ба назар мерасад. Нависанда барои ба завқи бадеӣ ва талаботи маънавии хонанда комилан созгор намудани асар аз ганҷинаи бебаҳои адабиёти классикӣ ва эҷодиёти ғании мардуми тоҷик санъаткорона истифода мекунад. Қисми кулли порчаҳои шеърӣ ва афоризмҳои асар маҳсули таҳриротӣ минбаъда мебошанд.

Порчаҳои шеърӣ, одатан, дар лаҳзаҳои пуршиддати қисса барои ҷамъбасти муносибтари бахшҳои алоҳидаи ҳатти суҷет истифода мешаванд. Кулли байтҳои аз мутафаккирони барҷаста чун Саъдӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедил иқтибосшуда барои боз ҳам амиқтару равшантар ҳувайдо сохтани ҳолатҳои рӯҳӣ, фикру андеша ва дунёи ботинии шахси асосӣ равона шудаанд. Аз ҷумла, нависанда дар матни соли 1953 дараҷаи баланди муҳаббат ва эътиқоду самимияти ба сарват доштаи Қоришқамбаро аз забони ҳуди ӯ бо ин байти Бедил хулоса кардааст:

**Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Хайфи домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан (с. 171).**

Истифодаи адабиёти классикӣ дар таҳрирҳои минбаъдаи қисса ба таври гуногун сураат ёфтааст. Масалан, порчаи зерин бо тағйири андаке ифоданокӣ ва рӯҳи ғошқунандагии каломи Саъдиро дучанд афзуда, онро ба ҳислати персонажи асосӣ комилан мувофиқ намудааст:

Раҳими Қанд... илова намуд:

– Ин одам (Қоришқамба– А.К.) бой бошад ҳам, бисёр чашм-гурусна будааст, барои ситонидани ягон чиз аз ҳеч кор ибҳо ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин, чашмаш сер намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтам:

– Ҳарчанд Саъдии Шерозӣ гуфтааст, ки «чаши танги дунёдорро ё қаноат пур кунад, ё хоки гӯр», ман мегӯям, ки «чаши танги дунёдорро на қаноат пур кунад, на хоки гӯр» (1953, 33).

Чунин майлнокии сухан дар иловаи мақолу зарбулмасалҳои халқӣ низ ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумла, зарбулмасали «забони мургонро мургон медонанд» дар шакли «забони гургонро гургон медонанд» истифода шудааст:

– Шумо забони онҳоро мефаҳмед-а? – гуфт Қоришқамба.

Албатта, мефаҳмам! – гуфт ноиб. – Магар «забони гургонро гургон медонанд» нагуфтаанд? (1953, 145)

Рӯҳи ғошқунандагии зарбулмасали мазкур, маҳсусан, вақте ки аз забони ҳуди симоҳои манфӣ баён гардидааст, қувват ёфта, табиати ҳақиқатан гургонаи онҳоро нисбат ба деҳқонон чун дар

ойина акс намудааст. Умуман, мақолу зарбулмасалҳои иловашуда чун «гумон аз имон чудо мекунад», «одамро одам вайрон мекунад, заминро об», «сангзанро сангшикан ҳам будааст», «на сих сӯзад, на кабоб», «то омадани табар кунда меосояд» ба мазмуну мундариҷаи қисса пурра мувофиқат карда, боиси фасеҳӣ ва ҷилои дучанди забону ҳусни баён гардидаанд.

Устод Айний ҳангоми таҳрири пайдарпайи матн ба маънои маҷозии воҳидҳои забонӣ ҳарчи бештар диққат дода, аз ҳисоби истифодаи бамавриди таркибҳои фразеологӣ ва санъатҳои гуногуни бадеӣ низ ифоданокӣ, ҷозибанокӣ, боигарии маънавии баён ва рӯҳи халқии қиссаи «Марги судхӯр»-ро дучанд афзун гардондааст. Аз ҷумла, воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми таҳрирҳои минбаъда иловашуда чун **ба замин чашм дӯхтан, дар оташи ҳирсу ҳасад сӯхтан, дил пур будан, аз даҳон бӯи шир омадан, гулӯи касеро равған кардан, лингро аз осмон овардан** ва ғайра баёнро рехта, мӯъҷаз намудаанд. Дар порҷаи зерин таркибҳои **дар сина дил доштан** ва **хун гиристан** хусусияти деҳқонони тоҷикро, ки ҳамеша шарикӣ ғаму шодии якдигаранд, барҷаста тасвир намудааст:

– Касоне, ки **дар сина дил доранд**, аз маҳбус шудани ту **хун мегирианд**, ту чаро дар ин аҳвол механдӣ? – гуён Ҳамроҳрафиқ аз Тӯрамурад пурсид (1953, 122).

Ифоданокӣ ва маънирасии таркибҳои фразеологӣ иловашуда, махсусан, дар алоқа ба дигар воҳидҳои ифодакунандаи маъноҳои маҷозӣ боз ҳам барҷаста ба назар мерасад. Аз ин ҷиҳат, ҷумлаи зерин, ки қариб ҳамаи аъзои онро воҳидҳои фразеологӣ оро додаанд, ҷолиби диққат аст: Қоришқамба ин «гӯсфанди фарбеҳи ба пойи худ омадаро» дида, оби даҳонаш рафта гулӯяш хориш кардан гирифт (1953, 101).

Аксари ташбеҳшавандаҳо воқеӣ, комил ва ба ҳаёти мардуми тоҷик саҳт марбут буда, бо сифатҳои умдаи худ ташбеҳшавандаҳоро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ташбеҳи зерин ҳарисӣ, чашмгурӯснагӣ ва ҳайвонатибии Қоришқамбаю Мирзохӯчаро вобаста ба якдигар тасвир намуда, манзараи хандаовар ва нафратовареро пеши назари хонанда ҷилва медиҳад: «Дар ин вақт (вакти хӯрокхӯрӣ – А. К.) ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо кардаанд, чунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охӯр хӯрок мехӯрданд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охӯр дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мехоҳанд, инҳо ҳам ба сару гардани худ ба табак наздиктар рафта, ҳамтабаки худро танг карда наволаҳои қалонтарро аз онӣ худ кардан мехостанд» (1953, 107).

Дар тахриротӣ минбаъда нависанда бадеияти асарро аз ҳисоби муболиғаҳо низ афзун гардондааст. Дар иловаи поён, аз як тараф, баднафсӣ, ишкампарастӣ ва аз тарафи дигар, беномусию бефаросатии Қоришкamba таъкид ҷфтааст:

– Хуб, барои аберааш нею барои Худо боз як хӯрок диҳед, дуо мекунам. Илоҳӣ тӯи фарзандонатро бинед (1939, 15).

– Хуб, ба ҳисоби аберааш нею барои Худо боз як белча гулқанд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ тӯи фарзандонатро бинед!

– Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, вагарна тамоми дунёро нахоида фурӯ мебурдед, – гуфт аттор бо оҳанги нимшӯҳию нимчидӣ... (1953, 20)

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи истифодаи бемайлони гули эҷодиёти халқ, воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ, забони қисса мунтазам сайқал ҷфта ва пуробурангтар гардида, мазмуну мундариҷаи қисса боз ҳам саҳеҳтар шудаанд.

* * *

Шояд матнҳои чопии «Марги судхӯр» аз ҳама нашрҳои асарҳои дигари устод Айний як андоза беҳатотар бошад. Дар ин кор, пеш аз ҳама, хизмати Абдусалом Дехотӣ, ки муҳаррири се чопи қиссаро (соли 1948 – Асарҳои мунтахаб, соли 1953 – китоби алоҳида ва соли 1961 – Куллийёт) ба ӯҳда дошт ва бачопхозиркунандагони матни Куллийёт – К. Айний ва Х. Айниро кадр қардан зарур аст.

Фаъолияти муҳарририи А. Дехотӣ дар матни соли 1953 «Марги судхӯр» намуна аст. Дар матни соли 1953 ҷои баъзе аъзои ҷумла тағйир дода, бархе аз таркибҳо ба дигаргунии андаке аз қавсайн озод мешаванд, гурӯҳи калимаҳо ба муродифҳояшон иваз мегарданд ва ғайра. Чунин таҷдиди матн бо розигии муаллиф ба вуқӯъ пайваستا, боиси равшании маъно ва мустаҳкамии услуби баён гардидааст:

Як-ду бистар дорам, ки аз чиркинӣ ва даридагӣ аз арақчини зерӣ полони хар фарқ надорад (д. 48).

Як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз арақчини зерӣ полони хар фарқ надорад (1953, 36).

Вале як қатор тағйироти чопи соли 1953 ба матн таъсири манфӣ расонидааст. Бархе аз хатоҳо аз безъитборӣ нисбат ба хуруфи арабӣ сар задааст. Масалан, талабаи мадраса илтимоси бойро оид ба сафари Розмоз:

– **Хуб, ин як кӯчароҳи ошноӣ аст**, ҳарчӣ шавад, меравам (д., 87) – гуён қабул мекунад. Дар матни соли 1953 ин ҷумла дар шакли:

– **Хуб, ин як кӯча роҳи ошноӣ**ст, ҳарчӣ шавад, меравам (с. 64) – омадааст. Албатта, аз ҳам ҷудо навиштани ҷузъҳои калимаи мураккаб ва дар шакли **ошноӣ**ст омадани хабари **ошноӣ**ст маънои матнро батамом ҳалалдор кардааст.

Ё худ дар варақи 10 дастхат ба таркиби **ғӯзаҳо шукуфта** дучор мешавем. Вале он дар сах. 125 чопи соли 1953 тамоман бемавҷе дар шакли **ғӯзаҳо ва пахтаҳо шукуфта** истифода шудааст. Маълум аст, ки дар матн сухан дар бораи пахтаи маҳаллӣ меравад, ки ин маъноро калимаи **ғӯза** пурра ифода менамояд. Агар ба ин маънои луғавии **ғӯзаро** (пӯчоки пахта бо пахтааш, дар ҳолате ки пахтаашро ханӯз аз вай ҷудо карда нагирифта бошанд) илова намоем, дар матн тамоман зарурат надоштани иловаи калимаи **пахта** аён мегардад.

Ҳатто баъзе пораҳои яклухти дастхат, ки ба мундариҷаи минбаъдаи матн таъсири муайян доранд, аз матни соли 1953 афтаданд. Масалан, порчаи зерини дастхати № 34 ба воқеаҳои ба деҳот сар даровардани Қоришқамба қомилан марбут буда, ба хусусиятҳои мазҳакавии чанд лаҳзаҳои минбаъдаи қисса низ рӯшноӣ меандозад: «Ў (Қоришқамба – А. К.), ки ҳар бомдод ба масҷиди Мағоқи Бухоро рафта маснавии Ҷалолуддини Румиро мешунид ва ҳар гоҳ, ки хирси судхӯриаш боло гирифта шавки ба деҳот рафтан дар дилаш ҷӯш занад, байти зерини маснавии мазкурро, ки:

**Дех марав, дех мардро аҳмақ кунад,
Ақро бенуру беравнақ кунад –**

мебошад, зеро лаб такрор карда ба худ тасаллӣ меод ва «ман аҳмақ нестам, ки ба умеди ғоидаи қалон ба деҳот рафта ҳам ҷони худро ва ҳам пули худро, ки аз ҷон ҳам ширинтар аст, дар зеро хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт» (в. 152).

Ихтисори порчаи боло тасодуфан рух надодааст. Шахсони масъули ҷоп, мумкин, аз хавфи ба мазмуни байт хурдагирӣ қардани сиёсатбозон, аз порчаи боло танҳо ҷумлаи охирро истифода карда, барои барқарор намудани робита дар поёни ҷумла таркиби

худ ба худро илова намудаанд: «Ман аҳмақ нестам, ки бо умеди фоидаи калон ба деҳот рафта, ҳам чони худро ва ҳам пули худро... дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт худ ба худ (1953, 98).

Дар чопи куллиётии қисса (саҳ. 103) матни ихтисоршудаи фавқ пура барқарор гардида, вале таркиби худ ба худ аз ҷумла бардошта нашудааст.

Ҳамин тариқ, дар чопи соли 1953 аз дохили матн афтидани калимаҳои паси вай, ки... ва ба калимаҳои замин, фурумада... иваз гардидани калимаҳои зимн, фуруварда... кимати асарро ҳамчун охирин матни давраиҳаёӣ кам кардааст:

... дар ҳамин зимн роҳи
шиносӣ ва омӯзиш ҳам кушо-
да мешавад (д. 25).

... дар ҳамин замин роҳи
шиносӣ ва омӯзиш ҳам кушо-
да мешавад (1953, 22).

Нисбат ба матни охирини давраиҳаёӣ матни куллиётии «Марги судхӯр» (1961) пурратар ва мукамалтар мебошад. Ба ҷопхозирунандогон зимни татбиқи матнҳои ҷопӣ ва дастхати қисса, ҷунонки қайд гардид, бисёр хатоҳои дар матни соли 1953 рухдодаро ислоҳ намудаанд. Масалан, калимаи равғанхӯрӣ (д., 141), ки дар матни соли 1953 (с. 92) дар шакли равғанхарӣ омадааст, дар матни Куллиёт ислоҳ гардидааст: «Қориисмат баъд аз муомилаи худро ба савдогарони калон сар кардан аз хумори гӯшту равғанхӯрӣ баромад» (саҳ. 97). Инчунин, кимати матни куллиётии қиссаро тавзеҳоти он, ки боиси дарки боз ҳам амиқтари мундариҷаи ғоявию бадеии асар гардидааст, афзудааст.

Бо вучуди ин, матни Куллиёт ба дараҷаи баланди илмӣ тайёр нагардидааст. Зеро, аввалан, дар он як қатор саҳву хатоҳои матни соли 1953 ислоҳ нашудааст. Масалан, дар варақи 104 дастхат ҷунин ҷумла ҳаст: Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам, охурчаҳои чархи ароба ҳам дошт, ки дар он ҷоҳо асп налағжида қадам мегузошт. Калимаи налағжида дар матни соли 1953 саҳван ба шакли наранчида (с. 73) омада, ин носоҳеҳӣ дар матни Куллиёт низ (с. 78) ислоҳ нагардидааст.

Сониян, дар матни Куллиёт як қатор хатоҳои хурду калони техникӣ ба мисли зиндонхона (ба ҷои зинхона), ҳамашро (ба ҷои ҳамаашро), гирифта (ба ҷои гирифтам), чӣ гуна (ба ҷои чӣ гуфта), тамом кунам (ба ҷои тамом канам) ва (ба ҷои ба) низ сар зада, фасеҳии мундариҷаи асарро ҳалалдор кардаанд.

Барои ба вучуд овардани матни илмӣ муайян намудани сарчашмаи матни асосӣ, ки дараҷаи саҳеҳии ҳамаи нусхаҳои дига-

ри қисса дар муқоиса ба он санчида шавад, зарур аст. Чунин нусхаи пурқимати «Марги судхӯр», ки бо дасти устод Айнӣ, бо назардошти тамоми таҳрирҳои минбаъда, китобат шудааст ва охирина матни давраиҳаётии қисса низ аз рӯи он ба таъ расидааст, дастхати № 34 мебошад.

Вале дар ин дастхат низ, чи хеле ки дидем, баъзе саҳву хатоҳои роҳ ёфтаанд. Боз як мисол: - Дидӣ, ки вексел ҷӣ тавр ҳуҷҷати бештавиш будааст, барои вексел дода пул гирифтани ба қозикалон муҳрона, на ба мирзои ӯ қотибона, на ба мулозимаш хизматона, на ба ноиб ноибона ва на ба арбоб ва калонтарони деҳа **ширинкома** ва кӯтоҳ карда ғӯем: ҳеҷ як харҷи барзиёд кардан лозим намеояд (д., 209). Ҷумла баъди калимаи ширинкома омадани ҳиссаи ёридиҳандаи доданро такозо дорад. Вале ин қосагии ҷумлаи боло дар матнҳои минбаъда низ ислоҳ нашудааст. Чунин мисолҳои боз овардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, ҳангоми ба вуҷуд овардани матни саҳеҳи «Марги судхӯр» лозим донистем, ки тамоми нусхаҳои дастнавису ҷопии асарро ҷиддан аз назар гузаронида, ба ягон нусха, ҳатто ба сарчашмаи матни асосӣ – дастхати № 34 низ аз будаи зиёд баҳо надиҳем.

Аламхон КҶЧАРОВ

ТАВЗЕҲОТ

1. Эпиграф бори аввал дар дастхати № 31 оварда шудааст ва муаллифи он худи Айнӣ мебошад.
2. Соли 1312 ҳиҷрӣ баробари соли 1895 мелодӣ мебошад. Дар тамоми нусхаҳои қаламӣ калимаи солҳои омадааст.
3. Вақф – молу мулк, ки (дар асрҳои миёна) барои корҳои хайр вогузошта, даромади он ба ғоидаи талабаҳо, камбағалон ва дармондагон харч мешуд.
4. Ғатво // Ғатвӣ – ҳукми шаръ, ки дар мамлакатҳои мусулмонӣ аз тарафи муфтий, шайхулислом ё қозӣ доир ба ягон масъалаи динӣ бароварда мешавад.
5. Ҳучраи зарҳарид – ҳучрае, ки соҳибаш онро ба сифати ичора истифода мекунад.
6. Поку – тегест, ки бо вай мӯйи сари одамонро тарошанд.
7. Панҷсер – андозаи вазн, ки ба ду пуд (32 кг) баробар аст.
8. Мисқол – андозаи вазн, ки аз 4 грамм зиёдтар аст.
9. Хонақоҳ – масҷиди калони гунбаздор. Хонақоҳи Девонбегӣ – масҷидест, ки аз тарафи Нодирдевинбегӣ ном хони сулолаи Аштархонийн дар шаҳри Бухоро соли 1620 сохта шудааст.
10. Табаррук – баракатдор доништан ва муборак шумурдан.
11. Растаи баззозӣ – қатори газворфурӯшӣ.
12. Чаллондан – ба воситаи харидуфурӯш пулро зиёд кардан.
13. Вофурӯш – чаллоб, касе, ки маҳсулоти пешаварони дастӣ коркундаро харида бо нархи зиёдтар мефурӯшад.
14. Тим – бозори сарпӯшидаи дару бағноки мустаҳкам, ки дар он ҷо чизҳои қиматбаҳо фурӯшанд. Тимча – чунин бозори хурд.
15. Гулқанд – таркибест, ки гули хушбӯйи атиро бо қанд соида дар офтоб тайёр мекунад.
16. Таркиби рехтаи «кас маҳару кас маёб» маънои чизи партов ва камистеъмолро дорад.
17. Мадрасаи Қўқалтош – яке аз калонтарин мадрасаҳои Бухоро, ки Қўлбобо-Қўқалтош дар вақтҳои дар Ҳирот ҳукумат доштаниаш соли 1578 бино кардааст.
18. Мағок – чуқурӣ, ғор. Масҷиди Мағок – яке аз масҷидҳои миёнаи Бухоро.
19. Раҳими Қанд – падари шоир Муҳаммадҷон Раҳимӣ (1901-1968).
20. Ифтиҳона – зиёфат ва пешкаш ба муносибати шурӯъ кардани дарс дар соли таҳсил дар аморати Бухоро.

21. Мударрис, муфтӣ, аълам, охун, раис, козӣ – мансабҳои гуногуни давлатӣ дар аморати Бухоро.
22. Обидандон – ширинии сахту часпаки дона-дона.
23. Пул – пули майдаи металли Бухорои амирӣ, ки аз чоряки тин иборат буд.
24. Танбон – эзор, почома.
25. Амир Музаффар - амири сулолаи Манғития, ки солҳои 1860-1885 дар Бухоро ҳукмронӣ кардааст.
26. Навкарони галаботур – он дастаҳои сарбозони аморати Бухоро, ки аз байни мардум чамъ карда ба ҷанг андохта мешуданд.
27. Бӯй бурдан - аз ягон сирри пинҳонӣ андаке огоҳӣ ёфтан
28. Искит – хасис, мумсик, чашмгурусна. Искити мурданӣ – ниҳоят хасис.
29. Кемухт– ҷармест дондор, ки аз пӯсти асп ва ҳар таёри мекунанд.
30. Токи Хоҷа Муҳаммади Паррон – ёдгориест, ки дар қисмати шарқии Бухоро ҷой гирифтааст.
31. Таваҳҳум – ба ваҳм афтодан, гумон, ҳаёл.
32. Ширбадан – маконест ду километр дуртар аз шаҳри Бухоро дар тарафи шарқии он, ки дар он ҷо ҷорбоғи амир воқеъ буда, ҳар сол сайри наврози барпо мегардид.
33. Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат (1876-1902)– шоири равшанфикри тоҷик, ки ашъораш аз ғазал, рубоӣ ва мухаммас иборатанд.
34. Шайхтарош ва тақвофурӯш– касе, ки зоҳиран одатҳои диниро баҷоямодан иҷро менамояд.
35. Мазори Баҳоваддин– Хоҷа Баҳовуддини Нақшбанд (1318-1389) яке аз калонтарин шайхҳои мутасаввиף аст, ки дар асоси таълимоти ӯ дар охири асри XIV дар тасаввуф шоҳе бо номи Нақшбандия пайдо шуда дар Бухоро, Самарқанд, шаҳрҳои Хуросон ва Ҳиндустон паҳн шудааст.
36. Аробаи кӯтак – аробаи дучархаи баланд.
37. Санг – шакли кӯтоҳшудаи фарсанг ё фарсах. Тақрибан ба ҳашт км баробар аст.
38. Ба тумони Ғиждувони Бухоро нисбат доштани талабаи мадраса – Садриддин Айнӣ дар назар аст.
39. Дарвозаи Мазор ё Дарвозаи Мазори шариф – яке аз ёздаҳ дарвозаи Бухоро, ки дар тарафи ғарбии шаҳр ҷой гирифтааст.
40. Майдони машқи сарбоз дар байни ду роҳ– роҳи Вобқанду Ғиждувон ва роҳи Файзободу Дилқушо воқеъ буд.
41. Дош – оташдони калоне, ки дар вай оташи бисёр афрӯзанд.
42. Қалами қариндош – қалами одии хатнависӣ.
43. Мурофия – муҳокимаи даъво дар қозихона. Даъво ва ҷавобе, ки дар маҳкама гузориш меёбад.

44. Мулозим – навкар, хизматгор. Каси ҳамеша дар хизмат ҳозир.
45. Маҳзари даъвои шаръӣ– санаде, ки барои муҳофизати ҳаққи дар ҳузури даъвогар ва ҷавобгар тартиб дода мешуд.
46. Хатти ибро – ҳуҷҷате, ки дар сурати байни худ созиш кардани даъвогар ва ҷавобгар аз номи онҳо тартиб дода мешуд.
47. Шариатпаноҳӣ– лақаби дабдабаноки ҳаққи.
48. Бисту як ҷавоби фарзи айн – 21 фармоиши заруртарини шариат аз қабилҳои намозхондан, рӯзадоштан, закоти мол додан ва ҳоказо.
49. Раҳматуллоҳиалайҳ– ибораи арабӣ буда, маъноаш «раҳмати Худо бод бар он кас» мебошад.
50. Чиккаву пукка– тарафҳои чуқурҷадор ва барҷастагӣ доштаи бучул.
51. Чӯтал – пулест, ки шахси дар кимор бурида ба шахсони ғайри киморбоз медиҳад.
52. Ҳапак – тӯб, чизи гирдаи пурбод аст, ки бо вай бозӣ мекунаанд.
53. Қӯшбегӣ – сарвазири амир, ки ба корҳои дохилӣ ва хориҷии аморат мутасаддӣ буд.
54. Маснавии баъд аз намоз хондашаванда – дар Бухорои амирӣ дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози бомдод ва дар баъзе ҷойҳо баъд аз намози пешин қисме аз «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румиро мехонданд.
55. Намози ишроқ – намози ғайри панҷвақта аст, ки шайхон пас аз баланд шудани офтоб мехонанд.
56. Вирдӯ аврод – зикри дуоҳои ҳаррӯзаи аҳли дин.
57. Адои маҳраҷи ҳарфҳои арабӣ – бурро ва равшан талаффуз кардани ҳарфҳои махсуси забони арабӣ.
58. Маҷҷонан – муфт, ройгон.
59. Таноб – андозаи масоҳат, як таноб баробари чоряк гектар аст.
60. Маҳрам – хизматгори даргоҳ.
61. Ман – ченаки вазн, ки дар Бухоро баробари 128 кг мебошад.
62. Ғулавсор – нӯхтаи нозук ва нӯхтабандаш чармин.
63. Байъи шаръӣ – қавлу қарори мувофиқи қонунҳои шариат.
64. Зинхона – хонаест, ки дар даруни саиҳона меандозанд. Дар Бухорои амирӣ маҳбусони муваққатиҳо дар зинхона ҳабс мекарданд.
65. Собот – пешайвони назди оғил, ки дар рӯзҳои офтобии зимистон ҳайвонотро аз оғил он ҷо мебароранд.
66. Тағалақ – думчаи хӯшаи ҷувории сафед.
67. Муддаиалайҳ – ҷавобгар, қасе, ки ба вай даъво карда мешавад.

68. Рӯян – як навъ растанӣ, ки аз вай ранги сурх тайёр мекунанд.
69. Маҳзари дафъ – хуччате буд, ки дар Бухорои амирӣ ҷавобгар барои рад кардани даъвои даъвогар менавишт.
70. Закун – талаффузи вайрони калимаи русии закон (қонун) аст.
71. Имперотур (император) – унвони яккасардорон ва ҳокимони мутлақ дар давлатҳои гуногуни дунё.
72. Дарвозаи Самарқанд – яке аз ёздаҳ дарвозаи шаҳри Бухоро.
73. Ариши ароба – шоту (шоҳтир).
74. Арк – боргоҳи амирони Бухоро буд.
75. Корвонбошӣ – сардори гурӯҳи савдогарон ва судхӯрон.
76. Ясовул – аз ходимони дарбори амир ё ҳоким, ки дар вақти сафар пеш-пеши онҳо ба сифати посбон мерафт.
77. Мисқолӣ– докаи нафис.
78. Кимхобу кундал– номҳои матоъҳои гаронбаҳои маҳаллӣ, ки ҳоло камистеъмоланд.
79. «Соединенный банк», «Русско-Китайский банк» – бонкҳои хориҷӣ дар шаҳри Бухорои амирӣ.
80. Инқилоби феврал – инқилоби буржуазӣ – демократии феввали соли 1917 дар Русия, ки дар натиҷаи он Ҳукумати подшоҳӣ сарнагун гардида, ҷумҳурии буржуазӣ – демократӣ барпо шуд.
81. Великий киноз – подшоҳи Русия Николаи II, ки солҳои 1894 – 1917 ҳукмронӣ кардааст, дар назар аст.
82. Мизони соат – муҳаррики соат.

**Гуногунхониҳои матн ва ислоҳи сукути
калимаву таркибот**

- Саҳ. 22⁷⁶ кашид ба ҷои кашида. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт кашида омадааст.
- Саҳ. 22^{1п} тамом канам ба ҷои тамом кунам. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт тамом кунам аст.
- Саҳ. 23⁸⁶ зимн ба ҷои замин. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт замин омадааст.
- Саҳ. 24¹⁷⁶ Дар матнҳои 1953 ва Куллиёт озор медоданд аст.
- Саҳ. 26^{17п} Ин ҷо ва дар ҷойҳои дигар дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт конфет аст. Мувофиқи дастхат дар шакли канфет оварда шуд.
- Саҳ. 30^{12п} Дар дастхати №34 дар сарои омадааст.
- Саҳ. 43³⁶ Дар Куллиёт калимаи одами омадааст.
- Саҳ. 43⁶⁶ Дар Куллиёт ҷӣ гуна омадааст.
- Саҳ. 43¹⁰⁶ Дар матни Куллиёт калимаи хам партофта шудааст.
- Саҳ. 45¹⁶ поин ба ҷои зерин. Ин гуногунхонӣ дар Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 45^{11п} чаро ба ҷои ба ҷӣ. Ин гуногунхонӣ дар матни Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 46⁴⁶ ба қарз ба ҷои қарз. Мураттибони матни Куллиёт калимаи «ба»-ро ихтисор кардаанд.
- Саҳ. 47¹³⁶ аз паси сутун ба ҷои аз сутун. Ихтисори калимаи паси дар матни Куллиёт маъноӣ ҷумларо коштааст.
- Саҳ. 56^{3п} бонк ба ҷои банк. Дар дастхатҳои қисса шакли навишти бонк истифода шудааст.
- Саҳ. 57¹⁶ камомад ба ҷои комомад. Ин саҳв дар матни Куллиёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 57^{14п} Кафказ..., кантура..., Русия ба ҷои Кавказ..., кантора..., Россия. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллиёт калимаҳои русӣ ва аврупоӣ мувофиқи талаффузи аврупоияшон оварда шудааст. Дар матни илмӣ шакли навишти дастхат истифода шуд.
- Саҳ. 70¹⁶⁶ гирифта ба ҷои гирифта. Дар Куллиёт гирифта омадааст.
- Саҳ. 73⁷⁶ налағжида ба ҷои наранчида. Ин хато дар матни соли 1953 пайдо шуда, минбаъд ислоҳ нашудааст.
- Саҳ. 94²⁶ ба рӯи замин ба ҷои ба замин. Ин гуногунхонӣ дар матнҳои соли 1953 пайдо шуда, минбаъд давом кардааст.
- Саҳ. 97^{11п} Дар матнҳои 1953 ва Куллиёт худашонро омадааст. Мувофиқи дастхати №34– худҳошонро истифода бурда шуд.

- Саҳ. 97^{6п} Дар матнҳои соли 1953, Куллийет калимаи ва омадааст. Ин хато мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 98¹⁰⁶ Дар матни соли 1953 як сархат, аз ҷумла, байти:
 Деҳ марав, деҳ мардро аҳмак кунад,
 Акпро бенуру беравнак кунад. –
 партофта шудааст.
- Саҳ. 198¹³⁶ деҳот ба ҷои қишлоқ. Дар матнҳои соли 1953 ва Куллийет аксари калимаҳои деҳа ё деҳот ба калимаи қишлоқ иваз гардидаанд. Қаринаи дар дастхати №34 будаи калимаҳои мазкур истифода шуд.
- Саҳ. 99¹⁶⁶ фориг ба ҷои озод. Мувофиқи дастхати №34 калимаи фориг барқарор шуд.
- Саҳ. 101¹⁵⁸ ростқавл ба ҷои ростқавл бошад. Ин хато дар матни 1953 пайдо шуда, дигар ислоҳ нагардидааст.
- Саҳ. 102⁸⁶ Худ ба ғардан ба ҷои ғардани худ. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 102^{11п} Коришқамбаи хомтамаъ ба ҷои Коришқамба ҳамтамаъ. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 103¹⁶ Дар матнҳои соли 1953 ва Куллийет таркиби як танга афтидааст.
- Саҳ. 104³⁶ дер мондан аз ин сафар ба ҷои аз ин сафар дер мондан. Ҷобачоғузори таркибҳо мувофиқи дастхати №34 муқаррар гардид.
- Саҳ. 104¹⁴⁶ пеш аз баромада рафтани ноиб ба деҳот, ба ҷои пеш аз ба қишлоқ баромада рафтани ноиб. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 105^{12п} харф мезанед ба ҷои ғап мезанед. Мувофиқи дастхати №34 истифода шуд.
- Саҳ. 109¹⁶ Дар матнҳои соли 1953 ва Куллийет таркиби бар хилофи тавсияи Чалолуддини Румӣ ихтисор гардидааст.
- Саҳ. 109¹⁰⁶ аспи норомии беором ба ҷои аспи ноороми беором. Ин хато дар матни Куллийет пайдо шуда, ба матн ҳалал ворид кардааст.
- Саҳ. 112¹⁰⁶ инак ба ҷои ана. Дар матнҳои 1953 ва Куллийет калимаи ана омадааст, ки он мувофиқи дастхат ислоҳ шуд.
- Саҳ. 113^{2п} Дар матни Куллийет таркиби ва давом намуд, партофта шудааст, ки аз он услуби баёни нависанда ҳалалдор гардидааст.
- Саҳ. 118⁸⁶ фоидаи арзон ба ҷои фоидаи кам. Мувофиқи дастхати №34 матн тағйир дода шуд.
- Саҳ. 118^{12п} Дар матни Куллийет калимаи акнун ихтисор шудааст.
- Саҳ. 121²⁶ маъ ба ҷои хонадонам. Ин гуногунхонӣ аз рӯи дастхати №34 ислоҳ гардид.

- Саҳ. 123¹⁴⁶ Дар чумлаи дастхати №34 – ӯ бо ҳамин муҳокима пеши Қоришқамба рафта бо ӯ созиш ва аз ӯ ба қарори ҳар сад танга дар моҳе се танга пул бардошта... саҳви нависанда мушоҳида шуд. Бинобар ин тағйироти дар матнҳои соли 1953 ва Қуллӣёт ворид гардида истифода шуд.
- Саҳ. 124⁶⁶ деҳқони фақир ба ҷои деҳқонони фақир. Ин гуногунхонӣ дар Қуллӣёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 124^{10п} ғӯзаҳо ба ҷои ғӯзаҳо ва пахтаҳо. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 130⁹⁶ ин ба ҷои ин қас. Калимаи қас дар Қуллӣёт бе ҳеҷ зарурат илова гардидааст.
- Саҳ. 138¹⁶⁶ ҷоҳо онҳо ба ҷои ҷоҳо. Калимаи онҳо дар матнҳои 1953 ва Қуллӣёт ихтисор гардидааст.
- Саҳ. 138^{12п} либоси русҳо ба ҷои костюми европавӣҳо. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ гардид.
- Саҳ. 139⁵⁶ котлет, жаркуб ва дигар таомҳои гуногуни аврупоӣ буд ба ҷои котлета, жаркое ва дигар таомҳои гуногуни европавӣ буданд. Мувофиқи дастхати №34 тағйир дода шуд.
- Саҳ. 139^{12п} шарикаш ба ҷои шариконаш. Ин ғалат дар матнҳои соли 1953 ва Қуллӣёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 140¹³⁶ дароред ба ҷои дароед. Мувофиқи дастхати №34 ислоҳ шуд.
- Саҳ. 140^{11п} ба вай ба ҷои ба. Дар матнҳои соли 1953 ва Қуллӣёт калимаи вай афтидааст.
- Саҳ. 144^{17п} ҷой гирифт ба ҷои нишаст. Ин гуногунхонӣ мувофиқи дастхати №34 ислоҳ гардид.
- Саҳ. 145^{8п} Лачомаш ки ба ҷои азбаски лачомаш. Ин тағйирот аз тарафи муҳаррири матни соли 1953 ба вуқӯъ пайваستاаст.
- Саҳ. 147¹¹⁶ ҷавон ба ҷои ҷавоб. Ин ғалат дар матни Қуллӣёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 148²⁶ шаҳрӣ, ки ба ҷои шаҳрӣ. Калимаи ки соли 1953 аз матн афтидааст.
- Саҳ. 160¹²⁶ эшон ба ҷои ашон. Мувофиқи дастхати № 34 барқарор гардид.
- Саҳ. 161¹⁷⁶ ҷизи хӯрдани ба ҷои ҷизи хӯрдани. Ин хато дар матни Қуллӣёт пайдо шудааст.
- Саҳ. 161^{15п} хайрият ки ба ҷои хайрият. Дар матнҳои соли 1953 ва Қуллӣёт калимаи ки афтидааст.
- Саҳ. 173¹⁵⁶ Дар дастхати № 34 таркиби се миллион сӯмеро ва як садӯ панҷоҳ ҳазор сӯм омадааст. Дар матнҳои соли

1953 ва Куллийт миллионҳо сӯм пулашонро ва садҳо
ҳазор сӯм омадааст. Ислоҳоти матнҳои чопӣ салоҳ до-
ниста шуд.

Саҳ. 167¹⁶⁶ садҳо ҳазор сӯм.

Саҳ. 167^{6п} деҳқонони ҳокпош ба чои деҳқонони камбағал ва
меҳнаткаш. Мувофиқи дастхати № 34 ислоҳ шуд.

Саҳ. 169¹¹⁶ хитоб намуда ба чои нисбат дода. Мувофиқи дастхати
№ 34 ислоҳ шуд.

Саҳ. 171^{11п} истодан ба чои истодан ҳам. Калимаи ҳам дар матни
1953 илова гардидааст.

Саҳ. 172⁸⁶ аз тарафи ба чои роҳи. Мувофиқи дастхати № 34 ислоҳ
шуд.

Саҳ. 173¹⁶⁶ Дар матни Куллийт калимаи Қорӣ ихтисор гардидааст.

Саҳ. 175¹⁰⁶ бойҳо ҳам ба чои ғайр аз ин бойҳо. Мувофиқи дастха-
ти № 34 ислоҳ шуд.

Саҳ. 175^{15п} як ба чои дар ин вақт як. Тағйирот дар матни Куллийт
ба вукӯъ омадааст.

Саҳ. 175^{1п} карда гирифтаанд ба чои кардаанд. Мувофиқи дастхати
№ 34 тағйир дода шуд.

Саҳ. 176²⁶ Дар дастхат аввал таркиби Оҳ!... Болшевик!... ва баъд
(шояд бо хатти муҳаррир Абдусалом Деҳотӣ бошад) аз
болои он Оҳ!... Пулакам! навишта шудааст.

МУНДАРИҶА

Аз мураттиб	5
«МАРГИ СУДХӢР» (матни саҳеҳ).....	7

ИЛОВАӢО

Як-ду суҳан дар бораи «Марги судхӢр».....	181
Таърихи матни қисси «Марги судхӢр».....	185
Тавзеҳот.....	211
Ғуноғунғониҳои матн ва ислоҳи ғалатҳо.....	215

Садриддин Айни

МАРГИ СУДХҶР
(Қисса)

Ороиши *О.Шемелина*
Мухаррири ороиш *Р.Шералӣ*
Мухаррири саҳифабанд *М.Саидова*

Ба матбаа 22.01.2010 супурда шуд. Чопаш 18.03.2010
ба имзо расид. Ҷузъи чопӣ 6,90. Андозаи 84x108 1/32.
Адади нашр 1000 нусха.

Муассисаи нашриявии «Адиб»-и
Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
734018. Душанбе, кӯчаи Н.Қаробоев, 17а

Дар матбааи Комбинати полиграфии ш.Душанбе чоп шудааст.
ш.Душанбе, кӯчаи Айни, 126.